

ЎЗБЕКИСТОН RESPУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

Б.ЎРИНБОЕВ

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ
(*Ўқув қўлланма*)

В 220100 бакалавр йўналиши-ўзбек филологияси ва М 220102
лингвистика ва магистратура мутахассисликлари бўйича таълим
оluvчилари учун

С а м а р қ а н д - 2 0 0 1

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор С.Каримов

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
профессор Н.К.Турниёзов,
филология фанлари номзоди,
доцент Қ.Усмонов

Ўринбоев Бозор -- Самарқанд давлат университети профессора.
«Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория» (Тошкент, 1972), «Ўзбек тили
сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари» (Тошкент 1974), «Ўзбек сўзлашув
нутқи синтактик қурилиши» (Тошкент, 1978), «Ўзбек адабий тили турк-
калтатой шеvasининг грамматик хусусиятлари» (Тошкент, 1985), «Туркий
филологияга кириш» (Тошкент, 1989), «Ҳозирги ўзбек тили синтаксисидан
маърузалар» (Тошкент, 1990, 1991), «Ўзбек адабий тили тарихи» (Тошкент,
1995), «Ўзбек тилшунослиги тарихи» (Самарқанд, 1999) каби китоблар
муаллифи. Икки юздан ортиқ илмий мақолалари Республика ва чет элларда
нашр қилинган.

Сўз боши

«Таълим тўғрисида», «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» даги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари бакалавр ва магистрлик бўйича рақобатбардош кадрлар тайёрлаш сифатини янада ошириш вазифаларини белгилаб берди.

Юқори малакали кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашда давр талабига жавоб берадиган дарслик ҳамда қўлланмаларнинг роли каттадир.

Маълумки, «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси олий ўқув юртлири филология факультетларида ўқитиладиган тилшунослик курслари орасида марказий ўрин эгаллайди. Ушбу курсни пухта эгаллаш ва мустақил ўрганиш учун давр талабига жавоб берувчи дарслик ва қўлланмалар етишмайди. Ана шуларни ҳисобга олиб, «Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксиси» даги қўлланмадаги қўлланма тузилди.

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» дан тузилган ушбу қўлланма беш қисмдан иборат. Биринчи қисм кираш, сўз бирикмаси бўлимларини қамрайди. Иккинчи қисмда эза содда ва мураккаблашган содда гаплар масалалари ёритилган. Учинчи қисмида қўшма гаплар, ўзга гапли конструкциялар баён этилган. Тўртинчи қисмида мати синтаксиси масалалари ёритилган. Бешинчи қисмид пуяктуация ва доир масалалар баён этилган.

Ушбу қўлланма Бакалавр В 220100 (ўзбек филологияси) мутахассислиги ўқув режаси дастури асосида тузилди.

Қўлланма ўзбек тилшунослигининг сўнгги ютуқларини ҳисобга оли тузилди. Лингвистик атамаларнинг бир хиллигини, дарслик ва дастурнинг уйғунлигини сақлаш мақсадида Ё.Тожиев, М.Миртожиев, К.Назаров, М.Жўрабоеваларнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (Тошкент: Университе 1997) дастури асос қилиб олинди.

Қўлланмадаги ҳар бир мавзу уч қисмга: режа, қисқа конспект ва адабиётлар гарзиди берилди.

Талаба энг аввало, ҳар бир мавзунинг ана шу уч таркибий қисми билан танишиб чиқиши лозим. Шундан сўнг кўрсатилган адабиётларни конспектлаштириши зарур бўлади.

Қўлланма тил ва нутқни изчиллик билан фарқлаб бериш асосида тузилди. Тил ва нутқ зидлиги асосида синтаксис тизимини ўрганганча системани, элементни, структурани, функцияни ҳисобга олиш лозим. Анъанавий тилшунослик лисоний бирликларнинг фақат шаклий томондан ўрганишга эътиборни қаратди. Тилни бундай ўрганиш бир ёқлаша бўлди, шаклни маънодан ажратиб бўлмайди. Шакл ва мазмун томонда лисоний бирликларни тавсифлаш ҳам тилни тўлиқ изоҳлашга имкон бермайди. Лисоний бирликларни контекст, нутқ вазияти билан боғлаб ўрганишгина уларнинг маъносини тўғри тушунишда катта имконият беради. Англашиладики, синтактик бирликларнинг ҳам уч томони мавжуд: 1) синтактика (лисоний бирликларнинг шаклий муносабатларини ўрганиш); 2) семантика (белгининг борлиқ объекти билан муносабатини ўрганиш); 3) прагматика (белгининг сўзловчи билан муносабатини ўрганиш). Шунинг учун синтаксисдаги ҳар бир ҳодисага юқорида баён этилган, фикрлар асосида ёндашиш керак бўлади.

Мавзулар бўйича тавсия этилган адабиётлар рўйхатида талабанинг имконияти ҳам ҳисобга олинди.

Қўлланма талабаларга синтаксис қонун-қоидаларини пўта ўзлаштиришга ва илмий-услубий адабиётлардан атрофлича фойдалана олиш малакасини ҳосил қилишларига ёрдамлашади, деган умиддамиз.

СИНТАКСИС ПРЕДМЕТИ

Режа:

1. Тилнинг грамматик қурилиши.
2. Морфология ва синтаксиснинг текшириш объекти.
3. Бирикма ва унинг турлари.
4. Синтактик қурилма ва унинг турлари.
5. Тилшуносликнинг бошқа сатҳлари билан синтаксиснинг алоқаси.

Грамматика сўз ва гап тузилишини ўргатадиган фандир. Ҳар бир тилнинг негизини унинг грамматик қурилиши ва лексикаси ташкил этади. Шунинг учун грамматик қурилиш тилнинг асосларидан биридир.

Грамматика морфология (грекча: морфе-шакл ва логос-сўз, таълимот) ва синтаксис (грекча: синтаксис-тузиш, қуриш)ни ўз ичига олади.

Морфология сўзнинг тузилишини, сўз шакллари, уларнинг ҳосил бўлиш йўллари, сўзнинг нутқда ўзгариш қоидаларини белгилайди-сўзларнинг морфема таркибини, лексик-грамматик категорияларини, сўз туркумларини ўргатади. Бундан ташқари, сўз ясалиши масалаларини ҳам текширади.

Синтаксис – синтактик қурилмалар ва уларни ҳосил қилувчи синтактик алоқаларни ўрганувчи бўлиmdir. Синтактик қурилмаларнинг сўз, сўз бирикмаси, гап ва матн кўринишида намоён бўлишини ўрганади. Синтактик қурилмаларда бирикиш, боғланиш, тартибланиш-қўшилиш қонуниятларини текширади.

Синтактик алоқанинг ифодаланиш йўллари: грамматик воситалар, ёрламчи сўзлар сўзлар тартиби, интонация.

Синтактик муносабатлар ва унинг сифатловчилик (атрибутив), қарангичлик, объекти ва релятив (нисбатланиш) каби гуруҳларини ўрганади.

Масалан, келишик аффикслари морфологияда сўзнинг турли шакллари сифатида ўрганилади, синтаксисда эса бу шаклларнинг сўз бирикмаси ва гапдаги вазифаси текширилади, улар синтактик муносабатнинг воситаси сифатида қаралади. Сўзнинг ҳар бир аниқ шакли бугун тизимнинг бир кўринишидир. Ҳар бир гапда маълум вазифани бажарувчи сўз ҳар гал шу айрим пакла эга бўлади. Тилнинг фикр баён қилиш тизимида сўз бирор грамматик вазифани бажаради. Демак, морфологияда сўз туркумлари нутқда маълум гап (ўзлактари вазифасини бажаради.

В.А.Богородицкий айтиди: «Морфология айрим категориялар (сўз категориялари) ва уларнинг шакллари инвентаридан иборат, синтаксис эса, бу сўз ва шаклларнинг ҳаммасини ҳаракатда ва ҳаётда, нутқ таркибида ўргатади». Демак, морфологияда сўзларнинг тузилиши ўрганилса, синтаксисда уларнинг алоқаси, боғланиши, бирикиши, қўшилиш йўллари ва муносабатлари текширилади. Лекин баъзи ҳодисалар (-чи, -дош, -ла каби ясовчи аффикслар) морфологияга ҳос бўлиб, синтаксисда ўрганилмайди.

Синтаксиснинг баъзи ҳодисалари (сўз тартиби, интонация) морфологияда ўрганилмайди.

Синтаксис сўз қўшишнинг йўлларини, бирикманинг макетларини тасвирлайди.

Сўзларнинг лексик грамматик алоқага киришуvidан бирикма ҳосил бўлади¹. Улар ўз характерига кўра икки хил бўлади:

1. Лексик бирликлар.
2. Синтактик бирликлар ёки қурилмалар.

Лексик бирликлар тузилишига кўра ўз назбатида қуйидаги типларга ажралади:

а) қўшма сўзлар: белбоғ, қўлқоп, бешариқ, Қорадарё, иш ҳақи, иш режаси.

б) жуфт сўзлар: оға-ини, гап-сўз, икки-чакир, ош-пош, вон-пон, от-пот.

в) мураккаб сўзлар: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши, Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон давлат нашраёти.

г) фразеологик бирикмалар: қовоғидан қор ёғмоқ, муми гишламоқ, суяги йўқ.

Бу лексик бирликлар синтактик қурилма ҳисобланмайди. Булардан ташқари, баъзи аналитик шакллар ҳам синтактик қурилма саналмайди сен учун, ой каби, дадам билан.

Синтаксиснинг текшириш объекти ҳар қандай бирикма эмас, балки синтактик қурилмадир.

Маълум грамматик қоидалар асосида ҳосил бўлган бирикмаларгина синтактик қурилма саналади: баланд уй, бағанни севмоқ, Зарафшоннинг шамоли, пахта очилди, ўғлим – талаба.

Синтактик қурилмалар тузилишига кўра уч типга бўлинади: 1) бир сўзли қурилмалар; 2) икки сўзли қурилмалар; 3) кўп сўзли қурилмалар.

Бир сўзли синтактик қурилмалар биргина мустақил маъноли сўз билан шаклланади ва сўз-гап, бир сўз шаклидаги номинатив, вokatив, атв гапларни, шунингдек, келаман типидagi бир тартибли гапларни ўз ичига олади.

Икки сўзли синтактик қурилма ўз характерига кўра: содда сўз бирикмасидан (Гулноранинг китоби, Маърифатнинг расми) ва содда бирик гапдан (Гулнора ўқиди, Маърифат келди) ташкил толади.

Кўп сўзли синтактик қурилмалар иккидан эрттик мустақил сўзнинг бирикишидан иборат бўлади: гўл бўлиб турган еттиза хайра юлдуз (мураккаб бирикма). Ҳалол меҳнат қилиш энг яхши одат (ёйиқ тили).

Синтактик қурилмалар мазмуни ва фнсрий гуналлигига кўра икки хил бўлади: 1) номустикал ёки очик қурилма: уениг ёзи, каналнинг қазилди.

¹ Проф.А.Фулмов сўзларнинг алоқага киришини ифодалаш учун «сўз қўшилмаси» атамини қўллашни таклиф этади. Қаранг: Ўзбек тили синтаксисининг баъзи масалалари «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2 сон, 13-бет.

итибни ўқилоқ, 2) мустақил ёки ёпиқ қурилма: Унинг қизи гапирди. Канал қазилди.

Синтактик қурилмаларнинг бу хусусияти уларни икки аспект – сўз бирикмаси ва гап синтаксиси аспектида текширишни тақозо этади. Синтаксис предмети юзасидан тилшуносликда хилма-хил қарашлар мавжуд. Ўзбек тили синтаксисига доир барча адабиётларда синтаксиснинг икки бирлиги: сўз бирикмаси ва гап ҳақида фикр юритилади. Айрим ишларда синтаксис уч-бирлик: сўз бирикмаси, гап ва қўшма гап ҳақидаги таълимот эквиваленти таъкидланади.

Ҳозирге кунда синтаксис ўрганиш субъектига кўра тўртга ажратилмоқда: 1) сўз бирикмаси синтаксиси; 2) гап синтаксиси; 3) қўшма гап синтаксиси; 4) матн синтаксиси¹.

Нутқнинг айримликка, ўзича тугалликка эга бўлган парчаси гапдир. Сўз бирикмаси бундай хусусиятга эга эмас, у гап тузиш воситасидир. Шунинг учун синтаксиснинг асосий ўрганиш объекти гапдир. Гап фикрни ифола қилувчи нутқ бирлигидир.

Синтаксис тилшуносликнинг бошқа сатҳлари-фонетика, морфология, лексикология билан тенг ҳуқуқли бўлиб, улар билан узвий алоқадордир. Бу соҳалар бир-бирисиз яъна олмайди. Тилнинг яхлит системалиги ҳам ана шунча намоён бўлади.

Морфология ва синтаксис бир-бирини тўлдиради. Синтактик категориялар кўпинча морфология категориялар билан боғлиқ ҳолда ўрғанилади. Масалан, содда гаплар парадигмаси морфологик категориялар юзасида баён қилинади.

Баъзан тил ҳодисалари: (келишиклар, ёрдамчи сўзлар) ҳам морфологияда ҳам синтаксисда ўрғанилади.

Сўзнинг гап ичида ҳақиқий ҳаётга эга бўлиши, нутқ ичида кўбланишини назарда тутган. Бунда синтаксиснинг лексика билан ҳам боғлиқ эканлиги англашилади. Гапнинг зарур белгиларидан бири интонация синтаксиснинг фонетика билан ҳам боғлиқлигини кўрсатади.

Синтаксис боғли нутқни текширади. Боғли нутқни бўлақларга ажратиб, унинг таркибий қисмлари орасидаги ҳар хил муносабатларни аниқлаш муҳим назарий-услубий аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар:

Абдураҳмонов Ғ., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 3-5-бетлар.

Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Ташкент. 1959.

Қононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1950.

¹ Мақсудов Н., Ғурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 6-бет.

Уринбаев Б. Синтаксический строй узбекской разговорной речи. Ташкент: Фан, 1978. с.3-19.

Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976. 3-5-бетлар.

Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент: Фан, 1974. 4-19-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 5-7-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 5-10-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили //Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966. 3-5-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент. 1990, 4-7-бетлар.

Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 5-8-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995. 4-11-бетлар.

СИНТАКТИК БИРИКМАЛАР

Режа:

1. Сўз – элементар бирик.
2. Сўз бирикмаси – нопредикатив бирик.
3. Содда гап – монопредикатив бирик
4. Қўшма гап – полипредикатив бирик.
5. Сўз бирикмаси ва гапнинг ўзаро муносабати.
6. Гапнинг характерли белгилари.

Лексема – лексик бирик, лекин у маълум грамматик шаклда келиб, синтактик вазифа бажаради – синтактик бирик бўлади.

Синтактик қурилма ҳосил қилишда материал элемент – сўзлар иштирок қилади. Сўзларнинг бир-бири билан қўшилиб бирикма ҳосил қилиши учун уларнинг семантик–грамматик томонлари мос келиши лозим. Чунки сўзларнинг ўз қўшилиш имкониятлари маъсуд. Масалан, сифат от билан бирика олади (қизил олма: предмет ва унинг белгиси), от феъл билан бирика олади (қуш учаяпти: нарс ва унинг ҳаракати). Бу ҳол мумкин бўлмаганлиги учун сифат билан сон бирика олмайди. Сўзларнинг бундай бирикиш имкониятлари валентлик саналади. Сўз синтактик қурилманинг элементар бирлиги бўлиб, у ҳам синтактик бирик саналади. Сўз ҳар гап синтактик қурилмани ҳосил қилишда маълум бир шаклда иштирок қилади. Бу шакл синтактик вазифага эга бўлади.

Сўзларни бириктирувчи восита–синтактик восита сифатида аффикслар, ёрдамчи сўзлар, интонация ва сўз тартиби иштирок қилади.

Ўзро грамматик ва мазмуний жиҳатдан боғланиб, объектив берлиқдаги нарс ва ҳодисаларнинг номини билдирувчи синтактик бирлик – непредикатив бирлик *сўз бирикмасидир*. Сўз бирикмаси доимо икки қисмдан: ҳоким ва тобе қисмдан иборат бўлади. Сўз бирикмаси ҳоким сўз валентлигининг юзига чиқушидан, унинг имконият тарзидаги бўш ўринларининг тўлдирилишидан вужудга келади.

Нопредикатив алоқа – иккинчи даражали бўлақларнинг ҳоким бўлақ билан алоқасидир. Нопредикатив алоқа сўз бирикмасини ташкил қилади.

Сўз бирикмасида ҳоким бўлақ талаби билан тобе бўлақ муайян грамматик шаклда келади. Шунинг учун сўз бирикмаси учун фақат тобе қисмининг қандай грамматик шаклда келаётгани аҳамиятли бўлади: ўқитувчининг ҳикояси, қандан ширин, сутни ичмоқ, секин сўзлади.

Сўзларнинг ҳар қандай непредикатив боғланиши сўз бирикмасини ҳосил қила бермайди. Шунинг учун ҳам сўзларнинг непредикатив боғланиши иккига бўлинади: 1) эркин боғланиш; 2) турғун боғланиш.

Эркин боғланиш сўз бирикмасини турғун боғланиш эса фразеологиялларни ўз ичига олади.

Эркин боғланиш синтаксиснинг, турғун боғланиш фразеологиянинг текшириш объектидир. Қисланг: қизил олма, китобни ўқимок; юрагини олмоқ, оғзи очилмоқ.

Синтаксиснинг асосий бирлиги гапдир. Гап бошқа синтактик бирликлардан предикативлик белгиси орқали фарқланади. Предикативлик гапнинг шакллари тизимидаги қисмларга ажралмайдиган грамматик маънодир.

Предикативлик шахс-сон, замон, майл, тасдиқ-инкор маънолари ва бу маъноларни ифодаловчи шакллари йиғиндисидан ташкил топади.

Предикативлик гапнинг асосий грамматик категория бўлиб, у тасдиқ, инкор, модаллик (майл), замон, шахс, сон категориялари синтезидан иборат. Гап атамаси умумлашган бирлик, моҳият сифатида тил бирлигини ҳам, рақобатлашган бирлик, ҳодиса сифатида нутқ бирлигини ҳам ифода этади.

Ҳозирги кунда гап сатҳида тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлашда тил бирлиги учун гап, нутқ бирлиги учун жумла атамаларидан фойдаланмоқдалар.

Предикатив алоқа асосида шаклланган гаплар ўз характерига кўра иккига бўлинади: 1) содда гап – монопредикатив бирлик; 2) қўшма гап – полипредикатив бирлик.

Содда гаплар монопредикат асосга эгадир, чунки гапнинг семантик ҳамда уюштирувчи марказида биргина предикат бўлади. Ҳар қандай гапнинг семантик ва уюштирувчи маркази предикат саналади. Шунинг учун гапнинг бутун тавсифи предикат асосида изоҳланиши лозим.

Предикат характерига кўра, содда гапни икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) феъл асосли гаплар; 2) от асосли гаплар.

Феъл асосли гапларда феълдан ифодаланган синтаксема икки хил вазифа бажаради: 1) гап элементларини ташқил этиш (боғлаш); 2) гапни гап қилиб шакллантириш.

Феъл асосли гапларда субъект маъноси ҳам берилган бўлади: Чақиради, чақиради. Қани энди ўртоғи чурқ этса (В.Рўзиматов).

Тузилиш ва мазмуний маркази от предикатлардан иборат бўлган гаплар от асосли гаплар саналади. От предикатлар турли-туман маъноларни ифодалайди: мавжудлик билдириш, икки объектни тенглаштириш, маълум объектни тавсифлаш: Шу маънолар асосида содда гаплар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1) мавжудлик билдирувчи гаплар; 2) тенглаштирувчи гаплар; 3) тавсифловчи гаплар.

Масалан: Йўқ, яқиндан қарасанг, ҳаёт бор сароҳда (А.Мухтор). Қомил бўлиш имконияти ҳар бир кимсада мавжуд (Р.Ғий). Қўқ пиёзлар уруғлаб ётибди (Ў.Ҳошимов). Саҳро жонли, ахир. Мана, оёқ остида (А.Мухтор). Укам – шаҳарда. Қўшма гап тил синтактик сатҳининг олий – полипредикатив бирлигидир. Қўшма гапларда мураккаб ҳукми ифодаланади.

Муайян воқеа ифодачиси гап бўлса, воқеалар ўртасидаги муносабатларнинг ифодачиси қўшма гапдир. Шунинг учун уларда бир неча предикат иштирок этади: Сен гапга тушсанг ҳамма хурсанд бўлади. Сен гапирганингда, ҳамма хурсанд бўлади. Сен гапирганингда қарамай, ҳамма хурсанд бўлди. Бу қўшма гапларда айни бир воқеалар ифодаланган, лекин бу воқеалар ўртасидаги муносабатлар ҳар хил, уларда шарт, натижа, тўсиқсизлик муносабатлари ифодаланган.

Хуллас, икки ёки ундан ортиқ воқеа орасидаги муносабатни ифодаловчи қўшма гап-полипредикатив шаклдир. Сўзлар ўзаро синтактик боғланиб, тушунча ифодаловчи бирлик-сўз бирикмаси пайдо бўлади. У гапнинг таркибида гапни шакллантирувчи элемент бўлиб хизмат қилади. Сўз бирикмаси фикр ифода этмайди. Фикр ифодалаш вамаъноси гап бажаради. Шунга кўра, синтаксиснинг бош бирлиги гап саналиб сўз бирикмаси гапнинг таркибига қирадиган ёрдамчи бирликдир. Тилнинг синтактик бирлислари гап ва сўз бирикмалари турли воситалар орқали сўзларнинг бирикшидан ҳосил бўлади.

Гап ва сўз бирикмалари бир-биридан қуйидаги белгилари билан фарқланиб туради: 1. Гап предикатив алоқа асосида шаклланган предикатив синтактик бирлик: Кўчада сизларни бобой кутиб турибди (Ойбек). –Нега чиздинг? –Чиздим (Х.Тўхтабоев). Сўз бирикмаси нопредикатив алоқа асосида шаклланган нопредикатив синтактик бирлик: соядек эргашмоқ, қўлни бермоқ, сенинг уканг. 2. Гап бир сўзлик ҳам бўла олади: – Бобо. – дедим. –Югур (Ғайратий). –А-а?-деди ойиси (Х.Навроз). Сўз бирикмаси эса камида икки сўзлик бўлади: Шоиранинг китоби, қайрилигини яширди, Ҳабибанинг кўзи.

Бундан ташқари, ҳар бир гапнинг ўзига хос характерли белгилари мавжуд: фикр ва ҳис-ғуйғуни ифодалаш, муайян структура ва моделга эга

бўлиш, маънос ва грамматик бутунлик, предикативлик ва нисбий интонацион тугаллик.

Адабиётлар:

Абдураҳмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1979, 5-16-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, 1976.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1969.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1966.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Самарқанд, 1990, 8-13-бетлар.

Мақмурод Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1993, 12-27-бетлар.

СИНТАКТИК АЛОҚАЛАР

Режа:

1. Предикатив ва нопредикатив алоқалар.
2. Тенг ва тобе тобе алоқалар.
3. Тобе алоқанинг турлари: мослашув, битишув, бошқарув, нисбий алоқа ва мувофиқлашув алоқаси.
4. Синтактик алоқанинг ифодаланиш йўллари: грамматик воситалар, ёрдамчи сўзлар, сўзлар тартиби, интонация.

Синтактик бирликлар бир неча компонентли бўлади. Сўзларнинг тобе алоқасини икки қатта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. *Предикатив алоқа.* Бу эга ва кесим алоқасидан иборат: Ҳаво иссиқ, Сув-тиник.

2. *Нопредикатив алоқа.* Бу иккинчи даражали бўлақларнинг ҳоким бўлақ билан алоқасидан иборат: иссиқ ҳаво, тоза ҳаво, тиниқ сув.

Предикатив алоқа *гап*ни, нопредикатив алоқа *сўз бирикмас*ни шеклантиради.

Синтактик алоқалар, дастлаб, икки турга ажралади: тенг алоқа ва тобе алоқа.

Тенг алоқа гап таркибидаги элементлар орасида учрайди. Сўз бирикмаси таркибидаги элементлар орасида тенг алоқа бўлиши мумкин эмас.

Тенг алоқа орқали уюшиқ бўлақлар ҳосил бўлади. Уюшиқ бўлақларда бир-бирига нисбатан ҳоким тобеллик бўлмайди.

Тенг алоқада сўзлар ўзаро тенг боғловчилар ёки интонация ёрдамида бириланади: Ботиранининг аннқ ва содда сўзлари хонадагиларнинг қалбига ўт

ёқди (Х.Фуллом). Хужра кичкина, лекин илқисна эди (Ойбек). Пулемёт, милтиқларнинг овозига хотин-халаж, бола-бақранинг йиғиси, дод-зойн кўшилиб кетди (Ў.Умарбеков).

Тобе алоқа синтактик жиҳатдан бири иккинчисига бўйинловчи, бири иккинчисини аниқловчи бирлиқлар муносабатини ифода қилади. Бунда тобе қисм тобелаштирувчи восита ёрдамида ҳоким қисмга боғланади. Масалан, хатни ўқи, мевадан ол, сен келдинг. Тобе алоқа орқали сўз бирикмаси ва гап бўлақларининг муносабати тайинланади.

Синтактик алоқа ўз йўналишига кўра дастлаб, иккига бўлинади: 1) икки томонлама алоқа, буни илмий атамашуносликда *координация* деб юритади; 2) бир томонлама алоқа, у илмий атамашуносликда *субординация* деб юритулади.

Икки томонлама алоқа ҳозирги кунгача мумкин бўлган алоқа тарқибида ўрганиб келинмоқда.

Икки томонлама алоқада икки синтактик шакл ўзаро ҳам чапдан ўнгга қараб, ҳам ўнгдан чапга қараб икки томонлама боғланади. Ҳар икки синтактик шакл боғловчи восита олади. Бу хил алоқада синтактик шаклнинг бирини ҳоким, иккинчисини тобе деб бўлмайди. Тобеланишнинг бир йўналишида ҳоким қисм, бошқа йўналишида тобе алоқанинг эгаллиги бўлади. Масалан: менинг уйим, менинг акам. Бу хил қаратувчи-қаралиш алоқаси тобеланишнинг бир томонлама йўналишига асосланган тобе алоқадан тўдан фарқ қилади. Шунинг учун синтактик алоқанинг бу тури учун тобедош алоқа¹, муносабатдорлашиш² атамаларини қўллайдилар. Бизнингча, бу алоқани мувофиқлашув деб аташ мақсадга мувофиқ.

Бир томонлама алоқада тобеланиш ё чапдан ўнгга қараб, ё ўнгдан чапга қараб йўналади. Тобе қисм тобелаштирувчи восита ёрдамида ҳоким қисмга боғланади: ҳовлига кўчирмоқ, қайчи билан кесмоқ, мен келдим, секин ишламоқ, хайрлашиб кетмоқ.

Бир томонлама алоқанинг, дастлаб, икки тури фарқланади: а) боғли алоқа; б) эркин алоқа.

Тобе қисмининг қандай шаклда келиши ҳоким қисмга боғлиқ бўлган алоқа боғли алоқа саналади. Масалан, хатни ёз бирикмасида тобе қисм ўтимли феълдан ифодаланган ҳоким қисм талабига асосан тушум келишигида келади.

Боғли алоқа, ўз характерига кўра, уч турга бўлинади: мослашув, бошқарув, битишув.

Бошқарувда бир сўз бошқа сўзнинг талаби билан ўз шаклини ўзгартиради. Тобе сўз ҳоким сўзга қараб маълум шаклга кирати. Бошқача қилиб айтганда, бош сўзнинг маъно талабига кўра тобе сўзнинг муайян воситали келиши шаклида ёки кўмакчи ёрдами билан бош сўзга боғланиши бошқарув саналади.

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Тошкент, 1976, 15-бет.

² Расулов Н. Сўз бирикмаси масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1978, 2-сон, 38-бет.

Бошқарувда ҳоким бўлак бошқарувчи саналиб, тобе бўлак бошқарилувчи саналади. Бошқарилувчилик родини феъллар бажара олганидек, бىъ кан сифатлар, равишлар ҳам бажаради. Шунга кўра, бошқарув иккига бўлинади:

1. *Феъл бошқаруви*: Тўлди бугдой, шוליға бирмунча омбор пахтадан. (Ашуладан).

2. *От бошқаруви*: Асаг қанддан шярин.

Бошқарув ҳаракат билан объект муносабатини ифодалайди. Бундан ташқари, бошқарув тўғри бошқарув ҳолатида ва воситали бошқарув ҳолатида бўлади.

Тобе сўзнинг бош сўзга келишик шакли орқали боғланиши *тўғри бошқарув* ёки *келиникли бошқарув* дейилади. Кўмакчи ёрдами билан боғланиши *воситали* ёки *кўмакчили бошқарув* дейилади. Масалан: Қолшуред янги куч, янги шихом билан синфга кирди. (П. Турсун).

Бошқарувда ҳар қандай муस्ताқил сўз бошқарувчи сўз бўла олади: Вагага муҳаббат (от), қордан оқ (сифат), шамолдан тез (равиш), китобни ўқиш (ҳаракат номи), бешдан уч (сон), қишлоқдан келган (сифатдош). Бошқарувда бош сўзнинг шисли ўзгарса ҳам тобе сўз ўзгармай-ўзича қолади: китобни ўқидим, китобни ўқидинг.

Битишувда сўзларнинг алоқаси тартиб ва интонация орқали ифодланади.

Турланмайдиған ва тусланмайдиған сўзларнинг ҳеч қандай воситасиз фақатмаъно томондан бош сўзга боғланиши *битишув* дейилади: янги клуб, салқи шамол, тез юрмоқ.

Демак, битишувда ҳеч қандай грамматик белги бўлмайди. Масалан: Саҳрсалта-секин бўшади. Баракали меҳнатнинг завқли шўх ашула садосида акс этюкда.

Ўзбек тилида битишувли бирикмалар куйидаги сўз туркумлари билан тузилади:

1. Равиш+феъл: Докладчи секин гапирди.

2. Равишдош+феъл: кулиб сўзлади.

3. Сифатдош+феъл: ўқитган, ўқитди.

4. Тақлидий сўз+феъл: пиқ-пиқ йиҳлади.

5. Сифат(олмош, равиш, сон каби)+от: кент дала, бешта ўқувчи, янги бино, бубола, уч баҳодир.

Слар ҳам гапда сифатловчи вазифасида келганида ўз сифатламишларига битишув йўли билан боғланадилар: анор юз, шиша осмон каби. Бунда сифатловчи отлар сифатланмишнинг материалини(пўлат пичоқ, гамир қошиқ), ўқинишлигини(пўлат билак, қалам қош, чўлпон кўз, зумрад тўғ), римага хосланганини(от тўрва, тиш чўтка), жинсини(қиз бона, ўли: бола) билдиради.

Меҳлашувда сўз бирикмаси таркибидаги ҳоким қисм шаклига тобе қисм ўз шаклини мослаб, мувофиқлаштириб келади.

Мослашув алоқаси сўз бирикмаси таркибида учрамайди, у предикативли муносабатда учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида эга ва кесим мослашув йўли билан боғланади.

Кесим эга билан шахс ва сонда мослашади. Масалан: Куз бошлади. Узумлар узилди. Тоқлар кўмилди («Шарқ юлдузи»). Лекин баъзан эга ва кесим сонда доимо мослашмиш шарт эмас: ўқувчилар келдилар, ўқувчилар келишди, ўқувчилар келди.

Шунга кўра, мослашувда тўлиқ ва тўлиқсиз мослашувни кузатиш мумкин.

Боғли алоқанинг барча турлари орқали тобе қисм ҳоким қисмнинг валентлигини юзага чиқариш учун хизмат қилса, эркин алоқада тобе қисм ҳоким қисмнинг валентлигини юзага чиқармайди.

Эркин алоқа боғли алоқа таркибидаги бошқарувга ўхшайди. Шунинг учун ҳозирги ўзбек тилшунослигида бундай бирикмалар от бошқаруви номи остида ўрганилмоқда.

Эркин алоқага кирувчи бирикмалар бошқарувдан муҳим белгиси билан фарқланади¹.

Эркин алоқада ҳоким қисмнинг умумий категориал маъноси ҳам, хусусий грамматик маъноси ҳам тобе қисми бошқарув шаклида келишиги талаб этмайди. Масалан, совға, хат, раҳмат сўзлари ўзгари учун изчил бир шаклни талаб этмайди: Болаларга совға, болалардан совға, болаларда совға; акамдан хат, акамга хат, акамда хат; ёрдамингизга раҳмат каби. Бу ҳол бирикмаларда бошқариш эмас, балки шаклларга nisbatan бетарафлик ўз ифодасини топган.

Бундай бирикмаларнинг бир гуруҳи бошқарувчи феълнинг тушиб қолиши натижасида рўй берган контаминация ҳодисасининг маҳсулидир. Масалан, меҳробдан чаён, тобутдан товуш бирикмалари меҳробдан чиққан чаён, тобутдан чиққан товуш бошқарувли бирикмалар асосида шаклланган. Биринчи бирикмада тобутдан, меҳробдан сўзлари ҳоким қисм (чиққан)нинг умумий категориал маъноси (феъллиги), хусусий категориал маъноси (ўтимсизлиги, аниқлик nisбати), мазмуний майдони (йўналиш ҳаракати) талаб этган грамматик шакл (чиқиш келишиги)да келган. Иккинчи бирикманинг тобе қисми ҳоким қисмга битишув йўли билан боғланган. Натижада бошқарув барҳам топади.

Сўз бирикмаларининг баъзи кўринишларидан кўмакчи феъл тушиб қолади. Бошқарувчи феълнинг тушиб қолиши натижасида бошқарув муносабети барҳам топади: менга ижозат, уйдагиларга салом бирикмалари аслида менга ижозат беринг, уйдагиларга салом айтинг тарзида бўлиши керак эди.

¹ Башманов М. Изучение членов предложения узбекского языка в диктете III «Язык-реч». Уровень языка. АКД. Ташкент, 1991.-с.14-15; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назари I грамматикаси. Тошкент, 1995. 25-27-бетлар.

Улардан бошқарувчи феълнинг тушиб қолиши натижасида бошқарув муносабати барҳам топган. Эркин алоқа асосида шаклланган бу хил бирикмалар ғалимий адабиётларда *детерминант* атамаси билан номланмоқда.

Синтактик алоқаларни ифодаловчи воситалар. Гапда сўзлар турли воситалар ёрдамида синтактик алоқага киришадилар. Бу воситалар қуйидагилардан иборат:

1. Формал-грамматик воситалар. Синтактик алоқаларни ифодалашда, асосан, сўз ўзгаришувчи аффикслар иштирок этади.

Синтактик алоқаларнинг ифодаланишларида шаклий воситалар сифатида турловчилар: эғалик, келишик аффикслари ва тусловчи (шахс-сон) аффикслар иш кўради. Масалан: менинг ватаним(келишик ва эғалик), ватанимни севаман(келишик ва шахс-сон).

Эғалик аффикслари маъсубликни билдириб, предметнинг кимга ёки нимга қаради эканлигини кўрсатади: менинг китобим.

Келишиклар ҳаракат билан объект орасидаги алоқани кўрсатади: китобни ўқимок.

Тусловчилар субъект билан унинг ҳаракати ёки субъект билан унинг белгиси ўртасидаги муносабатни билдириб, шахс-сон, замон каби маъноларни ифодалайди: мен талабаман.

2. Лексик-грамматик воситалар. Буларга кўмакчи, боғловчи, юклама, боғламалар кирди. Улар мустақил сўзлар билан бирга қўлланиб, сўзлар орасидаги синтактик алоқаларни кўрсатади: халқ билан яшамок, мактаб учун олимок; Мени кутгил ва мен кайтарман; келдида кетди, мен ўқитувчи бўламан.

3. Сўз тартиби. Булар икки ҳолатга эътибор бериш керак:

а) тартиб ўзгариши маълум стилистик фарқланишларни кўрсатсада, грамматик ўзгаришга олиб келмайди: чаманда гул очилибди-гул чаманда очилибди-очилибди гул чаманда.

б) бирикма морфологик кўрсаткичларсиз шаклланган бўлса, сўз тартибининг ўзгариши билан бошқа мазмун англатувчи янги қурилма туғилади: меҳрибон она-она меҳрибон. Қизарган олма-олма қизарган. Яхши бола гапирди-бола яхши гапирди.

4. Интонация. Интонация, тушунчаси овознинг кўтарилиши, пасайиши, тушиши, узилиши, тўхташи, яна бошланиши, сўниши, шунингдек, ургу, пауза, ритмика, мелодика каби ҳодисаларни ўз ичига олади.

Интонация осуда ва қўшма гапларни, гап бўлақларини ажратишда, қўшма гап гурларини шакллантиришда муҳим роль уйнайди: Мен борсам сен кетибсан(пайт эргаш гап). Мен бордим-сен кетибсан(боғловчисиз қўшма гап). Опам мукофотланди(дарак гап). Опам мукофотланди?(сўроқ гап).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонгурдие Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 5-16-бетлар.

Абдуллаев Ф., Иброҳимова Ф. Ўзбек тилида бошқарув. Тошкент: Фан, 1987.

Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976. 5-18-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965. 27-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 10-22-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966. 5-15-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва соддагап синтаксисидан лекциялар. Самарқанд, 1990, 8-13-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмоёнов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 12-27-бетлар.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Режа:

1. Синтактик муносабатлар ва уларнинг ифодаланиши.
2. Синтактик муносабатнинг турлари.
3. Субординатив муносабат: объектли, атрибутив, релятив, предикатли.
4. Координатив муносабат.
5. Копулятив муносабат.
6. Интрадуктив муносабат: воқатив, модал муносабат.

Синтактик муносабатлар синтактик алоқалар ёрдамида ифодаланади. Синтактик муносабат билан синтактик алоқа бир-бирини тақозо қилувчи бир ҳодисанинг икки томони бўлса ҳам, лекин уларнинг ҳар иккиси маълум ўзига хосликка эгаллиги туфайли бир-бирига мувофиқ келishi шарт эмас. Масалан, синтактик муносабат таркибига кирувчи воқатив ва модал муносабатлар синтактик алоқа таркибига киришмайди.

Синтактик birlikлар фақат шаклий жиҳатдангина эмас, балки мазмуний жиҳатдан ҳам ўзаро боғланади. Икки синтактик шаклнинг бир-бири билан тўғри боғланиши учун фақат шаклий боғланишнинг тўғрилиги кифоя қилмайди.

Синтактик birlikларнинг мазмуний муносабати киши онгида жас этган моддий дунёдаги элементларнинг ўзаро муносабати саналади. Масалан,

предмет ва унинг белгиси, ҳаракат ва унинг белгиси, ҳаракат ва унинг субъекти, ҳаракат ва унинг объекти ўртасидаги муносабатлар.

Шунга кўра, синтактик бирликлар ўртасидаги синтактик муносабатларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Бир томонлама(субординатив) муносабат: предикативли, объектли, атрибутивли, релятивли.

2. Икки томонлама(координатив) муносабат.

3. Уюштик бўлақлар(копюлятив) муносабат.

4. Вокетив ва модал(интрадуктив) муносабат.

Ушбу муносабатларнинг биринчи, иккинчи, учинчиси синтактик алоқа воситаларига эга бўлиб, улар тенглашиш, тобеланиш, мувофиқлашиш предикативли, нопредикативли воситалар асосида рўёбга чиқади.

Тўртинчи тур муносабат юқоридаги хусусиятларга эга эмасдир.

Тенглашиш муносабагида компонентлар баробар ҳуқуқли бўлади ва санал интонацияси билан айтилади: далалар ва боғлар-далалар, боғлар. Гап қўриш учун тенглангишнинг бўлиши шарт эмас. Нопредикатив ва предикатив муносабат асосида тобеланиш ётади. Гапнинг асосини тобеланиш ташкил қилиши, бусиз гап майдонга келмайди. Гапнинг асоси бўлган эга ва кесимнинг ўзаро алоқаси ҳам тобеланиш йўли билан бўлади. Сўзларнинг тобеланиш алоқаси натижасида ё сўз бирикмаси(нопредикат) ё гап (предикатив муносабат) ҳосил бўлади: вафодор қиз, қиз-вафодор каби.

Сўзлар синтактик алоқага киришганда, улар фақатгина шаклий боғланиб қолмай, унда бирор воқелик, тушунчалар ифодаланган бўлади (ҳаратувчи-қаралмиш). Бундай бирикма таркибидagi бирликларнинг субъектли муносабати мувофиқлашув муносабати саналади. Вазифасига кўра, сўз қўшилмаларининг предикатив, атрибутив, объектли ва релятив бирикмаларга бўлиниши келиб чиқади. Улар кесимли, аниқловчили, тўлдирувчили ҳолли бирикмалар деб ҳам номланади. Бир томонлама (субординатив) муносаба : ўз вазифасига кўра қуйидаги кўринишларга эга:

Эга ва кесим муносабати предикатив муносабат саналади: Мен ўқийман.

Атрибутив бирикма аниқловчилик муносабати орқали ҳосил бўлган бирикмадир. Атрибутив муносабатда предметнинг белгиси ўрнига қўшиб, бир мураккаб тасаввур ҳолида берилади. Бу бирикма сифатловчи ва сифатланмишдан ҳосил бўлади. Улар материал жиҳатидан қуйидаги кўринишга эга:

1. От+от: халқ бойлиги, ёғоч уй.
2. Сифат+от: янги дунё, зўр кўтаринкилик.
3. Сифат+от: айтилган сўз, ўқиган йигит.
4. Олмош+от: шу баҳор, бу ёнино, ушбу мактаб.
5. Сон+от: ўн саккиз ёшлик, ўнта китоб.
6. Равиш+от: оз сув, кўп қалам, тез бола.
7. Мияма+от: дув-дув гап, шов-шув дарё.

Объектли бирикма предмет билан ҳаракат ёки белги орасидаги муносабатни кўрсатади. Объектли бирикманинг тобе компоненти бўлиб келган сўз тўлдирувчи вазифасини бажаради.

Объектли бирикма таркибидаги компонентлар келишиқ аффикслари (қишлоқни айланмоқ, дўстга гапирмоқ) ва кўмакчилар(делегатлар билан учрашмоқ, тинчлик учун курашмоқ) орқали муносабатга киришади. Бу тўлдирувчи-тўлдирилмиш муносабатидир

Объектли бирикмалар материал жиҳатдан куйидагича бўлади:

1. от+фeyл: ер хайдамоқ, осмонга учмоқ,
2. от+сифат: қилдан ингичка, пахтадан оқ,
3. от+равиш: чумолидан кўп, ақлдан тез.

Релятив бирикмада ҳолат билан ҳаракат орасидаги муносабат ифодаланади. Релятив бирикмалар ҳолат ифодаловчи тобе элементининг ҳаракат билан ҳеч қандай грамматик воситаларсиз муносабатга киришишидан ташкил топади. Бу хил муносабат ҳол-қолашмиш муносабатидир. Бундай муносабат асосида шаклланган бирикмаларнинг материал жиҳатдан кўринишлари куйидагичадир:

1. равиш+фeyл: секин юрмоқ, равен ўзгирмоқ,
2. равишдош+фeyл: ярақлаб кўринмоқ, шёлдираб окмоқ, суюниб гапирмоқ,

Баъзи ишларда релятив бирикмани битиригувчи тенглаштириш ҳоллари учрайди (Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили Тошкент, 1965, 17-бет).

Икки томондама(координатив) муносабат асосида қаратувчи-қаралмиш муносабати шаклланади: халққимизнинг бейлиги, менинг китебим. Бундай муносабатда, биринчидан, қаратувчи қаралмишнинг ўзи та мос ағалиқ шаклларидан бирида келишини, иккинчидан, қаратувчиги қараққич келишигида келишини талаб қилади. Шунинг учун бундай муносабатни тобе муносабатдан фарқлаш лозим. Уни *мувофаклашув* деб аташ мақсадга мувофиқдир.

Уюшиқ бўлақлар бир-бири билан ўзаро синтактик муносабатга киришади. Уюшиқ бўлақ бирликларининг ўзаро муносабати *копулатив* муносабат саналади: Сарой учун аллақанча тахта, ёғоч, тунука олдириб кўйган (С.Аҳмад).

Ундалма ва киришлар орқали ифодаланадиган муносабат тури интрадуктив муносабат тури *интрадуктив* муносабат саналади. Бу хил муносабат гапнинг синтактик тузилиши орқали ифодаланган диктум билан сўзловчи ўртасидаги муносабатдир. Интрадуктив муносабат ўз характерига кўра, вокатив, модал муносабатга бўлинади. Мен шогиллаётганим дўқ, билам (М.Ибрагимов). Лекин, менимча, сиз ҳақсиз (Ш.Рашидов).

Хуллас, синтактик бирликлар ҳам тил бирлиги сифатида тизим таркибида синтагматик ва парадигматик муносабатда бўлади.

Адабиётлар:

Абдурақмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 5-16-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976. 5-18-бетлар.

Фуломонов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 10-12-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Самарқанд, 1990, 8-13-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 12-27-бетлар.

СЎЗ БИРИКМАСИ

Режа:

1. Сўз бирикмаси ва уларнинг нопредикатив алоқа асосида ҳосил бўлиши.
2. Сўз бирикмаси ва сўзнинг ўхшаш ҳамда фарқли томонлари.
3. Сўз бирикмаси ва қўшма сўзларнинг ўхшаш ҳамда тафовутлари.
4. Сўз бирикмаси ва гапнинг ўзига хос хусусияти.
5. Сўз бирикмаси ва синтагманинг ўзига хос белгилари.
6. Сўз бирикмаси таснифи.

Сўз бирикмаси синтактик таълимотнинг таркибий қисми бўлиб, бунда сўзларнинг ўзаро алоқага киритувчи воситалар, сўзларнинг ўзаро боғланиш усуллари, сўз бирикмалари ва уларнинг типлари ўрганилади.

Сўзларнинг муносабатга киришиши учун ички(маъно) мослик, ташқи (грамматик)мослик ва уларнинг уйғунлиги талаб қилинади: чиройли уй, қорнинг совуғи, қалам ушламоқ, ватанни севмоқ каби.

Бир сўз иккинчи сўз билан бирикиб сўз бирикмаси ҳосил қилишда фақат ўша бирикаётган сўзларнинг қандай сўз туркумига мансублигигина эмас, балки уларнинг лексик маъноларига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир. Ҳар бир сўз маъно семантик гуруҳ билан боғланган бўлиб, ўша гуруҳ сўзлар билангина бирикиб сўз бирикмаси ҳосил қилади. Масалан, ўқимоқ феъли қўйидаги семантик гуруҳ сўзлар билан бириқиши мумкин: китоб, газета, журнал... ўқимок, мактабда, университетда... ўқимок, кунт билан ўқимок, қишда, ёзда... ўқимок, тез, секин... ўқимок, кўп, оз...ўқимок, ёддан ўқимок, кабақлар.

Сўз бирикмаси ҳосил қилиш учун камида иккита мустақил маъноли сўз бўлиши, шу сўзларга грамматик-семантик жиҳатдан эркин муносабатга

кириша олиш, ҳосил бўлган бирикма очик қурилмани ташкил этиши, номинатив вазифа ифодалашга керак.

Икки ва ундан ортиқ мустақил сўзларнинг грамматик-семантик муносабатидан ташкил топиб, бир мураккаб тушунча англатадиган номинатив характердаги очик қурилмалар *сўз бирикмаси* дейлади.

Сўз бирикмаси бир сўзнинг бошқа сўзга қўшилиши имкониятига-валентлигига таянади. Сўзнинг уч хил валентлигини ажратиш мумкин: синтактик валентлик, семантик валентлик, лексик валентлик.

Ҳоким сўзнинг грамматик шакли талаб этган валентлик *синтактик валентлик* ҳисобланади.

Семантик валентлик сўзларнинг маъновий боғланиш имкониятидир.

Лексик валентлик бир хил номинатив маънога эга бўлган сўзларнинг бошқа сўзга боғланишида танлаш имкониятига эга бўлишидир.

Сўз бирикмаси нутқ формаси саналади. Сўз бирикмаси гап таркибига қиради. У гапдан ташқарида яшамайди. Сўз бирикмалари номинатив характерга эга бўлиб, гап таркибига маълум номинатив вазифага бағариш учун хизмат қилади.

Сўз бирикмаси сўз, қўшма сўз, синтагма, турғун бирикма (фразеологизм) ва гаплардан фарқ қилади.

Сўз бирикмаси ва сўз. Сўз бирикмаси ва сўз тилда жуда катта аҳамиятга эга бўлган бириклардир. Сўз ва сўз бирикмалари ўзгасида кўп жиҳатдан ўхшашлик мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат.

Сўз ва сўз бирикмаси ҳам гап ичидагина яшайдилар ва шундагина катта аҳамиятга молик бўладилар.

Сўз ва сўз бирикмаси тилда номинатив восита саналади.

Сўзлар каби сўз бирикмаларида ҳам предикативлик хусусияти йўқ.

Сўзлар турланадилар, тусланадилар-ўз шаклларини ўзгартирадилар. Сўзларга хос бу хусусият сўз бирикмаларида ҳам сақланади. Қиёсанг: китобим, китобинг, китоби. Менинг китобим, сенинг китобинг, унинг китоби.

Сўз бирикмалари сўзлар каби гап таркибида ажратилган бўлак, ундалма, кириш бўлак бўлиб кела оладилар. Масалан: Унсинг учун, бечора қиз учун, бу қандай мудҳиш, мотам (Ойбек). Сизга бағишланур, ўқувчим, ижодимнинг энг асл боби (Уйғун). Отаҳон, дейман, -ўйинга уста эканлику, -деди Ўрмонжон кулиб (А.Қаҳҳор).

Сўз бирикмаси ва сўз бир-биридан фарқли томонларига ҳам эгадир. Сўз ҳамма вақт бир тушунча билан боғлангани ҳолда тилда доим тайёр ҳолатда мавжуд бўлади. Чунки сўз тил тарққиётининг муайян даражада тайёр бўлади, маълум маъно билан боғланади ва шундан ана шу маънони ифодалашга хизмат қилади. Сўз бирикмаслари бундай хусусиятга эга эмас. улар тилда тайёр ҳолатда яшамайди, ҳамма вақт маълум бир тушунча билан боғланган бўлмайди. Сўз бирикмаси нутқ жараёнида фикр ифодаси талабига кўра тузилади. Сўз маълум тил тизимидаги нисбий мустақил ва нисбий

мустақкам товушлар комплексидан, айрим ҳолатларда ёлғиз бир товушдан ташкил топади. Сўз бирикмалари бирдан ортиқ сўзларнинг бирикувидан ташкил топади. Сўз маъно тилда маъно бутунлигига эга бўлганлиги учун ўша тилда сўзловчи ва тингловчиларнинг ҳаммаси томонидан бир хилда қабул қилинади. Шунинг учун ҳам сўзда бир хиллилик мавжуд.

Сўз бирикмаларида сўзлардаги каби семантик бутунлик йўқ. Сўзлар ҳамма вақт икки маъно ифодалайди: лексик маъно, грамматик маъно. Сўз бирикмаларида эса фақат бир маъно-лексик маъно мавжуд. Улар сўзлар каби грамматик маъно ифодалаш хусусиятига эга эмас.

Сўз морфологик элементлардан (ўзак ва аффикслардан) ташкил толувчи тил бирлигидир. Сўз бирикмалари морфологик элементлардан эмас, балки синтактик элементлардан ташкил топади.

Сўзлар полисемантиклик, оминимлик хусусиятига эга. Сўз бирикмаларида бу хусусият йўқ, фақат бир аниқ маънонигина ифодалайди.

Сўз лексик ҳодиса, сўз бирикмаси грамматик ҳодиса. Сўз, сўз бирикмаси каби, номинатив вазифа бажариб, предмет, белги, иш-ҳаракатни умуман ифодалаш учун хизмат қилади. Сўз бирикмаси эса предмет, белги, иш-ҳаракатни шу ҳолдаги бошқа предмет, белги, иш-ҳаракатдан ажратиб ифодалайди. Қиёсланг: Дала кўм-кўк, кўм-кўк дала.

Сўз абстракт маъноли бўлиб, бирикмага киришгач, унинг маъноси конкретлик томон силжиди. *Сўз тарихий категория бўлиб, тил бирлиги ҳисобланади, сўз бирикмаси эса нутқ жараёнидагина ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам у нутқ бирлиги ҳисобланади.*

Сўз бирикмалари ва қўшма сўзлар. Қўшма сўзлар тилда содда сўзлар каби вазифаларни бажарадилар, бирор тушунчани реаллаштириш учун хизмат қиладилар. Лекин тилда қўшма сўзларнинг пайдо бўлишини содда сўзларнинг пайдо бўлиши билан тенглаштириб бўлмайди. Қўшма сўзларнинг кўпчилиги ва асосий қисми сўз бирикмаларидан ёки сўз бирикмалари модели асосида келиб чиққан: қўлқоп, белбоғ, оқсоқол, қанайгул, тақувур кабилар.

Қўшма сўз ва сўз бирикмаларини қуйидаги белгиларига кўра фарқлаш лозим: 1) сўз бирикмалари компонентлари ўртасидаги барча шаклий чегаралар сақланади, қўшма сўз компонентлари ўртасида эса бу чегаралар йўқлиб кетади. 2) қўшма сўзлар бир бутунлигича лексик маънони ифодалайдилар. Сўз бирикмалари бутунлигича бир яхлит маъно билдирсалар ҳам, лекин унинг компонентлари—сўзларнинг ҳар бири ўз лексик маъноларини тўлиқ сақлайдилар. 3) қўшма сўзлар ҳам, сўз бирикмаси ҳам тилда *номинатив* вазифа саналади. Лекин қўшма сўз бир содда тушунчани реаллаштирса, сўз бирикмаси таркибига кирувчи ҳар бир сўз маъно бир тушунчани—бўлинган тушунчаларни ифодалайди. 4) қўшма сўз бутунлигича бир сўз таркумига киради. Сўз бирикмалари бутунлигича бир сўз таркумага ҳеч қачон муносиб бўлмайди. 5) қўшма сўз бутунлигича ифодлаган маъносига кўра тасниф қилинади: қўшма от, қўшма сон каби. Сўз

бирикмалари эса унинг асосини, ядросини ташкил этувчи бош сўзнинг қандай сўз туркумига мансублигига кўра тасниф қилинади: отли сўз бирикмалари. 6) қўшма сўзлар бутунлигича бир манتيқий урғуа эга. Сўз бирикмалари компонентларининг ҳар бири мантиқий урғу олиши мумкин. 7) қўшма сўз компонентларининг тартиби қатъий бўлиб улар ўзини алмаштириш, бошқа сўз киритиш мумкин эмас. Сўз бирикмалари эрғин синтактик бирикмалар бўлганлиги учун компонентлари ўз ўрнини ташлаб ҳам ўзгартириши, улар орасига бошқа сўзларни киритиш мумкин. 8) қўшма сўзлар бир тушунчани реаллаштирувчи бир сўз бўлганлиги учун гатнинг бир бўлаги бўлиб келади. Сўз бирикмаларининг ҳар бир компонентлари гапда турли бўлақлар бўлиб келади. 9) қўшма сўзлар бир неча компонентдан тошқил топиши ва уларнинг маъноларидан қатъий назар бир маъно бутунлигига эга. Сўз бирикмаларида бундай лексик-семантик бутунлик йўқ. 10) қўшма сўзлар барча сўзлар каби икки маънога-лексик ва грамматик маънога эга. Сўз бирикмаларида бу хусусият йўқ.

Қўшма сўзларнинг компонентлари ўртасида грамматик муносабат йўқ, улар ўз лексик-семантик мустақиллигини йўқотиб, бир бош уғу олиб, гапда бир синтактик вазифани бажаради. Сўз бирикмасининг компонентлари ўртасида грамматик муносабат мавжуд, улар лексик-семантик мустақиллигини сақлаб, ўз урғусига эга бўлади, гапда бошқа-бошқа синтактик вазифани бажарадилар.

Сўз бирикмаси ва фразеологизмлар. Сўзларнинг ҳар қандай нопредикатив боғланиши сўз бирикмасини ҳосил қила бормади. Сўзларнинг боғланиши эркин бўлиши, барқарор бўлиши, яъни нутқда тайёр ҳолда олиб кирилиши мумкин. Шунинг учун ҳам сўзларнинг боғланиши эркин ва турғун бўлади.

Эркин боғланиш сўз бирикмасини, турғун боғланиш фразеологизмларни ўз ичига олади.

Сўз бирикмаси нутқ жараёнида ҳосил бўлиб, у *нутқ бирлиги, фразеологизмлар* яхлит ҳолда қўлланиб, у *тил бирлиги ҳисобланади*. Шундай экан, эркин боғланиш синтаксиснинг, турғун боғланиш фразеологиянинг текшириш объекти саналади: оқ олма, қизил олма, дафтарни қўймоқ, қўл қўймоқ, оғзи очилмоқ, юрагини олмоқ.

Сўз бирикмасидаги сўзлар ўз маъносини сақлайди, турғун бирикмадаги сўзлар эса кўчган маънода қўлланилади: қўл қўймоқ, дафтарни қўймоқ.

Сўз бирикмалари фразеологизмлардан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Сўз бирикмалари нутқ жараёнида маълум сўз бирикмаси модели асосида ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам улар нутқ бирликлари саналади. Фразеологизмлар эса нутқ жараёнигача тайёр ҳолда мавжуд бўлади. У тайёр ҳолда луғавий бирлик сифатида нутққа олиб кирилади.

2. Сўз бирикмаларида қисмларнинг синтактик алоқаси эркин фразеологизм қисмлари ўртасидаги алоқа турғун бўлади.

3. Сўз бирикмалари қисмлари гап ичида алоҳида-алоҳида гап бўлавлари бўлиб келади. Фразеологизм қисмларининг грамматик муносабати фақат шу бирикма ичида амал қилади. Фразеологизмлар гап ичида бир гап бўлаги ўрнида келади.

Сўз бирикмаси ва гап. Гап тузиш моделлари, сўз бирикмаси моделлари каби, тил бирлиги бўлиб, аниқ сўз бирикмаси каби, аниқ гап ҳам нутқ бирлиги ҳисобланади. Сўз бирикмаси номинатив категория бўлса, гап коммуникатив категориядир.

Сўз бирикмаси сўзни, гап эса сўз бирикмасини тайёр ҳолда, гапдан ташқаридаги дастлабки ҳолатда бирлаштирмайди, балки ўзининг синтактик қурилишига бўйсундиради.

Масалан: Эрта билан Навоийнинг чодирдан бошқа ҳамма чодирлар йиғиштирилган эди (Ойбек) гапи эрта билан йиғиштирилган эди; ҳамма чодирлар; бошқа чодирлар; Навоийнинг чодир; Навоийнинг чодирдан бошқа каби сўз бирикмаларидан таркиб топган.

Сўз бирикмаси ва синтагма. Структура ва мазмун жиҳатидан бир бутун бўлган гапнинг қисмлари талаффузда қисқа пауза билан ажралиб туради. Бундай қисмлар *синтагма* саналади.

Синтагма сўзловчи нутқдан назаридан баҳоланаётган воқеликнинг кичик бир бўлагини-маълум нутқ таркибида акс эттирувчи семантик-синтактик бирликдир. Синтагма нутқ таркибидаги интонация билан ажратилган парчадир.

Бу нутқий парча интонацион жиҳатдан яхлит икки ва ундан ортиқ сўздан, грамматик ва семантик шаклланган бир сўздан ҳам иборат бўлади.

Соқда ёйиқ гапларда синтагма гапнинг бир қисмини ташкил қилади. Бир сўздан ташкил топган гаплар синтагмага тенгдир.

Масалан: Ташқаридан узоқда шилдираб оқаётган сойнинг овози бемалол келиб турибди

- Касбингиз?

- Даҳшончилик (С. Аҳмад).

Биринчи гапда учта синтагма бор бўлиб, унинг биттаси бир сўздан, иккитаси сўз бирикмасидан ташкил топган. Кейинги бир сўзли икки гап синтагмага тенг.

Бир паузадан бошланиб, иккинчи сезиларли пауза билан тугаган синтагма бир фонетик бутунлик сифатида талаффуз қилинадиган, маъно ва интонацион жиҳатдан ўзаро боғланган сўз бирикмасига мос келади. Сўз бирикмасининг синтагмага бўлган муносабати ва фарқловчи белгилари куйидагилардан иборат:

1. Муайян ритмик уруу ва пауза ёрдамида реаллаштирувчи синтагма нутқ-гапнинг жараёни билан боғлиқ бўлади, сўз бирикмасида бундай хусусият мавжуд эмас.

2. Синтагмалар нутқ жараёнида бир бирдан ажраларкан, кўл вақт ўзининг ҳажми ва чегараси эътибори билан гапга ҳам, сўз бири смасяга ҳам мос келмайди.

3. Синтагма биргина сўздан ва кўмакчили бирикмалардан иборат бўлиши мумкин, ammo сўз бирикмасида бу хил хусусият йўқ.

4. Ҳар қандай синтактик ҳодиса синтагматик категорияга таълуқли бўлади. Боғланишнинг тобеланиши йўли билан бириккан турғичга сўз бирикмасида ўрганилади.

5. Синтагмани ташкил қилган компонентлар ёнма-ён турмоғи шарт, сўз бирикмасига бундай қондани бериб бўлмайди.

6. Сўз бирикмасида доимий иш кўрувчи грамматик қолип тавжуд, синтагматик бўлинишда бундай қолип бўлмайди.

7. Синтагма нутқ интонацион мазмунининг бўлиниши натижасид юзага келади, сўз бирикмаси ундан сифат жиҳатдан кескин фарқ қилади.

Сўз бирикмасининг синтагмадан фарқли томонларини исобга оладиган бўлсак, икки ҳодисага бир хил синтагма атамасини ўқиб бўлмайди.

Сўз бирикмалари таснифи. Сўз бирикмаларининг таркибини белгилашда унинг таркибига кирган барча сўзларнинг миқдоригагинақараб эмас, ўша сўзларнинг шу сўз бирикмаси ҳажмида бажарган вазифаси ҳам қаралиши керак. Ўзаро лексик-семантик ва грамматик жиҳатдан ажрага кирган ва бири иккинчисини бирор жиҳатдан изоҳлаш вазифасини бажарадиган сўзларгина сўз бирикмаларининг компонентлари қисоблаиши мумкин, ана шундай сўзларнинг миқдоригина сўз бирикмаларининг ҳажми, чегарасини белгилай олади.

Сўз бирикмалари аслида икки ёки ундан ортиқ лексик маънога эга бўлган сўзларнинг лексик-семантик ва грамматик жиҳатда муносабатга киришидан пайдо бўлувчи ва предмет, воқеа-ҳодиса, белги, турли жараёнлар ва ҳоказоларнинг мураккаб номларини ифодаловчи тил бирлигидир.

Сўз бирикмалари таркибидаги компонентларнинг болаиши характери, структураси ва ҳоким компонентнинг ифодаланишига кра бир неча турга бўлинади.

Сўз бирикмалари компонентларининг маънос жиҳатдан бирикмас даражасига кўра икки хил бўлади:

1. Турғун бирикмалар.
2. Эркин бирикмалар.

Тилда бир қолипда, бўлинмайдиган ҳола сўз бирикмалари турғун бирикма саналади. Турғун бирикмалар икки группага бўлинади: а) мураккаб сўзлар: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси, Самарқанд Давлат университети каби; б) фразеологизмлар: тегирмонга тушса бутун чиқмоқ, колдузни бенарвон урмоқ, қамчинидан қон томмоқ.

Сўз бирикмалари тузилишига кўра икки хил бўлади:

1. Содда сўз бирикмалари.
2. Мураккаб сўз бирикмалари.

Содда сўз бирикмалари икки мустақил, тўлиқ, маъноли сўзларнинг лексик-семантик ва грамматик жиҳатдан бирикувидан пайдо бўлади ва бир бутун, мураккаб маънони ифодалайди: қизил олма, менинг Ватаним, яхши китоб, ишга бормоқ кабилар.

Мураккаб сўз бирикмалари уч ва ундан ортиқ сўзларнинг лексик-семантик ва грамматик жиҳатлардан ўзаро алоқага киришишларидан ташкил топади. Мураккаб сўз бирикмалари содда сўз бирикмаларининг кенгайишидан пайдо бўлади: байроқ-яшил байроқ, янги яшил байроқ, хилпиратган янги яшил байроқ кабилар.

Сўз бирикмалари ҳоким компонентларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганлига кўра қуйидагиларга бўлинади:

1. Отли сўз бирикмалари. Бунинг ҳоким бўлаги вазифасида қуйидаги сўз туркумлари келади:

- а) от келади: катта бино, кўп одам.
- б) олмош келади: борадиган ҳеч кимим .
- в) отлашган сифат келади: жангда зўравон.
- г) сифатдон келади: болиб чиққанлар мукофотланди.

2. Феълли сўз бирикмалари. Бунинг ҳоким бўлаги вазифасида феъл, равишдон келани:

- а) соф феъл келади: тез ўқиди.
- б) равишдон келади: Наргиза дам олиб келди.

3. Равишли сўз бирикмалари. Ҳоким бўлак вазифасида равиш келади: Ўт оқла бедана кўч, дангасада баҳона кўп.

4. Сифатли сўз бирикмалари. Ҳоким бўлак вазифасида сифат келади. Одам темирдан қаттиқ, гулдан нозик. Уят ўлимдан қаттиқ.

5. Модал сўз бирикмалари: Ўзингда йўқ, оламда йўқ.

5. Ундовли сўз бирикмалари: Шу дам кулонимга қалъа томонидан эшитилар заиф сўз.

Санаб ўтилган сўз бирикмалари ҳам маълум грамматик шаклга ёа ўзининг грамматик маъносига эга.

Сўз бирикмаси парадигмасида бош шакл сўз бирикмасини шакллантирувчи сўз туркумининг бош шакли ҳисобланади. Сўз бирикмалари парадигмасининг энг мураккаби феълли сўз бирикмаларидир. Энг ози равишли сўз бирикмаларидир.

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 9-20-бетлар.

Абдуллаев Ф., Иброҳимова Ф. Ўзбек тили ва боғларув. Тошкент: Фан, 1982, 8-116-бетлар.

Шарипов М.К. Ҳозирги ўзбек тилида сўз бирикмаларининг синтаксиси масаласи. Тошкент: Фан, 1978. 88-бет.

Ўзбек тили грамматикаси //С. 18-95-бетлар.

Фулломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 23-29-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966, 15-38-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 31-37-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Самарқанд, 1990, 13-21-бетлар.

Абдуллаев А. Глагольные словосочетания в современном узбекском литературном языке. АҚД. Тошкент, 1959.

Халияров Х. Именные словосочетания в современном узбекском литературном языке. АҚД. Самарқанд, 1966. с.28.

Базарбаев Н. Сложные словосочетания в тюркских языках. АҚД. Тошкент, 1970.

СЎЗ БИРИКМАСИ ТАХТИЛИ ТАТТИБИ.

1. Гапни предикатив ва нопредикатив алоқа жиқитидан ажратиб.
2. Тенг ва тобе алоқа, уларнинг морфологик қўрилиши, ифодаланиши, сўроғи, тартиби.
3. Тобе алоқанинг турлари: мослашув, битишув, бошқарув, нисбий алоқа, мувофиқлашув.
4. Синтактик алоқанинг ифодаланиш йўллари: грамматик воситалар, ёрдамчи сўзлар, сўзлар тартиби, интонация.
5. Синтактик муносабатлар ва уларнинг турлари: субординатив муносабат (объектив, атрибутив, релятив, предикативли), координатив муносабат, копулятив муносабат, интрадуктив (вокатив, модал) муносабат.
6. Нопредикатив алоқа асосида ҳосил бўлган сўз бирикмасининг сўз, қўшма сўз, синтагма ва гапдан фарқи томонлари.
7. Сўз бирикмалари компонентларининг маъно жиқатдан бириктиш даражасига кўра турлари: турғун ва эркин бирикмалар.
8. Сўз бирикмасининг тузилишига кўра турлари: содда ва мураккаб сўз бирикмалари.
9. Сўз бирикмасининг ҳоким компонентни қайси сўз тузуми билан билан ифодаланишига кўра турлари: отли, феълли, равишли сўз бирикмалари.
10. Сўз бирикмасининг маъноси.

ГАП - СИНТАКСИСНИНГ ТЕКШИРИШ ОБЪЕКТИ

Режа:

1. Гап -- мақсад, фикр ва ҳис-туйғуларни ифодалаш воситаси.
2. Гапнинг коммуникатив мақсадига кўра турлари: дарак, сўроқ ва буйруқ гаплар.
3. Гапнинг эмоционалликка кўра бўлиниши: эмоционал ва ноэмоционал гаплар.
4. Гапнинг воқеликка муносабат жиҳатдан бўлиниши: тасдиқ (бўлишли) ва инкор (бўлишсиз) гаплар.
5. Гапнинг тузилиш жиҳатидан бўлиниши: содда ва қўшма гаплар.
6. Гапнинг ифода асосига кўра бўлиниши: бир составли ва икки составли гаплар.
7. Гапнинг коммуникатив вазият жиҳатидан бўлиниши: тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар.
8. Гапнинг мучалари характери (бўлақларнинг боғланиш даражаси) жиҳатидан бўлиниши: бўлақларга ажраладиган ва бўлақларга ажралмайдиган гаплар.
9. Гапнинг мучалари иштирокига кўра бўлиниши: содда йиғиқ ва содда ёйиқ гаплар.

Тафаккур моддий дунёнинг киши онгида объектив акс этишидир. Инсон моддий дунёни сезги, идрок, тасаввур орқали англайди ва уни тушуначалар, ҳукмлар ва хулосалар билан умумлаштиради.

Ҳукм тафаккурнинг муайян бир шакли уни умумлаштирувчидир.

Тил тафаккур ишининг натижаларини гапда ифодалайди ва мустаҳкамлейди. Шу тариқа фикр алмашиш имконияти вужудга келади. Тил категориялари тафаккур категориялари билан маълум муносабатда бўлади. Бироқ тафаккур билан тилни айнан бир-бирига ўхшаш ҳодисалар деб қараш ва уларни шу нуқтаи назардан бир қаторга қўйиб ўрганиш нотўғри. Чунки тил билан тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари ва фарқлари бордир:

1. Ҳамма халқлар учун фикрлаш қонунлари бир, аммо фикрни ифодалаш усуллари ҳар хил, яъни, гап тузиш ҳар хил.

2. Бир фикрнинг ўзи турли қурилишли гапларда ва шаклларда ифодаланеди.

3. Фикр ифодалашда ҳукм элементлари субъект, предикат бўлиши шарт. Гапда ҳар доим ёки эга ёки кесим ва иккинчи даражали бўлақлар бўлиши шарт эмас.

4. Тафаккур тушунча ва ҳукм орқали иш кўрса, тил сўз, сўз бирикмаси ва гап орқали иш кўради. Алоқа-аралашув воситасининг энг кичик бирлиги гапдир. Гап тузиш моделлари тил бирлиги бўлса, аниқ гаплар нутқ бирлигидир.

Объектив борлиқ ва унга бўлган муносабатни ифода қилиб, нисбий тугал фикр ёки ҳис-туйғу англатиб, тугал интонацияга эга бўлган сўз ҳамда

грамматик қонун-қоидалар асосида ўзаро бириккан сўзлар боғламаси *гап* дейилади.

Гапнинг асосий маптикаий-грамматик белгилари кўйидагилар

1. Ҳар қандай гапда объектив борлиқ ва унга бўлган муносабат ифода қилинади. Сўзловчи шахснинг айтилаётган фикрга бўлган муносабати предикативликдир. Предикативлик гапнинг грамматик маъносини ифода қилади. У гап ҳосил қилувчи категория бўлиб, гапца ифода қилинаётган фикрнинг борлиққа бўлган муносабатини модалликда ҳам, замон ва шахс-сонда ифода қилувчи категориядир.

Масалан, Фақат Азизхон афтодаҳол ўтирарди (С.Аҳмад) гапца предикативлик учинчи шахсни, бирликни ҳозирги замон, сўзловчининг воқеликка бўлган қатъий ишончини ифодалаган.

Модаллик предикативликнинг таркибий қисми бўлиб, феъл мэйллари, модал сўзлар билан ифода қилинади. Умуман, предикативлик синтактик мэйл, замон, шахс-сон категориялари, модал сўзлар ва интонация орқали ифодаланади. Синтактик мэйл, замон, шахс-сон категориялари морфологик мэйл, замон, шахс-сон категорияларидан фарқ қилади. Синтактик мэйл, замон шахс-сон категорияларининг маъноси кендир: бир мэйл, шахс-сон шакли нутқ жараёнида бошқа мэйл, замон, шахс-сон маъноларини ифода қилиш учун ҳам қўлланиши мумкин.

2. Ҳар қандай қурилма гап бўлиб келиш учун тугалланган интонацияга эга бўлади. Жонли нутқда бир гап иккинчи бир гапдан тугалланган интонация (пауза) билан ажралиб туради. Ёзувда эса, бу тегишли белгилар (нутқда, сўроқ, ундов белгилари) билан кўрсатилади. Мана шу белгига эга бўлмаган айрим предикатив қурилмалар гап ҳосил қилмай, бирикмали аниқловчи ҳисобланадилар. Зулфия ўқиган китоб жуда қизиқарли экан. Узоқдан бўйи баланд йигит кўринди.

3. Гапца фикрнинг барча шакллари (тарак, сўроқ, буйруқ) ифода қилинади. Булар нисбий тугал бўлади. Демак, гап фикр шакллариининг бирортасига ҳам тенг бўлмайди. Гап донраси улардан кенг. Гап грамматик категория, фикр шакллари эса маптикаий категориялардир.

4. Гап бир сўз ёки сўзлар боғламасидан тошқил топади. Бир сўзнинг гап бўлиб келиши махсус интонация туфайлидир. Бунда предикативлик интонация орқали ифодаланади: Баҳор. Ҳамма ёқ кўм-кўк. Зилзила! Намон! Одам!

Гап сўзлар боғламасидан иборат бўлганда, унинг бўлаклари маълум грамматик қонун-қоидалар асосида синтактик алоқага киришадилар. Бу тиб гапларда предикативлик мэйл, замон, шахс-сон категориялари, модал сўзлар билан ифодаланади: Қирдан ёир-ёр шабада эсади (Ойбек.)

Демак, ҳар қандай гапнинг грамматик шахс, замон, тасдиқ-инкор, модал категориялари мавжуд. Бундан ташқари, гапнинг ифода мақсади категорияси ва коммуникатив (актуал) категория ҳам гапнинг грамматик категориялари сирасига кириди.

Гапнинг таснифи. Гаплар ўзининг қуйидаги белгиларига кўра тасниф қилинади: Гапнинг коммуникатив мақсадига кўра, гапнинг эмоционалликка кўра гапнинг воқеликка муносабатига кўра, гапнинг ифода асосига кўра, гапнинг коммуникатив вазиятига кўра, гапнинг мучалари характериغا кўра, гапнинг тизимига кўра, таснифлаш кенг тарқалган. Таснифда гапнинг ташқи томони-тўзлиши ва ички томони-мазмунни ҳисобга олинади.

Гапнинг коммуникатив мақсадига кўра турлари. Гапнинг коммуникатив категорияси гапнинг ифода мақсадига кўра турларини ҳам ўз ичига олади. Гапнинг коммуникатив мақсадига кўра турлари нутқий алоқа турига асосланади. Шунга кўра, гаплар коммуникатив мақсадига кўра қуйидаги турларга бўлинади: дарак, сўроқ, буйруқ гаплар. Баъзи ишларда уларнинг истак гаплар тури ҳам ажратилади¹.

Дарак гап. Борлиқ ҳодисаларни тасдиқ ёки инкор йўли билан хабар қилувчи гаплар дарак гап дейилади: Куз ҳавоси илиқ эди. Кечки гуллар очилиб турибди. Кўкда танҳо ой кезмоқда (И.Раҳим).

Дарак гаплар хабар, эрзу-умид, маслаҳат, таажжуб, ташвиш, гина, киноя кабиларни ифода қилади. Дарак гап баъзан истак, гумонни ифода қилиши ҳам мумкин: Бугун театрга борсак. Зулфия ҳам тезда келиб қолар. Пахта-давлат иши, жалфининг суялган тоғи.

Дарак гапнинг синтактик шакли билан синтактик маъноси ўртасида муносабатлик мавжуд: синтактик дарак маъноси гапнинг синтактик дарак шакли орқали ифодаланади.

Дарак гапнинг кесими кўпинча аниқлик майлининг ўтган, ҳозирги келаси замон шакллари билан, баъзан шарт-истак майли билан ифодаланади.

Дарак гап хабар интонацияси билан айтилади. Бунда оҳанг гапнинг биринчи қисмида кўтарилади, иккинчи қисмида эса пасайиб боради. Дарак гап нутқда, гапнинг бошқа турларига қараганда, кўп қўлланилади. Ҳатто, бутун-бутун матнлар ҳам дарак гаплардан ташкил топади.

Сўроқ гап. Сўловчига номаллум бўлган бирор воқеа-ҳодиса, ҳаракат-ҳодиса, белги ҳақидаги сўроқни ифода қилувчи гаплар *сўроқ гап* дейилади: Бу тўқайлар қали ўзлаштирилмаган экан-да опа? (Ҳ.Фуллом).

Сўроқ гапларда қуйидагилар ифода қилинади:

1) Соф сўроқ: Машғулот бошлайдими? Қачон сафарга борамиз?

Сўроқ гапларда сўроқ билан бир қаторда таажжуб, гумон, шубҳа англашиши ҳам мумкин: Наҳотки, институтда таълим олаётган киши индивидуаллик қилса? («Шарқ юлдузи»).

2) Риторик сўроқ. Бунда сўроқ мазмундан унинг мазмуни англашилиб туради. Бундай гаплар эмоционал нутқ учун услубий восита бўлиб хизмат қилади: Халқ орзусини амалга оширишдан каттароқ бахт борми! (Ойбек).

¹ Маммудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 46-бет.

3) Сўроқ-буйруқ. Бунда сўроқ-буйруқ сттенкасиға ҳам эга бўлади: Тез-тез юрмайсанми?

Сўроқ гаплар қуйидаги воситалар билан тузилади:

1. Сўроқ юкламалари (мн-чи, -а, -я) ёрдами билан: Махфий бўлмаса, мазмунини билишим мумкинми? («Шарқ юлдузи»)

2. Наҳот, наҳотки юкламалари билан: Наҳотки, бутун ёмғир ёғса?

3. Сўроқ олмошлари ёрдамида: Спортда кимлар голиб чиқди?

4. Сўроқ интонацияси ёрдамида. Бунда интонация кўтарилувчи, пасаювчи, кўтарилувчи-пасаювчи характерида бўлади. Сўроқ гап кўтарилувчи интонация билан айтилганда мантқиқий урғу олган бўлак лоп охирида бўлиб оҳанг кўтарилиб боради: Бутун қор ёғади?

Сўроқ гап пасаювчи интонация билан айтилганда, мантқиқий урғу олган бўлак гап бошида келиб, оҳанг пасайиб боради: Ҳаммасидан хабаримиз бор? («Шарқ юлдузи»).

Сўроқ гап кўтарилувчи-пасаювчи интонация билан айтилганда, мантқиқий урғу олган бўлак гап ичида келади. Оҳанг бунгача кўтарилиб, кейин пасаяди: Ҳаммасидан хабаримиз бор? («Шарқ юлдузи»).

Сўроқ гап сўроқ олмошлари, сўроқ юкламалари ёрдамида ҳосил бўлганда, сўроқ интонацияси таъкидланиш зарур бўлган бўлакларга кўтарилади: Қачон? У нима деди? – Ҳол сўради?

Сўроқ гаплар охирига ёзувда сўроқ белгиси қуйилади. Риторик сўроқ гаплар охирига сўроқ ва ундов белгилари қуйилади.

Сўроқ гаплар кўпроқ диалогик нутқ учун характердадир.

Буйруқ гап. Буюриш, илтимос, маслаҳат кабиларни ифода қилувчи гаплар *буйруқ гап* дейилади: Эҳтиёт бўл! Кўзингга қараб қўйдим бе: (П.Турсун).

Буйруқ гапларда буйруқ, маслаҳат, илтимос, ғазаб, дўқ кабилар ифода қилинади: Топшириқни ўз вақтида бажар! (Буйруқ). Янги чиққан адабиётла: билан танишиб боринг. (Маслаҳат). -Тур ўрнингдан! Мезга айтмоқчи бўлган ҳасратинг шуми? Чиқ уйдан! (Дўқ, ғазаб).

Буйруқ гапнинг кесими одатда буйруқ майли билан ифодаланади. Бунда фикр кўпроқ тингловчи шахсга қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам бундай гапларнинг кесими буйруқ майлининг II шахс шакли билан ифодаланади: В-о-ой, ёндими? Адо бўлдим... Сув! Сув берингиз! Қутқазинглар! ("Шарқ юлдузи").

Баъзи буйруқ гап кесими буйруқ майлининг I ва III шахс шакллари билан ифодаланади: Аъло ўқиди учун курашайлик! Мени рўйхатга ёзиб қўйсин! ("Шарқ юлдузи").

Буйруқ гап кесими ҳаракат номи - керак(зарур, лозим, даркор) конструкциялари билан ҳам ифодаланади: Бош режани тезда амалга ошириш керак (Яшин). Ваъдага вафо қилмоқ зарур (Мақол).

Буйруқ гап интонацияси билан айтилади. Оҳанг дарак гиндагига нисбатан кучли, сўроқ гапдагига нисбатан кучсиз бўлади. Бунда ҳам гапда

ифодаланган мазмунга қараб, оҳанг ўзгариб туради: буйруқ, дўк, ғазаб ифодаланганда оҳанг кучли, маслаҳат, илтимос ифодаланганда оҳанг кучсиз, хабар интонациясига яқин бўлади. Биринчи ҳолатда ёзувда гап охирида ундов белгиси, иккинчи ҳолатда нуқта қўйилади:

Гапларнинг эмоционалликка кўра турлари. Гаплар эмоционалликка муносабат жиҳатидан икки турлидир: эмоционал гаплар ва эмоционал бўлмаган гаплар. Дарак, сўроқ, буйруқ гаплар эмоционал бўлмаган гап таъдир. Эмоционал гаплар ундов гап деб ҳам юритилади.

Фикр кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилган гаплар *ундов гап* дейилади: Мана, отангиз соҳиб сарқордан ибрат олсангиз-чи! (Н.Сафаров).

Дарак, сўроқ, буйруқ гаплар ҳис-ҳаяжон билан айтилса, ундов гапга айланадилар. Шунга кўра, ундов гапларнинг дарак-ундов, сўроқ-ундов, буйруқ-ундов турлари ҳосил бўлади.

1. Дарак-ундов гап: Ҳаммаимиз имтиҳонларни муваффақиятли тоширидик! («Шарқ юлдузи»).

2. Сўроқ-ундов гап: Ахир, бегдорчилик ишини яхши кўрган, бутун умрини янги бозлар, янги ҳал мева навлари яратишга бағишлаган одам учун олти тектар ердиги боғдан акралини сөөми? (С.Зуннуова).

3. Буйруқ-ундов гап: Ўтил-қелларингизни ўқитинг! (Н.Сафаров).

Ундов гапларда шодлик, қувонч, таажжуб, қайғу, афсусланиш, мамнувлиқ, ташаккур ва раъбатлантириш, ачиниш, нафрат, ҳис-ҳаяжон ифода қилинади: Баракалла, баракалла, ўғлим! (Табрик). Обиджон – Таҳсин ва офарин! (С.Абдулла). (Раъбатлантириш). Тавба! (Таажжуб). Оҳ, оҳ, оқ! Отангизга раҳмат! Камол тоғинг, дўстим! (Ҳис-ҳаяжон). Куз пайти қандай яхши! (Қувонч).

Ундов гап тузилишида ундов интонациясининг роли каттадир. Шу билан бирга, куйидаги лексик ва грамматик воситалар ҳам ундов гапларни ҳосил қилишда иштирок этади:

1. Қандай, нақадар каби эмоционал-кучайтирув маъносига сўзлар: Қандй қилиб қўтқарасан, қани! («Шарқ юлдузи»).

2. Ундов сўзлар: Оҳ, бу қандай даҳшат! (Ч.Айтматов).

3. Ана, мана сўзлари: Мана Зулфия! Боғда танҳо ўтириб, нима ҳақидадир бош келарияти («Шарқ юлдузи»).

4. Махсус интонация: Бу ернинг ҳавоси-ана шунақа сеҳрли ҳаво! («Шарқ юлдузи»).

Ундов гаплар кўтаришган оҳанг билан айтиладилар. Одатда, ҳис-ҳаяжон ифода қилаётган бўлак кучли оҳанг билан айтилади.

Дарак-ундов, буйруқ-ундов гаплар охирига ёзувда ундов белгиси, сўроқ-ундов гаплар охирига эса сўроқ ва ундов белгилари қўйилади. Агар гап жуда кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилса, икки ёки ундан ортиқ ундов белгисининг қўйилиши ҳам мумкин.

Гапларнинг воқеликка муносабат жиҳатидан турлари. Гаплар воқеликка муносабат жиҳатидан қуйидагиларга бўлинади: тасдиқ (бўлишли) гаплар ва инкор (бўлишсиз) гаплар. Тасдиқ гаплар борлиқ ҳодисалари орасидаги муносабатнинг мавжудлигини ифодалайди, инкор гаплар эса бундай муносабатларнинг мавжудлигини инкор қилади. Қиёс қилинг: Ўрик гуллади-Ўрик ҳали гулламаган.

Тасдиқ ва инкор категориялари орасида боғланиш бор: ҳар қандай тасдиқдан инкор, ҳар қандай инкордан тасдиқ ҳам келиб чиқди: Зулфия камтар. (Демак мақтанчоқ эмас). Зулфия мақтанчоқ, (Демак, камтар эмас).

Инкор гаплар тасдиқ гап асосида махсус инкор кўрсаткичлари ёрдамида ҳосил бўлади, тасдиқ гаплар эса бундай кўрсаткичларга эга эмаслиги билан характерланади.

Инкор гаплар тубандаги воситалар ёрдамида ҳосил бўлади:

1. Кесим таркибида келган -ма шакли эмас ва йўқ сўзлари орқали: Авдий тушунмади (Ч.Айтматов). Менга бунинг сира алоқаси йўқ («Шарқ юлдузи»).

2. Махсус инкор ифода қилувчи сўзлар орқали: Одатда, бу сўзларнинг ўзларигина инкор ифода этмайди. Кесимлар ҳам инкор шаклида келади: Ташқарида ҳеч ким кўринмас эди («Шарқ юлдузи»).

3. Такрорланиб келган на ёрдамчиси орқали: Азиз на чой ичи, на ётиб дам олди («Шарқ юлдузи»).

Гапда икки инкор воситасининг қўлланиши тасдиқ мазмунини беради: Авдий янги вазифани бажармай қўймайди (Ч.Айтматов). Беҳуданинг Ташкент саяҳатига бориш фикри йўқ эмас («Шарқ юлдузи»)

Риторик сўроқ ва ундов гапларнинг баъзи типларида кесим инкор шаклида бўлса ҳам, гапда тасдиқ англашилиши мумкин: Майин шабада кимга ёқмайди! (Ҳаммага ёқди).

Гапнинг тузилиши жиҳатдан бўлиниши. Гаплар тузилиши жиҳатидан икки турга бўлинади: содда ва қўшма гаплар. Содда гапларнинг структура асоси битта бўлиб, маълум бир фикрни ифода қилади. Қўшма гапларнинг структура асосида эса икки ёки ундан ортиқ бўлиб, бир мураккаб фикрни ифода қилади. Қиёс қилинг: Баҳор келди. Баҳор келди ва гуллар очилди.

Гапнинг ифода асосига кўра бўлиниши. Гапларнинг структура асоси бир бош бўлак (эга ёки кесим) ҳамда ҳар икки бош бўлақдан ташкил топиши мумкин. Шунга кўра, содда гаплар икки составли ва бир составли гапларга бўлинади.

Икки составли гапларда гапнинг структура асоси эга ва кесимдан ташкил топади: Дунё бир каттақои қўл («Шарқ юлдузи»).

Бир составли гапларда гапнинг структура асоси ё эга, ё кесимдан иборат бўлади: Дўстинг учун заҳар ют (Мақол). Мартнинг охири кунлари. Кўк юзида сузиб юрган булут парчалари офтобни бир зумда юз куйга соляпти (А.Қаҳҳор).

Гапнинг коммуникатив вазият жиҳатдан бўлиниши. Гаплар, маълум фикрни ифода қилиш учун зарур бўлган коммуникатив вазиятга кўра тўлиқ гап ва тўлиқсиз гапларга бўлинади.

Тўлиқ гапларда маълум фикрни ифода қилиш учун зарур бўлган бўлақларнинг барчаси ифодаланган бўлади: Эртага бутун мамлакатдан келган одамлар билан рўпара бўлади (С.Кароматов).

Тўлиқсиз гапларда маълум фикрни ифода қилиш учун зарур бўлган бўлақларнинг маълум қисми тўширилган ва ёки яширинган бўлади, лекин фикр тўлиқ бўлади: - Султон акам ҳозир Испанияда, Аҳмаджон.

- Испанияда ?

- Ҳа (А.Мухтор).

Гапнинг мучалари ҳарактери жиҳатидан бўлиниши. Гапнинг мучалари ҳарактери жиҳатидан иккига бўлинади: бўлақларга ажраладиган гаплар ва бўлақларга ажралмайдиган гаплар.

Бўлақларга ажраладиган гаплар бош ва иккинчи даражали бўлақларга ажратади: У тилмочлик қилиб юрган кезларда шаҳарнинг казо-казолари билан оғиз-бурун ўпишиб қолди (С.Аҳмад).

Бўлақларга ажралмайдиган гаплар эга ва кесим составига ажралмайди. Булар бир сўз ёки бўлақларга ажралмайдиган, ёки бошқа сўзлар билан кенгайиб келмайдиган сўз бирикмалари билан ифодаланади:

- Салом, дэда.

- Салом, қўлим (Х.Олимжон).

Гапнинг мучалари иштирокига кўра бўлиниши. Гаплар, иккинчи даражали мучаларнинг иштирокига кўра йиғиқ ва ёйиқ гапларга бўлинади.

Йиғиқ гаплар фақат бош бўлақлардан иборат бўлади: Машғулот бешланади. Куз. Ҳамма етиштирилган ҳосилни йиғиб-териб олиш билан банд («Шарқ юлдузи»).

Ёйиқ гаплар бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топади. Бунда иккинчи даражали бўлақларнинг бир-иккитаси ёки барчаси иштирок этиши мумкин: Ўзбекистон халқи тинчлик учун астойдил курашмоқда («Халқ сўзи»). Элнинг оғзига элак тутиб бўлмайди (Мақол). Кўм-кўк дала. Саёҳатчилар дам олишяпти («Шарқ юлдузи»).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1978, 18-39-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 5-11-бетлар.

Фулломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 27-73-бетлар.

Фулломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 29-67-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966, 38-55-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 37-58-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва одда гап синтаксисидан лекциялар. Самарқанд, 1990, 21-31-бетлар.

Исматуллаев Х. Виды предложений по цели высказывания в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1965, с.31.

Сайфуллаева Р.Р. Синонимия повествовательных предложений в современном узбекском языке. Ташкент, 1982, с.25.

Салиходжаева С. Эмоциональные предложения в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1981, с.24.

Сариев Б. Односоставные предложения в современном туркменском языке. Ашхабад, 1988, с.25.

Маҳмудов Н. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. АДД. Ташкент, 1984, с.45.

Шадманов Э. Слова-предложения в современном узбекском языке. Ташкент, 1970, с.28.

Бабаева А. Неполные предложения в современном языке. АКД. Ташкент, 1968. С.20.

ГАП БЎЛАКЛАРИ

Режа:

1. Гап бўлақларини белгилашда асосий мезонлар
2. Гап бўлақларининг шаклий мазмуний тузилишига кўра хусусиятлари.
3. Гап бўлақларининг даражаланишига кўра бўлиниши: бош бўлақлар, иккинчи даражали бўлақлар.
4. Эга ва унинг ифодаланиши.
5. Эганинг маъно турлари.
6. Эганинг тузилиш турлари.

Синтактик birlik ҳисобланган гапнинг шаклий тузилиши жиҳатидан қўйидагича бўлиш мумкин: 1) синтактик алоқага киришадиган синтактик шакллар; 2) синтактик алоқага киришмайдиган синтактик шакллар.

Буларнинг биринчи гуруҳи анъанавий гап бўлақлари ҳисобланади. Гап бўлақлари ўз шаклий, мазмуний тузилишета эга бўлиб, улар ўртасида доимий муносабат мавжуд. Ана шу муносабат негизда гап бўлақларининг даражаланиши намоён бўлади.

Гап бўлаги гапнинг бошқа бўлаклари билан ўзаро грамматик боғланган, увий муносабатга киришган органик қисмдир. Гап бўлаги билан гап орасидаги муносабат қисм билан бутун орасидаги муносабатдек бўлиб, диалектик характерга эга.

Гап бўлақларини белгилашда қуйидагилар асосга олинади:

1. Гап бўлақларининг лексик-семантик хусусияти.
2. Гап бўлақларининг ўзаро синтактик алоқага киритувчи воситалар, киришиш усуллари.
3. Синтактик алоқа компонентларининг шакли.
4. Синтактик алоқа компонентларининг бир-бирига нисбати.

Гапнинг бўлаклари гапни ташкил қилишдаги, унинг структурасидаги ҳолларга қараб, икки хил бўладилар: бош бўлақлар ва иккинчи даражали бўлақлар.

Бош бўлақларининг биринчи даражали, қолган бўлақларнинг иккинчи даражали саналиши ўз грамматик асосларга эгадир. Булар гапда бир хил қийматга эга эмас.

Ҳар қандай қуришма гап бўлиб келиши учун минимал шаклга эга бўлади. Бу минимал шакл гапнинг структура асос (грамматик марказ)ини ташкил қилади. Фикр, асосан, гапнинг мана шу структура асоси орқали ифода қилинади.

Гапнинг структура асоси гапнинг бош бўлақларидан иборатдир. Демак, бош бўлақлар ҳар қандай гапнинг асосини ташкил қилади. Бош бўлақлар эга ва кесимдан иборат бўлади. Масалан: Бу йигит – Рустамжоннинг ўртоғи (Яшин).

Гапдаги қолган бўлақлар одатда бу икки бўлақдан бирига боғланади. Бу икки бўлаққа боғланган элементлар шу бўлақларга тобе бўлади. Демак, эга ва кесим ўзига боғланган сўзлар устидан ҳоким бўлиб, буларда бошқа ҳолат йўқ; булар ҳеч қандай бўлаққа тобе эмасдир.

Гапдаги икки составнинг ҳоким элеменларидан бошқа элементлари иккинчи даражали бўлақлардир.

Иккинчи даражали бўлақларнинг вазифаси бош бўлақларни аниқлаш, улардан англашилган фикрни тўлдириб келишдир. Иккинчи даражали бўлақлар эгани, кесимни аниқлаб келади ёки бир иккинчи даражали бўлақ бошқасини аниқлаб келади. Шунда ҳам аниқлангани яъни бош бўлақнинг бирига боғланади. Масалан: Деҳқон чол бизнинг сўзларимизни завқланиб тинглади («Шарқ юлдузи»). Бундаги иккинчи даражали бўлақлардан бири (деҳқон) эгани аниқлаб келган, бошқа иккитаси (завқланиб, сўзларимизни) кесимни аниқлаб келган, яна бири (бизнинг) бошқа бир иккинчи даражали бўлақни аниқлаб келган. Бу кейинги бўлақнинг аниқланмиши кесимга боғланган. Иккинчи даражали бўлақларга тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳоллар кўради. Масалан: Санъаткорларнинг бармоқлари дутор торлари устида сеҳрли ҳаракат қилар эди (Ойбек).

Гап бўлақлари структураси қуйидаги кўринишларга эга:

1. Мустақил сўз. Бунда содла, қўшма, қисқартма, жуфт сўзлар билан лексик бирлик сифатида қаралади: Беш кунлик режани ортинги билан ажарилди. Яхши-ёмон гаплар ўтган бўлса, кечирасиз. Ўзбекистон – бизнинг ватанимиз.

2. Мустақил сўз кўмакчи: қалам билан ёзмақ.

3. Эркин сўз бирикмаси: Ўша замон кўнғирок чалинди. Зулфия ўқигани итоб мени жуда қизиқтирди. Ҳамма томондан турли овозлар эшитилар эди.

4. Бир бутун ҳолда қўлланадиган боғланмалар: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – ҳақ-ҳуқуқларимиз қомуси.

5. Турғун бирикма(фразеологизм)лар: Аммо турмуш раисининг ароматини пучга чиқарди.

Эга ва унинг ифодаланиши. Гапнинг бош бўлагидан бири бўлган эга афда-кесим орқали ифодаланаётган белги предметни англатувчи бўлади. (емак, эга фикр субъектини, нутқ предметни билдиради. Бунда предмет энг маънода (нарс ашахс, воқеа ҳодиса, белги, хусусият, ҳаракат, ҳолат ва ошқалар) тушунилади.

Эгалар ким? нима? деган сўроқларнинг бирига жавоб бўлади: Ҷирқ талаба тушган қайиқ, пристанга етиб келдимми? (Ж.Шарипов) Ишенишлар қилаверсин, сиз пенсиянинг лаззатини сурунг, оқсоқол! (И.Раҳим).

Эга субъект билан боғлиқ. Кўпинча эга ва субъект тенг келади: Ҳаҳфуза тинглаб ўтирибди («Шарқ юлдузи»). Бу гапда Маҳфуза – логик ихатидан субъект грамматик жиҳатдан эга. Лекин эга ва субъект ҳамма вақт ам тенг келавермайди: Бу расм эркин томонидан ишланган. Пахта терилди. иринчи гапда эга расм, лекин у субъект эмас (фикрнинг субъекти-Эркин). Иккинчи гапда эса логик абъект (пахта) гапда эга вазифасида келяпти. Бунда субъект қўлланмаган.

Эга бош келишиқ шаклидаги отлар ва олмонлар билан фодаланадилар: 1. Саодат етилган қизларнинг бутун лагофатини эгаллаб лган (Ғ.Ғулом). 2. Албатта хўжалиқнинг нуқсонлари кўп. Бунинг учун аммамиз, барчамиз, баримиз ҳам айбдормиз («Шарқ юлдузи»).

Бошқа сўз туркимлари от вазифасида қўлланилганда эга бўлиб келадилар куйидагилардан иборат:

1. Сифат билан: Ботирлар халқнинг хотирасида ҳаммisha янғайдилар (Эйбек).

2. Сифатдош билан: Ўқиган ўзар (Мақол).

3. Сон билан: Учовлари жазирама далада юриб, чолнинг участкасини йландилар (Ойбек).

4. Равиш билан: Кўп сўзнинг ози яхши, оз сўзнинг ўзи яхши (Мақол).

5. Ҳаракат номи билан: Ўқийш, ўрганиш, яратин бизнинг шарафли зифамиз (Яшин).

6. Шахсли феъл билан: Келди-кетди кечаси алла-қаллагача давом этди (Эйбек).

7. Бўғловчи билан Ҳар «ёмон»нинг бир аммоси бўлиши керак, ҳар «яхши»нинг бир лекин (А.Қаҳҳор).

8. Тақдирий сўз билан: Чилдирманинг бирдан кўтарилган «так-така, гижбоғ»и элани янграптиб, куюқларни қоматга келтирди (А.Мухтор).

9. Ундов билан: «Дод-вой», «оҳ-уф» борган сари кучайди (С.Айний).

10. Айрим товуш билан: Шу улуғ номлар-ла очилди мактаб. «М» – будир ва бундай ёзилади «Ғ» (Ғ.Ғуллом).

11. Сўз биланмаси билан: Бир бош узум тарелкада турган эди (Ҳ.Ғуллом). Хавас бўлса, анқонинг гуҳуми ҳам топилади.

12. Бир сўзун ҳолда қўлланувчи бирикмалар билан: Ўзбекистон Республикаси – Ипак йўлидаги буюк давлатдир («Халқ сўзи»).

Эганинг маъно турлари. Эга маънога кўра қўйидаги турларга бўлинади:

1. Шахс билдирувчи эгалар: Одиға молларини ҳайдаб, тоғ этагига борди (С.Айний). Биз мактабда кексалар, ўспиринлар билан учрашдик («Маърифат»).

2. Предмет билдирувчи эгалар: Тепаликлар қорға бурканган (Ҳ.Ғуллом).

3. Белги билдирувчи эгалар: Тозалик – соғлиқ гарови (Мақол).

4. Миқдор билдирувчи эгалар: Кечқурунлари ихкавимиз чўлга қараб кетардик (С.Аҳмад).

5. Ҳаракат-ҳолат билдирувчи эгалар: Ғўза суғориш – нозик иш (Ойбек).

6. Ўрин-жой билдирувчи эгалар: Ташкент–тинчлик таянчи («Халқ сўзи»).

Эганинг тузилиш турлари. Эга тузилишига кўра қўйидаги турларга бўлинади:

1. Солдэ эга. Бунда эга бир сўздан иборат бўлади: Қулмат дарвоза олдида тўхтади (М.Исмоилий). У кундузи устага қарашар эди (О.Ёқубов).

2. Составли эга. Бунда эга бирдан ортиқ сўзлардан таркиб топади: Мустақил Ватан гуллаб яшнамоқда («Халқ сўзи»).

3. Мураккаб эга. Бунда эга икки ва ундан ортиқ бир хил маънодаги сўзлардан таркиб топади: Ўзбекистон Республикаси Президенти – бизнинг йўлбошимиз («Халқ сўзи»).

КЕСИМ ВА УНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Режа:

1. Кесимнинг асосий хусусиятлари.
2. Кесимнинг ифодаланиши.
3. Кесимнинг маъно турлари.
4. Кесимнинг тузилиш турлари.
5. Кесимнинг таркибида боғлама ва унинг вазифаси.
6. Кесимнинг эга билан мослашуви (координация).
7. Эга билан кесим орасида тиренинг ишлатилиши.

Кесим бош бўлақларнинг иккинчиси бўлиб, эгадан англашилган предметнинг белгисини ифода қилувчи бўлакдир.

Кесим белги англатиш жиҳатидан аниқловчиги ўқшайди. Лекин аниқловчи белгини предмет билан боғлашиб, атрибутив йўл билан ифода қилса, кесим белгини эгадан англашилган предметда мавжуд ёки мавжуд эмаслиги нуқтаи назардан ифода этади.

Кесим гап тузишда асосий бўлак ҳисобланади. Гапнинг асосий белгиси бўлмиш предикативлик, асосан, кесим орқали ифодалади: Санига ўзида йўқ хурсанд эди (А.Қаҳҳор).

Кесим предметнинг актив (иш-ҳаракат) ёки (сифат, ҳолат) белгисини ифодалайди: Кишилар илчи қўлларни мақташди (Ойбек). Истиқболимиз нақадар порлоқ ва қувончли! («Халқ сўзи»). Биринчи гапда кесим актив белгини, иккинчисида пассив белгини ифодалаган.

Кесим **нима қилди? нима қилмоқда? қандай? қанча? кимдир? нимадир?** каби сўроқларга жазоб бўлади.

Кесим учун типик сўз туркуми феълдир. Тусланган феъллар гапда доимо кесим вазифасида келади. Бошқа сўз туркумлари ҳам гапда кесим вазифасида келиши мумкин. Лекин бу нақдда боғлама, предикативлик аффикслари, тартиб ва интонация кабиларнинг роли катта бўлади.

Кесим ва унинг ифодаланиши. Кесимлар, ифодаланишига кўра, феъл кесим ва от кесимга бўлинади.

Феъл кесим. Феълларнинг тусланган формалари ҳамда равишдош формаси билан ифодаланган кесимлар **феъл кесим** дейилади.

Феълнинг барча майллари, сифатдош шакллари тусланиб, феъл кесим бўлиб келади: Чиндан ҳам поёнсиз чўлда ҳаёт таянча қиларди. («Ўзбекистон овози»). Тепада азим қайрағоч савлат тўкиб турарди (Ойбек).

От кесим: феълдан бошқа сўз туркумлари ҳамда феълнинг ҳаракат номи шакли билан ифодаланган кесимлар **от кесим** дейилади.

От кесимлар қўйидаги сўзлар билан ифодланади:

1. От билан: Бизнинг хотинларга ҳаё фазилят, вафо ҳунардир, меҳнат-одати. (Ғ.Ғулом).

2. Сифат билан: Пулат: яғринларни кўтарган ерлар кўм-кўк. (Х.Олимжон).
3. Сон билан: Беришда саноғи-тўққиз, олишда саноғи ўттиз (Мақол).
4. Олмош билан: Биз тинчликни истаймиз: яхши ниятли кишиларнинг аҳди-шу («Халқ сўзи»).
5. Рағиш билан: Иш кўп, куч қисқа... (А.Қаҳқор).
6. Ҳақикат номи билан: Яшамок-курашмоқ, Курашмоқ-ўрناق бўлиб яшамок (И.Раҳим).
7. Ундов билан: Орқада қолганларнинг ҳаётига вой! (Уйғун).
8. Тағдидий сўз билан: Мана хат билан ишлар гумбир (Х.Х.Ниезий).
9. Модал сўз билан: Халқ орзусини амалга оширишдан каттароқ бахт борми? (Сйбек). Чўлпан: обод қилдиш учун кўп куч керак («Шарқ юлдузи»).

Кесимнинг маъно турлари. Кесимни маъносига кўра тубандаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Ҳақикат-ҳолат билдирувчи кесимлар: Фуломжон қишлоқда бўлган воқеаларни оқизмай-томизмай сўзлаб берди. (М.Исмоилий). Кўкни қоплаб олган санксиз юлдузлар йилгайиб турибди (И.Раҳим).
2. Белги билдирувчи кесимлар: Сенсан ҳар нарсадан мўтабар, азиз (Уйғун).
3. Миқдор билдирувчи кесимлар: Менинг болам битта, уники иккита (С.Зиёнунова).
4. Шакл билдирувчи кесимлар: Фафур Фулом халқ шоири («Шарқ юлдузи»), Меникидир мақтаб, ижод, фан (Х.Пулат).
5. Предмет билдирувчи кесимлар: Бу ҳовлининг тенг ярми мевазор (П.Турсун).
6. Ҳолат-жой билдирувчи кесимлар: Республиканинг энг обод жойи – Мирчақўл (Х.Назир).

Кесимнинг тузилиш турлари. Кесим тузилиши жиҳатидан содда, составли ва мураккаб бўлади.

Содда кесим. Синтактик шаклдаги сўз билан ифодаланиб, эганинг белгисини аниқлаётган кесим **содда кесим** деб аталади. Содда кесим ифодаланишига кўра икки турли бўлади: содда от кесим ва содда феъл кесим.

Содда от кесим предметнинг доимий белгисини ҳозирги замон нуқтаи назаридан кўрсатиш учун хизмат қилади. Содда от кесим қуйидаги сўз туржумлари билан ифодланади:

1. От билан: Ҳақимшолави фақат улуғ шоиргина дейиш кифоя эмас!.. У-бағтажор, у-драматург, у-муаллим, у-мураббий, у-режиссёр, у-публицист, у-редактор, у-жамоат арбаби, у-ностик, у-жангчи, у-масалнавис, у-театршунос (М.Шайхзода).

2. Сифат билан: Ширкатнинг бағри кенг, меҳнати сербарака (Ойбек).

3. Сон билан: Ҳайдар чўққи бобонгиз ҳам саксонда (Ғ.Фулом).

4.Олмош билан: Яхши ниятли кишиларнинг аҳди – шу («Ўзбекистон овози»). Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадир (Муқимий).

5.Равиш билан: Қулқўларингга тутиб олингларки, далада иш кўти, вақт оз (Ойбек).

6.Ҳаракат номи билан: Ҳиммадан оғир нарса соғиниш (Ойбек).

7.Бор, йўқ сўзлари кесим вазифасида келади: Қўрилиш учун етарли ёғоч бор (Ойбек). Ҳозир раисимиз йўқ, тўйга таклиф қилинган («Шарқ юлдузи»).

Содда феъл кесим бир лексик маъноли феъл билан ифодаланади. Мени кутгил ва мен қайтарман (К.Симонов).

Составли кесим. Аналитик шаклдаги қурилмалар билан ифодаланган кесимлар *составли кесим* дейилади. Бунинг таркиби етакчи ва кўмакчи элементлардан иборат бўлади: Тоғ оралиғи аста-секин тарайиб боравирди (С.Назар). Йўлчи ўз дўсти Қоратой билан ҳангомалашиб ўтирар эди (Ойбек). Мен ўқитувчи бўламан (П.Турсун).

Составли кесимлар, ифодаланишига кўра, составли феъл кесим ва составли от кесимларга бўлинади.

Составли феъл кесимлар икки ёки ундан ортиқ негиздан ташкил топган феъллар билан ифодаланади. Бунда феълларнинг бири ўзининг лексик маъносини сақлаб, етакчи феъл ҳисобланади. Қолганлари етакчи феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиши билан боғлиқ бўлган турли кўшимча маъноларни ифода этиб, кўмакчи феъл ҳисобланади.

Составли феъл кесимларнинг етакчи қисми кўпинча равишдан шаклида бўлади: Эрта баҳор куёши кеча ёғиб ўтган ёмғирнинг нақини ердан суғуриб олаётир (Ойбек).

Составли феъл кесим баъзан жуфт феъллар билан ифодаланиши ҳам мумкин: Гапнинг нақ орасини айтдингиз-кўйдингиз (П.Турсун).

Составли от кесимлар кенг маънодаги от боғлама ёки тўлиқсиз феъл типидagi қурилмалар билан ифодаланади. Бунда асосий маъно отдан англашиб кесимнинг эга билан мослашувини таъминлайди: Гулсера, мана бу манзара жуда чиройли эканми? Гулнинг тўни қирқ ямоқ, барглари йиртиқ бўлса ҳам, ҳусни тоза эмасми?! (Ойбек). Келган икки киши профессор экан (Ойбек).

Составли от кесим ҳаракат номи+керак (зарур, лозим, даркор) типидagi қурилмалар билан ҳам ифодаланади: Эл молига узатилган кўлларни кесиш керак (Ойбек). Ҳар ишни яхши бажариш учун унга кўнгли бериб қарашмоқ керак («Шарқ юлдузи»). Ишнинг мана шу икки томонини ўрганишимиз, жуда яхши билишимиз зарур (А.Қаҳҳор).

Составли от кесим баъзан чиқиш келишиги шаклидаги сў+иборат типидagi қурилмалар билан ҳам ифодаланади: Вазифамиз йиғим-геримни муваффақиятли яқунлашдан иборат («Халқ сўзи»).

Составли от кесим бор, йўқ сўзлари ва тўлиқсиз феъл типидagi қурилмалар билан ифодаланади: Мактаб ҳовлисида таътил бўлгани учун, ҳеч

ким йўқ эди (Ойбек). Жамоангизда кўпгина ташаббускор ёшлар бор экан (Ш.Холмирзаев).

Мураккаб кесим. Икки ва undan ortiq сўзларнинг грамматик-семантик муносабатидан ташкил топиб, бир бутун ҳолда кесим сифатида шаклланган ҳодисалар **мураккаб кесим** саналади.

Мураккаб кесимлар қуйидагича ифодаланади:

1. Турғун бирикмалар билан: Бизнинг Ватанимиз Ўзбекистон Республикасидир («Халқ сўзи»).

2. Фразеологик бирикмалар билан: Мирзакаримбой илоннинг ёғини ялаган (Ойбек). У тегирмонга тушса бутун чиқади (Ойбек).

3. Изофа характеридаги, кўчма маъноли қаратқичли бирикмалар билан: Оталар сўзи-ақлнинг кўзи (Мақол).

Боғлама. Кесимдан кейин келиб, кесимни грамматик жиҳатдан шакллантириш, унинг семантикасини тараққий эттириш, фикрни тугаллаш, шахс-сон, замон, модаллик каби грамматик маънолар ифодалаш, кесимнинг эга билан муносабатини кўрсатиш учун хизмат қилувчи ёрдамчи воситалар **боғлама** саналади.

Боғлама қуйидагича ифодаланади:

1. Эди, экан, эмиш каби тўлиқсиз феъллар билан: Уста Азим шарқча бинолар қуришда моҳир эди (Ойбек). Бу чинорни Очил буванинг узоқ аждоқларидан бири ўтқазган эмиш (А.Мухтор).

2. Предикатив-модал сўзлар билан (керак, зарур, шарт, лозим, мумкин): Мен эртага қолиб бўлса ҳам, лойиҳани муҳокамага тайёрлашим шарт (А.Мухтор). Клуб ишини фақат Башоратхон бажариши мумкин (А.Мухтор).

3. Кўмакчи феъллар билан: Ноз-неъмат тўла дастурхон устида суҳбат бошланиб кетди (Ойбек).

4. Кўмакчилар билан: Балиқнинг тириклиги сув, одамнинг тириклиги эл билан (Мақол).

5. Бор, йўқ, эмас сўзлари билан: Уч соатдан бери бирон кимса дуч келгани йўқ (А.Мухтор).

6. Саналади, ҳисобланади, иборат сўзлари билан: Корхонанинг тарихи сафарбарликдан иборат (А.Мухтор).

7. Предикативлик аффикслари билан: Биз ҳам инсон ўғлимиз (Х.Х.Ниёзий). Боғламалар тузилиш жиҳатидан сўз-боғлама ва аффикс боғламага бўлинади.

Кесимнинг эга билан мослашуви (координация). Икки составли гапларда эга ва кесим мослашади. Бу шахс-сон аффикслари феълнинг биргалик нисбати орқали ифодаланади. Эга ва кесим ҳам мантиқ жиҳатдан, ҳам грамматик жиҳатдан мослашади: Қишлоқ хўжалиги ходимлари пахтадан мўл ҳосил олиш учун курашмоқдалар.

Эга ва кесим фақат мантиқ жиҳатдан мослашади: Барча тўпланди.

Эга ва кесимнинг шаклий жиҳатдан мослашуви куйидаги хусусиятлар билан характерланади:

1. Гап кесими феъл кесим бўлганда:

а) эга I ва II шахс олмошлари билан ифодаланганда, кесим билан шахс-сонда мослашади: Мен ўқидим. Сиз ўқидингиз.

б) эга III шахсни кўрсатувчи олмош билан ифодаланганда, кесим билан шахс сонда мослашади: Лекин сонда мослашмаслиги мумкин: Зулфия ўқиди. Талабалар спортда голиб чиқдилар. Ўқувчилар келди.

2. Кесим от кесим бўлганда:

а) эга I ва II шахс олмошлари билан ифодаланганда, кесим билан шахс сонда мослашади. Лекин кесим таркибидаги шахс-сон аффиксларининг қўлланмаслиги ҳам мумкин. Қиёс қилинг: Мен талабаман. Мен - талаба.

б) эга III шахснинг кўплик шаклида келганда, кесим кўплик шаклида ҳам, бирлик шаклида ҳам келиши мумкин: Улар талабалар Улар – талаба.

Уюшиқ эгаларнинг кесим билан мослашуви куйидагича:

1. Уюшиқ эгалар шахсни ифода этганда, кесим кўпликда бўлади: Зулфия, Ҳакима ва Назира бирга дарс тайёрлашди.

2. Уюшиқ эгалар жонсиз предметларни ифода этганда, кесим бирлик шаклда бўлади: Ўрик, олма, шафтоли гуллади.

а) уюшиқ эгалар составида I шахсни кўрсатувчи эга бўлса, кесим I шахс кўплигида бўлади: Мен, сен ва Зулфия кинога бордик.

б) уюшиқ эгалар составида I шахсни кўрсатувчи эга бўлмай, II шахсни кўрсатувчи эга бўлса, кесим II шахснинг кўплигида бўлади: Сен, Назира ва Феруза саёҳатга борасизлар.

Эга ва кесим орасида тире ишлатилиши. Эга билан кесим орасида куйидаги ҳолларда тире ишлатилади:

1. Кесим от, сон, олмош билан ифодаланганда эга билан кесим орасида тире қўйилади: Фафур Фулом – халқ шоири («Шарқ юлдузи»). Тўрт карра тўрт – ўн олти. Бу йил бой қизлар – сизлар (Ойбек).

2. Кесим ҳаракат номи билан ифодаланганда: Мақсадимиз – илм олиш. Ўқиш – улгайиш.

3. Эга ёки кесим кўрсатиш олмоши билан ифодаланганда: Сенга халқнинг буйруғи – шу (Ҳ. Олимжон). Бу – гўзал юрт, хусндор Ватан (М. Шайхзода).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 50-62-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 128-139-бетлар.

Фуломов., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис, Тошкент: Ўқитувчи, 1965. 95-120-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 83-101-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили //Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966, 75-110-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 59-82-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 31-41-бетлар.

Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлаклари типологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1988.

Игамбердиев Б. Выражение сказуемого в простых предложениях в современном узбекском литературном языке. АҚД. Самарқанд, 1965.

Шоазизов Ш. Подлежащее и его выражение в современном узбекском литературном языке АҚД. Ташкент, 1973.

Абдусаматов Р. Ўзбек тилида гап бўлақларининг ноамалий мавқеи масаласи. АҚД. Самарқанд, 1994.

Тожиёв О. Ўзбек тилида от предикатли гапларнинг мазмунини ва синтактик тузилиши. АҚД. Тошкент, 1995.

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БЎЛАКЛАР

Режа:

1. «Иккинчи даражали бўлак» тушунчаси.
2. Тўлдирувчи ва унинг ифодаланиши.
3. Воситасиз тўлдирувчи, унинг маъноси.
4. Воситали тўлдирувчи, унинг маъноси.
5. Аниқловчи ва унинг ифодаланиши.
6. Аниқловчиларнинг турлари.
7. Изоҳловчи ва унинг маъноси.
8. Ҳол ва унинг ифодаланиши.
9. Ҳол ва унинг турлари.

Гапда вазифа бажариши жиҳатидан бўлақлар бир хил эмас. Баъзи бўлақлар гапнинг мазмунига аниқлик киритиш, тўлдириш каби вазифаларни бажаради, уларнинг қўлланмаслиги гап мазмунини тубдан ўзгартириб юбормайди. Баъзи бўлақларнинг гапда иштирок этиши зарурдир, чунки уларсиз гап майдонга келмайди. Шу нуқтаи назардан гап бўлақлари икки турга ажратилади: бош бўлақлар, иккинчи даражали бўлақлар.

«Иккинчи даражали бўлак» тушунчаси «ёйиқ гап» тушунчаси билан чамбарчас боғлангандир. Чунки содда гапларни ййиқ ва ёйиқ гапларга ажратиш иккинчи даражали бўлақларнинг иштирокига қараб белгиланади.

Йиғиқ гаплар бош бўлақлардан тузилади. Ёйиқ гаплар эса, бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топади. Ёйиқ гапларнинг баъзиларида биргина иккинчи даражали бўлақ қатнашса, бошқаларида бир неча иккинчи даражали бўлақ қатнашади.

Бош бўлақлар билан иккинчи даражали бўлақларнинг ўзаро муносабатида бош бўлақлар–ҳоким, иккинчи даражали бўлақлар эса уларга тобе бўлади.

Ҳоким ва тобелик қонуниятига асосан гап бўлақлари термини ва тушунчасини ифодалашда бир хиллик йўқ. Чунки улар бошқарувчи ва бошқарилмиш вазиятидадир. Шу вазият асосида эганинг бошқарилиши кесим, аниқловчиники аниқланмиш, сифатловчи сифатланмиш, изоҳловчи изоҳланмиш, қаратқич қаралмиш. Лекин тўлдирувчи ва ҳолнинг зид жуфти грамматик терминологиямизда йўқ.

Тўлдирувчи тушунчаси ва терминининг зид жуфти сифатида тўлдирилмиш тушунчаси ва терминини, ҳол тушунчаси ва терминининг зид жуфти сифатида ҳолланмиш тушунчаси ва терминини тавсия қиламиз. Бундай аташдан мақсад:

- 1) ҳодисаларни тўлиқ аташ;
- 2) тўғри ва ўринли аташга эришиш;
- 3) тилимиз грамматик қурилишидаги микросистемаларни тўғри англаш ва баҳолашга эришиш.

Гапда эга-мутлақ ҳоким. У ўз составидаги иккинчи даражали бўлақларга ҳам, кесимга ҳам ҳоким. Кесим эса фақат ўз составидаги иккинчи даражали бўлақларга ҳоким.

Эга ва кесимни бош бўлақлар деб, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳолни иккинчи даражали бўлақлар деб кўрсатилиши уларнинг бири ҳоким, иккинчиси тобелигидан эмас, балки уларнинг ўзига хос грамматик хусусиятларидандир. Бу хусусият гап бўлақларининг нутқдаги функциялари асосида келиб чиқади.

Иккинчи даражали бўлақларсиз бош бўлақлар алоҳида, тўлиқ гап ташкил эта олмайди, улар гапда бош бўлақларга боғлиқ ҳолда қатнашади: Низомжан онасининг гапларини чин юракдан эшитиб ўтирарди (С.Аҳмад).

Демак, иккинчи даражали бўлақлар бир-бирларининг маъносини бевосита изоҳлаб, тўлдириб, шулар орқали гапдаги бош бўлақ маъносини тўлдиришга кўмаклашади.

Гапнинг иккинчи даражали бўлақларини ажратишда уларнинг объектив ҳоли тушунчаларни ифодалаш асос қилиб олинади, бу тушунчалар турли грамматик шакллар орқали ифодаланади. Тўлдирувчиларнинг ифодаланишида морфологик асос бўлиб хизмат қилувчи сўзлар тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари шаклидаги от ва отлашган сўзлар саналади: Эгилган бошни қилич кесмас (Мақол). Яхшига ёндаш, ёмондан қоч (Мақол).

Аниқловчиларнинг ифодаланишида морфологик асос бўлиб сифат, сифатдош ва бошқа сўзлар хизмат қилади: Унинг зийрак, қўнғир кўзларида қорғинлик бор эди (С.Анорбоев).

Ҳоллар, асосан, равиш ва равишдошлар билан ифодаланади: У ўйчан кўзлари билан Ботирга қараб секин гапирди (С.Назар).

Демак, бевосита бош бўлакка, ўрни билан бир-бирига боғланган бўлақни изоҳловчи, аниқлаштирувчи синтактик категориялар иккинчи **даражали бўлақлар** деб юритилади. Иккинчи даражали бўлақлар **тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳолдан** иборат.

Тўлдирувчи ва унинг ифодаланиши. Тўлдирувчи гапнинг иккинчи даражали бўлақларидан бўлиб, у ҳаракатни ўз устига олган объект ёки предметни ифодалайди ва ўз ҳоким компонентига тобеланиш йўли билан боғланади.

Тўлдирувчи предметни ифода қилиш жиҳатидан эгага ўхшайди. Лекин эга ҳоким ҳолатдаги предметни фикр предметини, тўлдирувчи эса тобе ҳолатдаги предметни, ҳаракат билан боғлиқ бўлган предметни ҳаракат объектини билдиради. Бу ҳол уларнинг грамматик шаклида ҳам кўрилади: эга бош келишик шаклида, тўлдирувчи эса тушум, жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишиқлари шаклида ҳамда кўмакчили конструкция шаклида келади. Ўз ҳоким компонентига тобеланиш йўли билан боғланиб, шу тобе компонент орқали англашилган ҳаракат таъсирига берилган, шу ҳаракатни ўз устига олган, объект ёки предмет тўлдирувчи деб аталади.

Тўлдирувчи кўпинча кесимга боғланади. Баъзан эга, аниқловчи, бирор бошқа тўлдирувчига боғланиб келиши ҳам мумкин. Бу эга, аниқловчи, тўлдирувчи сифатдош ёки ҳаракат номи билан ифодаланганда юз беради.

Тўлдирувчилар қуйидагича ифодаланади:

От билан: Тошга ёмғир қор қилмайди («Шарқ юлдузи»).

Олмош билан: Одамнинг одами юрт ишида, халқ ишида ўзини кўрсатади («Халқ сўзи»).

Сифат билан: Мардни меҳнат енголмас (Мақол).

Сон билан: Бугунги навбатчилик икковимизга топширилди («Шарқ юдузи»).

Ҳаракат номи билан: Лайлакнинг кетишига боқма, келишига боқ (Мақол).

Равиш билан: Кўпдан қуён қочиб қутилмас (Мақол).

Ундов сўзлар билан: Ана шунда мен ғалаба урасини эшитдим (М.Шолохов).

Ёрдамчи, тақлидий сўзлар билан:

-Ҳа майли, лекинини ҳам кўриш керак («Шарқ юлдузи»).

Бир бутун ҳолда қўлланадиган конструкциялар билан: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши йиғилишига депутатлар келиб етди («Халқ сўзи»).

Ажралмас фразеологик бирикмалар билан: Кишилар орасига қора ип ташладдан ҳазар қиладиган қилинг... – деди Мирҳайдар (Ойбек).

Тўлдирувчилар, ўзлари боғланиб келаётган гап бўлаги билан алоқага кириш усулига кўра, воситасиз ва воситали тўлдирувчиларга бўлинади.

Воситасиз тўлдирувчилар. Ҳоким бўлақда ифода қилинган ҳаракатни бевосита ўзига қабул қилган предметни билдирувчи тўлдирувчилар *воситасиз тўлдирувчилар* деб аталади.

Воситасиз тўлдирувчи объектли (ўтимли) феъл билан боғланиб, тушум келишиги шаклидаги сўзлар билан ифодаланади ва қимми? нимани? сўроқларига жавоб бўлади: Тоғлар шаҳарни ўраб турганга ўхшайди (Яшин).

Воситасиз тўлдирувчи белгисиз ва белгили ҳолатда бўлади.

Ҳоким бўлақ ифодалаган ҳаракат аниқ объектга эмас, умуман шу турдаги объектларга ўтиш тушунчасини ифодаласа, воситасиз тўлдирувчи белгисиз қўлланилади:

Ботирлари канал қазади,

Шоирлари газал зади,

Куйчилари ўқийди ялла,

Жувонлари айтади алла (Ҳ.Олимжон).

Воситасиз тўлдирувчи ўтимли иш ҳаракат маъносини ифодаловчи турли сўзларга эргашиб, улар орқали ифодаланган маъноларга аниқлик киритади ва тўлдиради:

1) ҳаракат юзага келувчи объектни ифодалайди: Тоғ бағрини тутун қоплайди (Ҳ.Фуллом). Хусайн Бойқаро тепаликни узоқдан кўради (Ойбек).

2) ҳаракат таъсирида ўз белги-хусусиятини ўзгартирган предметни кўрсатади: Дастурхончи қизлар дастурхонни анвойи таомлар, ширинликлар билан безаб ташладилар (Ойбек).

3) ҳаракат таъсирида ўзининг макондаги ўрнини ўзгартирган-предметни кўрсатади: Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди (А.Қаҳҳор).

4) субъектнинг эшитиш сезгисига бевосита таъсир қилган объектни ифодалайди: Туяга миниб узоқни кўзла (Мақол). Мен бу зўр мактабнинг мактовини кўп эшитган эдим (А.Қаҳҳор).

5) субъектнинг объектив борлиққа (шахс, предмет ёки воқеа-ҳодисага) муносабати ифодаланади: Сени эсга солиб гуллар очилди (Зулфия). Мен бу йигитни кейинчалик танидим (А.Қаҳҳор).

6) ҳоким сўздан ифодаланган ҳис-туйғу, психологик ўзгариш (ҳолат)ни юзага келтирилган шахс ёки предметни кўрсатади: Ёш боланинг тили ҳар қанақа кўнгилни эритади (А.Қаҳҳор).

7) сўзловчининг тингловчига ижобий ёки салбий муносабатини ифодаловчи предмет ёки шахсни ифодалайди: Қутбиддинов бола бечорани хўп уришди (А.Қаҳҳор).

Воситасиз тўлдирувчи чиқиш келишиги шаклида қўлланилади, бундай вақтда иш-ҳаракатнинг таъсири объектга тўла равишда ўтмасдан,

унинг бир қисмигагина ўтганлигини кўрсатади: Сен менга осмондаги гаплардан эмас, ердаги ҳақиқатдан гапир (П.Турсун).

Воситали тўлдирувчи. Ўз ҳоким бўлагига боғланиб, шу бўлак орқали ифодаланган ҳаракатнинг юзага келишида қурол-восита вазифасини воситали тўлдирувчи бажаради.

Воситали тўлдирувчилар воситали келишлик шаклидаги сўзлар ва кўмакчили конструкциялар билан ифодаланади ҳамда уларнинг сўроқларига жавоб беради.

Воситали тўлдирувчилар ўтимсиз феълларга боғланиб келади.

Келишikli тўлдирувчилар, қайси келишлик шаклида келишига қараб, турли хил маъноларни ифодалайди:

1. Жўналиш келишиги шаклидаги воситали тўлдирувчилар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) субъект ҳаракати йўналган ўрин объектини кўрсатади: Мен баҳорда Қатортолга борган эдим (А.Қаҳҳор).

б) ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни кўрсатади: Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўтирди (А.Қодирий). Келин каттакон дока рўмолга бурканган (А.Қаҳҳор).

в) ҳаракат бевосита таъсир қилган предмет-объектни ифодалайди: Махдум ёстиққа беҳол суянди (А.Қодирий).

г) ҳаракат аталган объектни кўрсатади: Мирзаев шошиб қолиб бир куннинг ўзида Латофатга иккита хат ёзди (А.Қаҳҳор).

д) ҳаракатнинг мақсад объектини кўрсатади: Ўртага икки хитой лаганда палов кўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошга ўтирдилар (А.Қодирий).

е) тенглик эваз маъносидаги объектни ифодалайди: Баъзан сут қаймоқни донга алишар эдик (А.Қаҳҳор).

ж) бирор предметга ўхшатиш билан предмет-объектни ифодалайди: Бу ғарамлар худди чўл ўртасида бодраб чиққан азамат кўзиқоринга ўхшаб кетади (С.Аҳмад).

з) ҳолатни, психик ўзгаришларни юзага келтирган, кўзлатган объектни ифодалайди: Махдум бу ҳолга ортиқ чидаб туролмади (А.Қодирий).

и) субъект ҳаракати қаратилган предмет-объектни кўрсатади: Раъно онасига ўпка аралаш кулиб қаради (А.Қодирий).

к) сўзловчининг нутқи қаратилган шахсни кўрсатади: Сидиқжон Ўрмонжонга миннатдорчилик билдирди (А.Қаҳҳор).

2. Ўрин-пайт келишигидаги воситали тўлдирувчилар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) ҳолат юзага чиққан ўрин-объектни кўрсатади: Нилуфарнинг кўзларида қувонч аралаш бир ҳайрат порлади (О.Ёқубов).

2) ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради: Саида уйга кеч соат ўнбирларда қайтди (А.Қаҳҳор).

3) ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган объектни кўрсатади: Чол кечга қолган йўловчиларни дарёдан шу қайиқда ўтказиб қўйди (Ҳ.Фулом).

4) ҳаракат ва ҳолатнинг юзага чиқишида восита бўлган объектни ифодалайди: Боболар меҳнатда ҳорғандир дея,

Азиз набиралар, ўйларсиз бешак (А.Орипов).

5) ҳаракат ё ҳолатнинг қай жиҳатдан юзага чиқишини ифодалайди: Майхўрликда, курашда, от чопишда, ўқ узишда шаҳарнинг йигитлари билан дўст тутинишга улгурди (Ойбек).

6) ҳаракатнинг ҳолатини билдиради: Фақат табассумда яшарди олам.... (А.Орипов).

7) ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдиради: У анҳор бўйига жиндай ёзилиш, юрагини қоплаб олган қора дудни жиндай тарқатиш умидида келган эди (О.Ёқубов).

3. Чиқиш келишиги шаклидаги воситали тўлдирувчилар қўйидаги маъноларни ифодалайди:

а) ҳаракатнинг бошланиши, чиқиш, йўналиш ўрнини кўрсатади: Нилуфар тез юриб меҳмонхонадан чиқди (О.Ёқубов).

б) ҳаракатнинг чиқиш объектини билдиради: Аҳмаджон ҳозирча хат ёзишдан воз кечди (А.Қаҳҳор).

в) ҳаракатнинг восита объектини ифодалайди: Қуш тумшугидан илинар (Мақол).

г) ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган шахсни кўрсатади: Ҳикмат бува хатни неварасидан бериб юборди (А.Қаҳҳор).

д) ҳаракатнинг манба-объектини кўрсатади: Меҳнатдан дўст ортар, ғийбатдан душман (Мақол).

е) ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради: Ойим бизларни ёшлиқдан ишга ўргатганлар (М.Алавия).

ж) ҳаракат объектининг ўлчовини-миқдорини кўрсатади: Бир-икки пиёладан чой ичдилар (О.Ҳусанов).

з) ҳаракатнинг чоғиштириш объектини кўрсатади: Неvara деган ўз болангдан ҳам ширин бўлар экан («Шарқ юлдузи»).

и) ҳаракатнинг рўй бериши учун сабабчи бўлган объектни кўрсатади: Қаландаров машқ ва ашуладан мамнун бўлди (А.Қаҳҳор).

к) ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини билдиради: Жон-дилдан ишлаймиз, чунки қалбингиз, эзгү умид билан севгига тўлиқ (Зулфия).

Кўмакчи тўлдирувчилар, қайси кўмакчи билан келишига қараб, ҳаракатнинг ким ёки нима ҳақида эканлигини, аташ, мақсад, сабаб, биргалик каби маъноларни ифода этади: Султонмурод Искандар Зулқарнайн тўғрисида латифа сўйлади (Ойбек). Шуни билким, жон учун жон оламиз, Шуни билким, тўкамиз қон учун қон (Ҳ.Олимжон). Қобил бобо ёр-дўстлари билан кенгашди (А.Қаҳҳор). Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқали кўрар эди (А.Қодирӣ).

Тўлдирувчилар тузилишига кўра содда ва мураккаб бўладилар. Бир сўз билан ифодаланиб, бир содда тушунчани англатадиган тўлдирувчи содда тўлдирувчи саналади: Яхшига ёндаш, ёмондан қоч (Мақол).

Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг тобеланиш муносабатидан ташкил топиб, бир мураккаб тушунчани англатса, мураккаб тўлдирувчи саналади: Мардикор олиш воқеасидан халқ нафратланди (Ойбек).

Аниқловчи ва унинг ифодаланиши. Предметнинг белгиси, қарашлилигини ифода қилувчи гап бўлаги **аниқловчи** дейилади. Бу ўринда белги тушунчаси кенг маънода қўлланиб, сифат-ранг-тус, хусусият, маза, шакл, ҳажм, миқдор-даража маъноларини ифода қилади: кўк дафтар, шириин овқат, катта бино, ғайратли бола, кўп гап.

Аниқловчилар отга боғланади. Аниқловчи от аниқланмиш саналади. Аниқловчилар англатган маъноларига кўра, сифатловчи ва қаратқичли аниқловчиларга бўлинади.

Сифатловчи боғланиб келган бўлак сифатланмиш ҳисобланади. Сифатловчилар қуйидагича ифодаланади:

Сифат билан: Анҳорнинг боғдан чиқиб кетадиган томони ям-яшил майсазор (С.Зуннунова).

Сон билан: Эркин учта мевали дарахт ўтқазди («Шарқ юлдузи»).

Олмош билан: Қанча одам келибди? (А.Қаҳқор).

Равиш билан: Қатъият ва темирдек ирода билан қарши турингиз (Яшин).

От билан: Оқ олгинни олтин қўллар етиштиради («Шарқ юлдузи»). Ишчиларнинг темир, пўлат қўллари энг юксак тоғларнинг бағрини ёради (Ҳ.Олимжон).

Сифатдош билан: Айтилган сўз - отилган ўқ (Мақол). Порлаган юз, яшнаган кўз, ботир қиз! (Ҳ.Олимжон). Баъзан сифатдошлар ўзига оид сўзлар билан кенгайиб, сифатдош оборот ҳосил қиладилар. Булар ёйиқ сифатловчилардир: Қатор бинолар мағрур шаҳар бўйнига тақилган маржонга ўхшайди (Р.Файзий).

Оддий сўз бирикмаси шаклидаги конструкциялар билан: Бизга беш хонали уй берилди («Шарқ юлдузи»).

Предметнинг қарашлилигини кўрсатиб, кимнинг? ниманинг? қайси? қандай? каби сўроқларга жавоб берган аниқловчи **қаратқичли аниқловчи** деб аталади. Қаратқич вазифасида қўлланувчи сўз қаратқич қелишиги шаклида, қаралмиш эғалик шаклида бўлади: тоғнинг ҳавоси, Навоийнинг газали.

Қаратқичли аниқловчилар грамматик ва семантик жиҳатдан белгили ва белгисиз бўлиши мумкин: Артилган, тозаланган сари семиз отларнинг баданлари ярқирайди (Ойбек). Ваъдамиз бир ерда қарор топди (Ғ.Ғулом).

Белгисиз қаратқичли аниқловчилар сифатловчи аниқловчиларга яқин туради ва аниқланмишни жинс, тур, хослик нуқтаи назаридан аниқтайди:

Дангиллама клуб ва чойхона бинолари шу кезларда алоҳида безатилган (Р.Файзий).

Қаратқич аниқловчили бирикмаларда, баъзан қаратқич компонент кўлланмайди: Йўлга солар, турар қўлимдан, бошимдадир сенинг хаёлинг, юракларда ёнар суратинг, гўзаллигинг, гулинг, жамолинг (Х.Олимжон).

Қаратқичли аниқловчилар қўйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1) От билан: Йўлчи меҳмонларнинг отларини темир қозикларга қантариб боғлади (Ойбек).

2) Олмош билан: Менинг келаётганимни бир неча кишилар кўрган эди (Ф.Фулом).

3) Отлашган сифат билан: Ёмоннинг яхшиси бўлганча, яхшининг ёмони бўл (Мақол).

4) Отлашган сон билан: Дўстим, ўннинг ярми беш бўлар (“Шарқ юлдузи”).

5) Отлашган сифатдош билан: Ишлаганнинг юзи ёруғ бўлади (С.Аҳмад).

Аниқловчилар тузилиши жиҳатидан содда ва мураккаб бўладилар: Улуғ жанг кунидир (Ф.Фулом). Самадий юлдузни бенарвон урадиган йигит деб мақтанди (А.Мухтор).

Изоҳловчи. Изоҳловчи предметга бошқача ном бериш, уни бошқача аташ йўли билан аниқлайди. Изоҳловчи аниқлаб келган бўлак изоҳланмиш деб аталади. Изоҳловчи ва изоҳланмиш битишув йўли билан алоқага киришиб, изоҳловчили бирикмани ҳосил қилади. Бунда ҳар икки бўлак, асосан, от билан ифодаланади. Изоҳловчилар қўйидаги маъноларни англатади:

1. Унвонни: Профессор А.Н.Кононов атоқли тилшунос олимдир (“Шарқ юлдузи”).

2. Машғулот, касб, амални: Ҳовлига бош бугалтер Сулаймон Содикович кириб келди (“Шарқ юлдузи”). Йўлчи ўз дўсти Қоратой темирчи билан ҳангомалашиб ўтирар эди (Ойбек).

3. Қариндошлик ва шунга ўхшатиш белгини: Тўхта хола узоқдан келаётган икки кишининг қорасини кўрди (И.Раҳим).

4. Жинсни: Узоқда қиз болаларнинг ашуласи янгради (Р.Файзий).

5. Лақабни: Айвон пастида Соли совуқ билан Жуман писмиқ қўл қовуштириб турарди (М.Исмоилий).

6. Тахаллусни: Отақўзи ўғли Раҳматулла – Уйғун йирик ўзбек адибидир (“Шарқ юлдузи”).

7. Ўхшашликни: Озодликка олиб чиқди юртбоши – қуёш (“Халқ сўзи”).

Сўнги икки ҳолатда изоҳловчи билан изоҳланмиш орасига дефис қўйилади.

8.Баъзан изоҳловчи бирдан ортиқ бўлади: Қадам ташлаётган оёқлар, озодлик қадамлари, илдамламоқда (“Халқ сўзи”).

Ҳол ва унинг ифодаланиши. Ҳол иккинчи даражали бўлакларнинг энг мураккабидир. Ҳол ҳаракат-ҳолатнинг қандай ҳолда, қандай вазиятда, қай усулда, қачон қасрда, нима учун, нима мақсадда, қандай шарт билан бажарилиши, бажарилиш миқдори, даражаси, ҳаракат-ҳолатнинг бажарилишида субъектнинг қандай ҳолатда бўлиши каби бир қанча белгиларни кўрсатади; субъект, предикат ва объект муносабатларини реаллаштиради, уларнинг объектив борлиққа муносабатини белгилайди.

Тўлдирувчига нисбатан ҳолнинг қўлланиш доираси анча кенг. Ҳар қандай йиғиқ гапни ҳолнинг у ёки бу турини қўшиш билан ёниқ гапга айлантириш мумкин. Лекин тўлдирувчи ёрдамида кенгайтириб бўлмайди. Масалан: Концерт тамом бўлди. Концерт жуда кеч тамом бўлди (А.Қаҳҳор). Кенгайтиш аниқловчилар ёрдамида ҳам амалга ошади.

Ҳол бошқарув ва битишув йўли билан ҳоким бўлакка эргашади. Ҳолнинг бошқарилиши келишикли, кўмакчили ва аралаш воситалар билан амалга оширилади: Тол тағда елпиниб дам олди (Ойбек). Мен сиз каби бўлишни истар эдим (Айний). Биз тегирмон бошидан ҳовлига қараб қайтдик (Айний).

Ҳол семантик-синтактик қурилиши жиҳатидан қўйидаги турларга бўлинади: равиш ҳоли, ўрин ҳоли, пайт ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, даража-миқдор ҳоли, шарт ва тўсиқсизлик ҳоли. Айрим ишларда ҳолнинг олти тури¹, бошқаларида ўн уч тури ажратилади².

1. Равиш ҳоли ҳаракат ёки ҳолатнинг қандай ҳолда, қандай кайфиятда бажарилишини, бажарилиш сифатини кўрсатади ва қандай? қандай қилиб? қандай ҳолда? қандай равишда? қандай тарзда? каби сўроқларга жавоб беради.

Равиш ҳоли семантик-синтактик хусусиятларига кўра қўйидаги маъноларни ифодалайди:

а) ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини кўрсатади: Дарахтларнинг яшил чодери остида у ёқ-бу ёқни аста кезди (Ойбек).

б) ҳаракатни бажаришда субъектнинг қандай руҳий киефада бўлганлигини кўрсатади: Солих Махдум кўримсираган кўйи дахлизга юриб борди (А.Қодирий).

в) ҳаракат ё ҳолатнинг бажарилиш сифатини англатади: Гулчехра атлас кўйлагини оловдай ёндириб дарахтлар орасида гўё ўйинга тушгандай енгил, нозик йўрғалар эди (Ойбек).

¹ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978, 182-бет; Асқарова М., Қосимова К., Жамолхонов Х. Ўзбек тили. Тошкент, 1976, 176-бет.

² Убаева Ф. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳол категорияси. Тошкент, 1971, 19-бет.

г) ҳаракат–ҳолатнинг белгисини тасвирлаб кўрсатади: Домла газабидан қалт-қалт титраб яна вайсади. Юрагим қинидан чиққудай гул-гул уради (Ойбек).

д) ҳаракат ё ҳолатнинг қандай усулда, қандай йўл билан бажарилишини кўрсатади: Кампир газабланибди, ўқлоқ билан уриб итнинг оёғини синдирибди (Ўзбек халқ эртаклари).

е) бир предмет ҳаракатининг иккинчи бир предмет ҳаракатига ўхшашлигини кўрсатади, шу ўхшашлик замида ҳаракат–ҳолатнинг белгиси аниқланади: Манзура ёш қизчалардай югуради, қаҳ-қаҳ уради (А.Мухтор).

2.Ўрин ҳоли предметнинг ўрнини кўрсатиш билан бирга предмет ҳолатининг юз бериш ўрнини, предмет ҳаракатига мос бўлган турли хил ўрин маъноларини ифодалайди. Ўрин ҳоли воқеликка нисбатан ўрин маъносини қуйилагича ифодалайди:

1) ўрин ҳоли ўрин келишиги шаклида келиб, предметнинг туриш, жойлашиш ўрнини билдиради: Эшик тагида, девор бўйларида туришибди (А.Мухтор).

2) предметнинг ҳолатининг юз бериш ўрнини кўрсатади: Ариқ бўйида чўзилиб ухлаган (Ойбек).

3) предмет ҳолатининг юз бериш ўрнини кўрсатади: Ҳовлида қувлашиб, сув сепишиб ўйнар эдилар (Ойбек).

4) предметнинг чиқиш, ҳаракатнинг бошланиш ўрнини кўрсатади: Сал ўтмай Шириной даладан қайтиб келди (Ойбек).

5) предмет ҳаракатининг йўналиш ўрнини кўрсатади: Арслонқул ўз тўдаси турган чодирга борди (Ойбек). Зангори осмонга туташган тоғ чўққиларига қадар ажойиб бой манзаралар очилар эди (Ойбек).

Ўрин ҳоли эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳолнинг бошқа турларига эргашиши мумкин.

3. Пайт ҳоли ҳаракат ёки ҳолатнинг содир бўлиш пайтини кўрсатади ва қачон? қачондан бери? қачонгача? қачондан бошлаб? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Пайт ҳоли замон маъносига аниқлик киритишда бир хил хусусиятга эга эмас. Шунга кўра, қуйидаги ҳолатларда пайт муносабатларини англатади:

а) ҳаракат–ҳолат, воқеанинг юз бериш вақтини кўрсатади: Отряд тонгда қишлоқ шўроси олдида саф тортди (Ҳ.Ғулом).

б) ҳаракат–ҳолатнинг бошланиш пайтини кўрсатади: Бу бақатеракни ва ундаги лайлак уясини бу ернинг қариялари ҳам болалигидан билади (А.Мухтор).

в) пайт чегарасини кўрсатади: Жўраҳон зални анчагача тинчитолмади (А.Мухтор).

г) ҳаракат–ҳолатнинг бошланиш ва тугаш пайтини кўрсатади: Улар соат бирдан иккигача дам олишди (“Шарқ юлдузи”).

д) ҳаракат-ҳолатнинг бошқа ҳаракат ва ҳолатдан олдин бўлиш ёки бўлмаслигини кўрсатади: Тўққиз йил бурун мана шу бозор кўчада, мана шу ўзимиз ўтирган иморат деразасининг тагида катта можаро бўлган (А.Мухтор).

е) ҳаракат-ҳолатнинг бошқа ҳаракат ҳолатидан кейин бўлган-бўлмаганини кўрсатади: Кириб ётгандан кейин Рузвон хола анчагина эри ҳақида ўй сурди (А.Мухтор).

ж) ҳаракатнинг бир вақтда юз беришини кўрсатади: У мени кўтариб кетаётиб қаттиқ ярадор бўлди (А.Мухтор).

з) ҳаракат-ҳолатнинг ҳамма вақт такрорлаб туришини кўрсатади: Онаси билан эртаю кеч далада тимирскиланиб юради (Х.Фулом).

4. Мақсад ҳоли сўзловчининг қандай мақсадда иш тутishi, ҳаракат-ҳолатнинг улар томонидан нима учун қилинаётганлигини кўрсатади ва нега? нимага? ким учун, нима деб? нима мақсадда? қандай мақсадда? каби сўроқларга жавоб бўлади. Мақсад ҳоли кўпинча мақсадида, умидида, ниятида, учун кўмакчилари билан бирга келган ҳаракат номи, мақсад равиши, равишдошнинг -гали аффиксли шакли ва жўналиш келишигидаги айрим сўзлар билан ифодаланади.

Мақсад ҳоли икки кўринишга эга:

1) аниқ мақсад ҳоллари: Бу гал ўз ўқувчиларини Ойша ҳоланинг ёнига олиб келиш учун рухсат келди (С.Зуннуова).

2) ноаниқ мақсад ҳоллари: Улар атайин айланма йўлдан юрдилар (А.Мухтор).

5. Сабаб ҳоли иш-ҳаракатнинг юзага келиш сабабини билдиради. Сабаб ҳоллари учун, сабабли, туфайли ёрдамчилари билан бирга келган сифатдош, сабаб равишлари, чиқиш келишигидаги сўзлар ва равишдошлар билан ифодаланади. Сабаб ҳоллари нима учун? нима сабабдан? сўроқларга жавоб бўлади.

Сабаб ҳоли семантик томондан бир қанча кўринишларга эга:

1) ҳаракатни бажарувчи шахснинг бирор иши шу ҳаракатнинг юзага келиш-келмаслигига сабаб бўлади: Бу гапнинг тарихини билганлаги учун Сирож ҳам кулиб юборди (С.Зуннуова).

2) ҳаракатнинг бажарилиши-бажармаслигига бошқа бировнинг ҳаракати сабаб бўлади: У синглиси туфайли жуда бахтиёр эди (А.Мухтор).

3) предмет ҳаракатининг юзага келиши учун шу предмет бирор хусусиятнинг сабаб бўлишини кўрсатади: Қишлоқ бир оз пасгликда бўлганидан дарахтзор бир боққа ўхшаб ғуж бўлиб кўринди (С.Зуннуова).

4) бир предмет ҳаракатининг юзага келиши учун бошқа бир предмет ҳаракатининг сабаб бўлишини кўрсатади: Уруш туфайли корхона рўзғори бирмунча оқсаб қолди (“Шарқ юлдузи”).

5) ҳаракат-ҳолатнинг ким туфайли, нима сабабли бўлиш-бўлмаслигини аниқ кўрсатмайди: Бу одам ўша вақтда нима учундир Гулнора ишлаётган идоранинг ҳисобида турарди (С.Зуннуова).

6. Миқдор ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш миқдорини билдиради ва қанча? неча марта? сўроқларига жавоб бўлади. Миқдор ҳоли мактаб грамматикасида равиш ҳоли таркибига киритилади¹. Олий ўқув юрти дарслигида миқдор-даража ҳоли деб ўрганилсада кам материал берилган². А.Н.Кононов уни ўлчов ва даража ҳоли деб иккига ажратади³. Биз уни миқдор ҳоли деб атадик ва шу тушунча доирасида уни бошқа гуруҳларга бўлиб ўрганишни лозим топдик.

Миқдор ҳоли семантик жиҳатдан қуйидаги кўринишларга эга:

1) синов-ўлчов белгиларни ифодаловчи сўз ҳоли бўлиб келиб у миқдор англатиш жиҳатидан реал ва нисбий миқдорни англатади: У икки ҳовуч тутни оғзига тикди-ю, яна бир ҳовуч териб, жувонга ўтириди (А.Қаҳқор).

2) ҳаракат ва ҳолатнинг миқдор белгисини даражалаб кўрсатади ва аниқлайди: Ёрмат шаҳардан пиёда қайтиб, ўлғидай чарчагани учун отларга йўлчи қаради (Ойбек).

3) ҳаракат ё ҳолатнинг қайтарилишини, такрорланишини кўрсатади: Башорат онасининг юзларидан, кўзларидан қайта-қайта ўпди (А.Мухтор).

4) ҳаракат ё ҳолатнинг оғирлиги, нарх-наво, узоқ-яқинлик, узун-қисқаликка оид миқдор белгиларини кучайтириб кўрсатади: Наган ҳам бирам ярашиб турибдики (Х.Ғулом).

7. Тўсиқсизлик ҳоли, маълум бир ҳаракатнинг бажарилишида тўсиқ, зидлик бўлишига ғарамай, шу ҳаракатнинг бажарилишини англатиладиган ҳол. Тўсиқсизлик ҳоли нимага қарамасдан? нимага қарамай? нима демай? сўроқларига жавоб бўлади. Тўсиқсизлик ҳоли мазмунан икки хил бўлади:

1) ички тўсиқсизликни кўрсатади, бунда кесимдан англашилган ҳаракат бир шахс, предметга тегишли бўлади: Мен хоҳласам-хоҳламасам, отин ойига қатнашим шарт эди (С.Айний).

2) ташқи тўсиқсизликни билдирувчи ҳол бирор шахс, бирор предмет хусусиятининг бажарилишига тўсиқ бўла олмаслигини кўрсатади: Ойсултон жуда чарчади, шунга қарамай, яна шунча юргиси кела берди (Б.Кербобоев).

8. Шарт ҳоли ҳаракат ифодалайдиган бўлакка боғланиб, шу бўлак орқали англашилган ҳаракатнинг содир бўлишидаги шароитни кўрсатади ва ҳоким бўлакка -са аффикси ёрдамида боғланади: Борсам, инженерни бошлаб келаман (Ойбек). Шарт ҳоли гапларда субъектнинг бажарилиши мўлжалланган, бироқ ҳоли юзага келмаган икки хил ҳаракат идеяси бўлади. Булардан бири ҳол-ёрдамчи ҳаракат, иккинчиси ҳол боғланган сўз-асосий ҳаракат орқали англашилади. Асосий ҳаракатнинг юзага келиш-келмаслиги ёрдамчи ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигига боғлиқ; Сирни сизга

¹ Боровков А., Маъруфов З., Абдуллаев Й., Шермухаммедов Т. Ўзбек тили дарслиги. II қисм, Синтаксис, 1966, 38-бет.

² Ғуломов А.Г., Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965, 143-бет.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. Л., 1960, с.362.

айтиб берганимни билиб қолишса ўлдиришади (Х,Фулом). Мени кўрса тойгинам хурсанд бўлиб кишнайди (З,Диёр).

Адабиётлар:

Абдурахмонов А., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 62-87-бетлар.

Убаева Ф. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳол категорияси. Тошкент: Фан, 1971.

Ўзбек тили грамматикаси //Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 139-163-бетлар

Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965. 120-145-бетлар.

Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 101-121-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис Тошкент: Фан, 1966, 110-167-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 82-94-бетлар.

Эгамов В. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1988, 49-62-бетлар.

Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлаклари типологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1988, 119-208-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 41-59-бетлар.

Муминова М. Обстоятельство образа действия в современном узбекском языке. АҚД., Самарканд, 1965.

Амирова А. Обстоятельства причины и цели в современном узбекском литературном языке. АҚД., Самарканд, 1967.

Убаева Ф.С. Семантико-грамматические особенности обстоятельства в современном узбекском литературном языке. АДД. Ташкент; 1988.

ГАП БЎЛАКЛАРИ ТАҲЛИЛИ

1. Гапнинг предикатив асосини топиш.
2. Эга ва унинг ифодаланиши.
3. Эганинг маъно турлари (шахс, предмет, белги, миқдор, ҳаракат-ҳолат, ўрин-жой билдирувчи эгалар).
4. Эганинг тузилиш турлари (содда, составли, мураккаб эгалар).
5. Кесим, унинг ифодаланиши.
6. Кесимнинг маъно турлари (ҳаракат-ҳолат, белги, миқдор, шахс, предмет, ўрин-жой билдирувчи кесимлар).
7. Кесимнинг тузилиш турлари (содда, составли, мураккаб кесим).
8. Эга билан кесимнинг мослашиши.
9. Тўлдирувчи, унинг ифодаланиши.
10. Тўлдирувчиларнинг маъно турлари (воситасиз ва воситали).
11. Тўлдирувчиларнинг тузилиш турлари (келишикли ёки кўмакчили, содда ва мураккаб).
12. Ҳол, унинг ифодаланиши.
13. Ҳолнинг маъно турлари (равиш, ўрин, пайт, сабаб, мақсад, миқдор-даража, шарт-тўсиқсизлик ҳоллари).
14. Ҳолнинг тузилиш турлари (содда ва мураккаб).
15. Аниқловчи ва унинг ифодаланиши.
16. Аниқловчининг маъно турлари (қараткичли, сифатловчили, изоҳловчили).
17. Аниқловчининг тузилиш турлари (содда ва мураккаб).
18. Синтактик вазифа бажармаган birlikлар.
19. Гап бўлақларининг боғланиш схемаси.

СОДДА ГАПЛАРНИНГ АКТУАЛ БЎЛАКЛАНИШИ

Режа:

1. Актуал бўлақланишининг синтактик семантикага муносабати.
2. Гапнинг актуал бўлақланишининг birlikлари.
3. Гапнинг актуал бўлақланишининг ифодаловчи воситалар.
4. Гапнинг актуал бўлақланишида детерминантлар.
5. Гапнинг актуал бўлақланишида гап бўлақлари тартибининг роли.

Гапнинг актуал бўлақланиши муаммоси назарий синтаксиснинг мураккаб баҳсларидан бўлиб, у сўзлар тартиби, гап ва унинг типлари парадигмаси предикативлик, модаллик масаласи билан, шунингдек, тил ва тафаккур, тил ва нутқ, стилистика ва нутқ маданияти, синтактик семантика каби қатор лингвистик масалалар билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Синтактик семантика ўрганадиган муаммоларнинг асосийлари қуйидагилар: синтактик синонимия, синтактик омонимия, синтактик антонимия, гапнинг актуал бўлиниши ва унинг ифодаланиш усуллари (сўз

тартиби, логик урғу, интонация), детерминантлар, предикативлик, модаллик, синтактик муносабатлар, грамматик маъно, сўз бирикмаси семантикаси, гап бўлаклари семантикаси, гап семантикаси кабилар.

Демак, гапнинг актуал бўлакраниш синтактик семантиканинг ўрганиш объектларидан бири саналади.

Актуал бўлакраниш гапни коммуникатив-синтактик жиҳатдан динамик аспектда, мазмун планида ўрганиш демакдир. Синтактик бўлакраниш эса гапни формал-грамматик жиҳатдан статик аспектда ўрганишни кўзда тутаяди. Гапни статик аспектда ўрганиш уни тил бирлиги сифатида ўрганишни тақоза этса, динамик аспектда ўрганиш уни нутқ бирлиги сифатида текширишни тақоза этади. Шунинг учун муҳим синтактик бирлик саналган гап тилга ҳам, нутққа ҳам тегишлидир¹.

Актуал бўлиниш гапга хос синтактик муаммолардир.

Гапнинг актуал бўлакранишини кўрсатиш учун қуйидаги мисолларга мурожаат қилайлик: Ҳаммаёқ жим-жит (Н.Сафаров). Чол жавоб бермади (Ш.Холмирзаев). Икковлари ёнма-ён ўтиришди (Ў.Ҳошимов). Бу учала гап осонгина икки қисмга ажралади: 1) гапнинг унча муҳим бўлмаган, аввалги контекстдан, шароитдан маълум бўлган қисми-хабар предмети биринчи мисолда «ҳаммаёқ», иккинчи гапда «чол» учинчи гапда «икковлари» бўлаклари. Бу бўлаklar фикрнинг бошланғич нуқтаси, коммуникатив жиҳатдан унча муҳим бўлмаган информацияни билдирадиган бўлаklar бўлиб, хабар предмети дир. 2) гапнинг асосий мазмунини ташкил қиладиган, коммуникатив жиҳатдан янги хабарни билдирадиган қисм. Бу биринчи гапда «жим-жит», иккинчи гапда «жавоб бермади», учинчи гапда «ёнма-ён ўтиришди» бўлаклари дир.

Сўзловчиларнинг мақсадларига кўра айни бир гап турли позицияларда вариантларда келиши мумкин: Эрталаб Комила деразани очди (Ойбек). Бу гапни қуйидаги вариантларда бериш мумкин:

1. Эрталаб Комила деразани очди.
2. Комила эрталаб деразани очди.
3. Деразани эрталаб Комила очди.
4. Эрталаб деразани Комила очди.
5. Деразани Комила эрталаб очди.
6. Комила деразани эрталаб очди.

Айни бир гапнинг олти хил вариантыда бир хил лексик, морфологик, синтактик элементлар қатнашган: Эрталаб-равиш билан ифодаланган пайт холи, Комила-от билан ифодаланган эга, деразани-тушум келишигидаги от билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчи, очди-фел билан ифодаланган кесимдир. Лекин бу олти гап коммуникатив, грамматик-стилистик жиҳатдан фарқланади. Биринчи ва иккинчи гапларда ҳаракатнинг бажарилиш

¹ Дегтярев В.И. Основы общей грамматики. Изд-во Ростовского университета, 1973, с.190.

объектига, учунчи ва тўрттинчи гапларда ҳаракатнинг бажарувчисига, бешинчи ва олтинчи гапларда ҳаракатнинг бажарилиш вақтини аниқлашга қаратилган.

Гапнинг актуал бўлакларини бирликлари. Синтактик бўлиниш гап бўлаклари, сўз бирикмасидаги гап каби бирликларга таъниб иш кўrsa, гапнинг актуал бўлакларини ўзининг махсус бирликлари тема маълум ва рема янгилик асосида иш кўради. Гапнинг актуал жиҳатдан тема ва ремага ажралиши гапдаги бўлакларнинг коммуникатив томондан аҳамиятлилигига кўра дифференциация қилинишидир: Онаси яна алланималар деди (Ў.Ҳошимов). Ер сатҳи тўпиқ бўйи майсазор (У.Назаров).

Тема (мантқиқий субъект, психологик субъект) гапнинг кўпинча аввалги контекстидан маълум бўлган, унча муҳим бўлмаган хабарни англаувчи қисми-хабар предметиدير. Рема (мантқиқий предикат, психологик предикат, ядро) тема ҳақидаги хабардир, у темага қараганда коммуникатив жиҳатдан муҳим, чунки, гапдан англашилган хабарнинг асосий мундаражасини, кўпинча янги ахборотни ифодалайди. Рема гапнинг коммуникатив марказидир. Шу сабабли теманинг ҳар қандай гапда) бир составли гапларнинг айрим турларида, сўз-гапларда, тўлиқсиз гапларда қатнашиши шарт эмас, лекин рема ҳар қандай гапда иштирақ қилади:

- Бу бино бизнинг факультет.
- Бизнинг факультет.
- Бизнинг.

Туширилган тема ситуациядан осонгина англаб олинади. Гапнинг актуал бўлиниши тушунчаси гап таркибида камида икки кутбнинг аниқланаётган ва аниқлаётган кутбнинг бўлишини тақозо этади.

Кесими-рема кенг маънодаги отдан ифодаланган гапларда эга-тема ҳам отдан ифодаланганда бинар (икки томонлама муносабат) от-от шаклида тузилган бўлади. Бунда эга-тема ва кесим-рема формал-грамматик жиҳатдан фарқ қилади: Бу одам энди унга бегона (Ў.Ҳошимов). Сизни хавотирга солаётган қийинчиликлар биз учун роҳат (У.Назаров).

Бу гапларда гапнинг актуал бўлиниши гапнинг синтактик бўлинишига мос келади.

Гапнинг актуал бўлиниши гапнинг синтактик бўлинишига мос келмайди. Улар қуйидаги ҳолатларда кўринади.

1.Тема вазифасида тўлдирувчи, рема вазифасида кесим келади: Кўзларини узоқ ишқалади (Ў.Ҳошимов). Даврон акани тўрга ўтқазиб қўямиз (У.Назаров).

2.Тема вазифасида аниқловчи, рема вазифасида эса кесим келади: Ҳамманинг ҳам ўзига яраша юмуши, дарди бор (У.Назаров). Адолатнинг эса умри боқий (Н.Сафаров).

3.Тема вазифасида ҳол рема вазифасида кесим состави келади: Шарта туриб ташқарига чиқди (У.Назаров). Эрта билан вокзалга келди (Ў.Ҳошимов).

4.Тема вазифасида детерминантлар, рема вазифасида кесим состави келади: Уни янги уйга кўчириш лозим (Ш.Холмирзаев). Қачондан бери тузукроқ ўтириб гаплашганимиз ҳам йўқ (У.Назаров).

Гапнинг актуал бўлакларинини ифодаловчи воситалар. Гапнинг актуал бўлакларинини ифодаловчи махсус лингвистик воситалар мавжуд. Булар сўз тартиби, интонация, логик урғу, лексик-морфологик воситалар, стилистик воситалар.

1.Гапнинг актуал бўлинишини ифодалашда гап бўлаклари тартибининг роли гапнинг логик-семантик, грамматик қурилишига қараб ҳар хил бўлади:

Агар гапнинг эгаси ёхуд эга состави ҳамда кесими ёхуд кесим состави от билан ифодаланган бўлса, сўзлар тартиби гапнинг актуал бўлинишини ифодаловчи ягона восита сифатида ҳаракат қилади-ҳал қилувчи роль ўйнайди: Алишер Навоий ўзбек адабий тили асосчиси гапида Алишер Навоий-эгага (темага); Ўзбек адабий тилининг асосчиси-Алишер Навоий гапида эса, аксинча, Алишер Навоий ремага тўғри келади. Бадий адабиёт-сўз савъатидир. Сўз санъати-бадий адабиётдир гапларида ҳам худди шу гап бўлаклари тартибининг ўзгариши билан коммуникатив жиҳатдан икки хил мазмун касб этади.

Демак, бўлаклари тартиби гап синтактик қурилишининг аниқ коммуникатив мақсадни ифодалашга мослашишини таъминлашга ёрдам берадиган воситалардан-актуализаторлардан биридир.

2.Гапнинг актуал бўлакларинини ифодаловчи воситалардан яна бири интонациядир. Гапнинг интонацион маркази-манتيқий урғу ремага тушган бўлади: Врач Комилов қўшилмасини олайлик. Бу интонациянинг характериға қараб сўз бирикмасига ҳам, гапга ҳам тенг келиши мумкин: Сўз бирикмасига тенг келганда врач Комилов изоҳловчи-изоҳланмиш функциясида келади. Гапга тенг келганда врач эга-темага, Комилов кесим-ремага тенгдир. Интонация маркази ремага тушади.

3.Гапнинг актуал бўлакларинини ифодаловчи воситалардан яна бири мантиқий урғудир. Мантиқий урғу гапдаги бирор бўлакни ажратувчи маъно урғусидир: Автобуга беш болали хотин чиқди. Бу гапнинг ҳар бир сўзи мантиқий урғу олиб келиши мумкин.

4.Гапнинг асосини тапқил қилувчи муҳим ахборотни билдирувчи қисмини-ремани алоҳида таъкидлаб келувчи қўшимча воситалар ҳам мавжуд. Улар лексик-морфологик ва стилистик воситалардир.

Ремани бўрттириб, таъкидлаб келувчи лексик-морфологик воситалар қуйидагилардан иборат:

а) рема олдида модал сўзлар келади: Катта бўлсам, албатта, боксчи бўламан (Мирмуҳсин).

б) рема олдида фақат юкламаси келади: Ҳа, Мунисхон уни фақат, фақат айбларди (С.Аҳмад). Бизнинг бобой овқатлардан фақат паловни,

раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пеницилинни тан оладилар (А.Қаҳқор).

в) айниқса сўзи келади: Машҳур сайёҳ Миклухо Маклай ҳақидаги ҳикоя Оқилани, айниқса, мафтун этди (Ю.Шомансур).

г) оррғирма даража шаклини олган сифат ва сифатдош рема таркибида келади: Шу топда Машраб бу кенг жаҳонда энг кучли, энг довжорак, энг келишган ва бахтиёр йигит эди (О.Ёкубов).

д) рема интенсив шаклидаги сифат билан ифодаланади: Қош-кўзи қоп-қора (С.Аҳмад).

е) рема олдда ҳам боғловчиси келади: Оқиланинг назарида Ҳикмат ўсяпти: ҳам маънавий, ҳам жисмоний! (Ю.Шомансур).

Ремани бўрттириб, таъкидлаб келувчи стилистик воситага такрорни киритиш мумкин. Ремани таъкидловчи такрорнинг тубандаги кўринишлари мавжуд:

1) кесим такрорланиб келади: Кетаман, бутунлай кетаман Арслонтошдан! (Ю.Шомансур).

2) эга такрорланади: - Матбуот ходими, истиқлол матбуоти ходими ҳақорат қилинмасин ... (Ю.Шомансур).

3) тўлдирувчи такрорланади: Анвар акасини, Анвар акажонини ўйламаган экан (Ў.Ҳошимов).

4) аниқловчи такрорланади: Тақдир унинг бағридан сеvimли Сарагулини юлиб олди-ю, ўрнига мана шу овунчоқни, мана шу қимматга тушган бахтни берди (А.Мухтор).

5) равиш ҳоли такрорланади: Жуда яхши чалдинг, дўстим, жуда яхши! (Ў.Ҳошимов).

Демак гапнинг актуал бўлаканишини ифодалашда барча гап бўлаклари иштирок этади.

Гапнинг актуал бўлаканишида детерминантлар. Тилда ҳол ёки тўлдирувчи билан кенгайиб келган синтактик қурилмалар кўплаб учрайди.

Гапнинг бошланишида мустақил компонент сифатида келиб, ўзидан кейинги қисмга бир бутун ҳолда таалуқли бўлиб, уни яхлитлигича кенгайтирадиган иккинчи даражали бўлак **детерминант** деб аталади.

Детерминантлар тўлалигича гапни кенгайтиради. Улар ўзи қатнашган гап составидаги бирор бўлакка боғланиб, у билан сўз бирикмасини ҳосил қилмайди-бош бўлаklar билан ҳоким-тобелик муносабатига киришмайди: Устида мрамартош ва гулчамбар (Ш.Холмирзаев). Унинг қўлида оғир чамадон, қўлтиғида бир даста китоб (У.Назаров). Қўлларида хуржинча (Н.Сафаров).

Кейинги мисолни олиб кўрайлик. Бундаги детерминант-қўлларида бўлаги гарчи тобе ҳолатда бўлса-да, гап составидаги ҳоким позициядаги сўз-хуржинча билан тобе-ҳокимлик асосида боғланмайди. Қўлларида хуржинча боғланишида қўлларида бўлаги тобе, хуржинча бўлаги тобе эмас. Улар ўзағо бирикиб, сўз бирикмасини ҳосил қилмайди. Қўлларида бўлаги шу қурилмада

шаклий жиҳатдан қўлланилмаган, лекин тасавурда мавжуд бўлган предикатив бўлак-бор, ушлаган, ушлаб турган бўлаklarига боғланади. Демак, детерминантларни сўз бирикмаси доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқ эмас, балки у тўлалигича гапга тааллуқли иккинчи даражали бўлакдир. Детерминантлар, асосан, препозитив характерга эгадурлар: Эғнида кенг, йўл-йўл пиджак (У.Назаров). Дарахт шохларида кўшлар чуғури (Ш.Холмирзаев). Қаршимда икки аёл ҳайкали (Н.Сафаров).

Сўз санъаткорлари детерминантлар иштирак этган гаплардан кўпинча портрет тасвирида, пейзаж тасвирида стилистик мақсадларда кенг фойдаланилади.

Детерминантлар тўлалигича гапга тааллуқли бўлиб, нутқда гапнинг актуал бўлинишида бирор компонент ролини-кўпинча тема функциясини бажаради: Бошида қоракўл телпак (Н.Сафаров). Ўртада кичкина арқча (Н.Сафаров). Ўнг қўлда клуб биноси (Ш.Холмирзаев).

Демак, детерминантлар масаласини ўрганмасдан туриб у ёки бу тилда сўзлар тартиби муаммосини атрофлича тушуниш қийин.

Гапнинг актуал бўлакларинишида гап бўлаklари тартибининг роли.

Гапнинг актуал бўлаклариниши ва гап, бўлаklари тартиби масаласи ягона бир муаммонинг гап қурилиши муаммосининг ўзаро ўзвий боғланган, ҳатто бири иккинчисини тақозо қиладиган масалалардир. Чунки гап бўлаklари тартиби гапнинг актуал бўлишини ифодаловчи асосий воситалардан биридир.

Гап бўлаklари ўзининг ички компонентларига эга, уларга қуйидагилар қиради:

а) сўз туркумлари тартиби; б) сўз бирикмаси составидаги компонентлар тартиби; в) гап бўлаklари тартиби; г) уюпиқ бўлаklар тартиби; д) гап бўлаklари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган сўзлар тартиби; е) қўшма гап составига кирган содда гап бўлаklари тартиби; ж) қўшма гап составидаги содда гаплар тартиби.

Ўзбек тилида тартиб гапда сўзларнинг ўзаро синтактик муносабатини ифода қилувчи воситалардан ҳисобланади: Тошкент-Ўзбекистоннинг пойтахти. Кўм-кўк дала. Тоғ ўртаси. Бу тип гап ва бирикмаларда тартибнинг ўзгариши уларнинг грамматик муносабатини ҳам ўзгартиради: Ўзбекистоннинг пойтахти - Тошкент. Дала - кўм-кўк. Ўртаси-тоғ.

Ўзбек тилида гап бўлаklари, асосан, эркиндир. Гапда бўлаklарнинг синтактик вазияти махсус грамматик воситалар (турловчи ва тусловчи аффикслар, ёрдамчи сўзлар) билан белгиланганда, тартиб эркин бўлади. Уларнинг ўринларини алмаштириш кўпинча грамматик ҳолатларини ўзгартирмайди. Қиёс қилинг: Ўктамни факультетда кўрдим. Факультетда Ўктамни кўрдим. Бунда тартибнинг ўзгариши кўшимча оттенка юклаган: гап бўлаklарининг бирига алоҳида диққат қилинган. Одатда, бу ҳодиёа мантқиқий

урғу билан боғлиқ бўлади. Юқоридаги мисолларда ҳол (факультетда), тўлдирувчи (Ўқтамни) кесим ёнида келиб, мантиқий урғу оляпти.

Ғапта бўлақлар тартиби ғапдаги ўрнига кўра белгиланганда тартиб боғлиқ бўлади. Масалан, битишув усули билан ҳосил бўлган бирикмаларда тартиб боғлиқ бўлиб, бунда грамматик воситалар иштирок этмайди: катта бино, бешта дафтар, ўқиган бола ва бошқалар. Буларда тартибнинг ўзгариши умумий маънони ҳам, грамматик вазиятни ҳам ўзгартириб юборади: катта бино - Бино-катта.

Ўзбек тилида бўлақлар тартиби, асосан, эркин бўлса ҳам, унинг маълум норматив ҳолати бор. Бу турли мазмундаги ғапларда турлича бўлади.

Ғапта ҳар бир ғап бўлагининг муайян норматив тартиби мавжудлигини эътироф қилиш айна вақтда сўз туркумларининг ҳам нутқда муайян норматив тартиби мавжудлигини эътироф қилиш демакдир. Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки ҳар бир сўз туркумларининг тартиби мавжуд: феъл туркумидаги сўзлар асосан ғапнинг охирида, равиш туркумидаги сўзлар феълдан олдин, сифат туркумидаги сўзлар эса от ва отлашган сўзлардан олдин келади. От, олмош туркумига хос сўзлар эга ғапта кўпинча қайси келиши шаклида келишига қараб жойлашади. Саноқ сонлар ҳам от ва олмош каби жойлашади. Тартиб сонлар сифатлар каби от ва отлашган сўзлар олдида келади. Равишдош асосан феъл олдида, субъектив характердаги сифатдошлар ва ҳаракат номи от ва отлашган сўзлар каби жойлашади.

Сўз бирикмаси составидаги компонентларнинг ҳам муайян жойлашиш тартиби мавжуд: аниқловчи сўз бирикмаларида аниқловчи олдин, аниқланмиш эса ундан кейин келади. Тўлдирувчи сўз бирикмаларида тўлдирувчи олдин, феъл-кесим ундан кейин келади. Ҳолли сўз бирикмаларида ҳол олдин, феъл-кесим эса ундан кейин келади. Демак, сўз бирикмаси составидаги тобе компонент ҳоким компонентдан олдин келади.

Содда ёйиқ ғап бўлақлари тартибига оид меъёрлар маълум даражада сўз бирикмаси составидаги компонентлар тартибига оид меъёрлар ҳамдир.

Эга ва кесим тартиби. Эга ўзига оид сўзлар билан бирга ғапнинг бошида, кесим эса ўзига оид сўзлар билан бирга ғапнинг охирида келади: Супада ўрн устида ўтирган Сарсенбой, Витя ҳовлига тушишди (Р.Файзий).

Аксинча, эганинг кесимдан кейин, кесимнинг эгадан олдин келиши тескари тартиб-инверсиядир. Инверсия қуйидаги ҳолларда рўй беради:

1. Шиор типидagi буйруқ ва ундov ғапларда кесим биринчи эга иккинчи ўринда келади: Яшасин бизнинг машъалларимиз! («Халқ сўзи»).

2. Сўзлашув нутқда кесимга кўпроқ эътибор берилганда кесим эгадан олдин келади: Ҳаммани овора қилди бу шумтакалар. («Муштум»).

3. Кўчирма ғапдан сўнг қўлланган муаллиф ғапида кесим эгадан олдин келади: Бу қозғалар тахминларга асослангани учун ҳужжат бўлолмайди, -деди Ягона (И.Раҳим).

4.Шеърят вазн, қофия ва туроқ каби талаблар натижасида эга ва кесим инверсияси юз беради:

Жаҳон бўйлаб учиб юрар
Оқ кабутар-кумуш куш
Тинчлик қўши, ҳаёт қуши,
Нажот қўши, эрк қуши (Уйғун)

Тўлдирувчи тўлдирилмишдан олдин келади. Агар тўлдирувчи гапда бир қанча бўлса объектни билдирган тўлдирувчи тўлдирилмишга яқин бўлади: Мен сизга қадимги Бухоронинг ёдгорликларини кўрсатаман («Шарқ юлдузи»).

Агар мантиқий урғуси воситали тўлдирувчига тушса, бунинг акси бўлади: Мен топшириқларни Назирадан сўраб олдим («Шарқ юлдузи»).

Тўлдирувчи билан тўлдирилмиш инверсияга учраши ҳам мумкин. Бу кўпроқ сўзлашув нутқида, шеърятда учрайди: Кет, кўринма кузимга! Уларнинг айби йўқ, дедим-ку... яна нима керак сизга? (И.Раҳим).

Ҳол ҳолланмиш (кесим)дан олдин келади. Пайт ҳоли, одатда, гап бошида, баъзан эгадан кейин, кесим составидан олдин, баъзан эса кесим ёнида келади: Бу йил ҳамма соҳада катта муваффақиятларга эришдик («Ўзбекистон овози»). Спорт мусобақалари кеча бўлиб ўтди ("Ўзбекистон овози").

Баъзан пайт ҳоли гап охирида келтирилади. Бу ҳаракатнинг бажарилиш пайтига унча аҳамият берилмаганида юз беради: Сувни текис ичадиган йўсинда жуяк олдирасан кейин (Ойбек). Кино бошланади кеч соат саккизда («Ўзбекистон овози»).

Агар ҳоллар кўп бўлса, равишдош ва равиш билан ифодаланган ҳол кесим ёнига келади: Бугун бу ерда қувнай-қувнай дам олдик («Халқ сўзи»).

Аниқловчи билан аниқланмишнинг тўғри тартиби «аниқловчи аниқланмиш» шаклида бўлади. Бу тартиб сифатловчи билан сифатланмиш учун қатъий бўлиб, қаратувчи билан қаралмишда, баъзан изоҳловчи билан изоҳланмишда ўзгариши мумкин.

Сифатловчи сифатланмишдан, қаратувчи қаралмишдан олдин келади. Баъзан бунда ҳам инверсия ҳодисасининг юз бериши мумкин: Она севмас фарзанд топилмас, фарзанд йўқдир онани севмас (Ҳ.Олимжон). Бети курсин ўшанинг («Шарқ юлдузи»).

Изоҳловчи жинс, касб, ихтисос, илмий даража ва унвонни билдирса, ўз изоҳланмишидан олдин; лақаб, қариндошлиқни билдирса, кейин келади: қиз бола, генерал Раҳимов, профессор Улуғ Турсунов, Раҳбар холам, Охунжон қизиқ, Абдулла бурун каби.

Адабиётлар:

Абдураҳмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 95-97-бетлар.

Мирзаев М. Гапда сўзлар тартиби. Тошкент, 1955.

Ўзбек тили грамматикаси П. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976. 178-184-бетлар.

Ўринбоев Б. Сўзлашув нутқида гап бўлаклари тартиби //Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 6-сон.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи 1965. 158-167-бетлар.

Фуломов А., Асқаров М. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 120-127-бетлар.

Ҳайитметов А. Ўзбек тилида гапнинг актуал бўлиниши ва позицион масалалар. Тошкент: Фан, 1984.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент. 1990, 56-66- бетлар.

Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент: Фан, 1992, 94-120- бетлар.

БИР СОСТАВЛИ ГАПЛАР

Режа:

1. Бир составли гаплар ва уларнинг турлари.
2. Шахси номаълум гаплар.
3. Шахси умумлашган гаплар.
4. Шахссиз гаплар.
5. Номинатив гаплар.
6. Инфинитив гаплар.
7. Шахси аниқ гаплар.
8. Вокатив гаплар.
9. Ундаш гаплар.

Структура асоси бир составдан ташкил топган гаплар бир составли гап деб айтилади: Ойни этак билан ёпиб бўлмас (Мақол). Кўм-кўк дала. Теварақда қизгин иш бораётир (Р.Файзий).

Бир составли гап деганда эга ёки кесим составидан бири тушунилмайди. Бир составли гап составларга нисбатан берилиб ўрганилмайди. Масалан, шахси номаълум, шахси умумлашган, шахссиз гаплар шакл жиҳатдан кесим составидан иборат. Бундай гапларни ҳақиқитан ҳам грамматикага мавжуд эмас. (Бугун кинога борилди), бироқ бу-мазкур гапнинг кесим состави дейишга имкон бермайди. Чунки кесим состави дейилганда, эга составининг борлиги тасдиқланган бўлади-эга составини кўрсатиш талаб этилади. Холбуки, «Бугун кинога борилди» типидagi бир составли гапларда эга ёки эга составини ажратиб бўлмайди, бу талаб ҳам қилинмайди. Бир составли гапнинг эга ёки кесим составига нисбатлаб

ўрганиш мумкин эмаслиги номинатив, инфинитив гапларда янада аниқ сезилади.

Ҳозирги ўзбек тилида бир составли гаплар қуйидаги турларга бўлинади: шахси номаълум гап, шахси умумлашган гап, шахссиз гап, шахси аниқ гап, номинатив гап, инфинитив гап, вокатив гап, ундаш гап.

Шахси номаълум гаплар. Бундай гапларга эга аниқ бўлмайди. Бу тип гапларнинг бош бўлаги кесимдан иборат. Кесим феълнинг III шахс шакллари билан ифодаланади. Бундай гапларда иш-ҳаракатни бажарувчи шахсни аниқлаб бўлмайди ва у ноаниқ бўлади.

Шахси номаълум гапларнинг бош бўлаги қуйидагича ифодаланади:

1. Аниқлик майлининг замон шакллари билан:

а) ўтган замон шакллари билан: Қуш эдим қанотимни қайирдилар, гул эдим, булбулимдан айирдилар (Х,Х, Ниёзий).

б) ҳозирги замон шакллари билан: Балки, ҳозир Дилдорни осаётгандилар, ё бўлмаса уни қийнамоқдалар (Ойбек).

в) ҳозирги-келаси замон шакллари билан: - Одамларга нима яхшилик қилдинг, -деб сўрайдилар («Шарқ юлдузи»).

г) келаси замон шакллари билан: - Ҳақ сўзимиз учун қасос олмоқчилар? - деди ўз ичида (Ойбек).

2. Буйруқ-истак майли шакллари билан: Юнусобод деган жойдан келаяпман, нега қайтаман? Зулмдан тўйдим, замбаракка солиб отиб юборсинлар (Ойбек).

3. Шарт-истак майли шакли билан: Поччангга пичоқ урсалар, опангнинг бағри қонайди (И.Раҳим).

Шахси умумлашган гап. Бош бўлагидан англашилган ҳаракат умумга қаратилган гаплар ҳамда одат тусига кирган ёки такрорланиб турадиган ҳаракатни ифода қиладиган гаплар шахси умумлашган гапларни ташкил қилади.

Бу тип гапларда барча шахсларга хос бўлган ҳаётий хулосалар, узоқ асрлик ҳаётий тажрибалар, умумий қоидалар, умумлашган мулоҳазалар ифода қилинади.

Шахси умумлашган гапларнинг бош бўлаги кўп ҳолларда феълнинг II шахс шакли билан ифодаланади. Шу билан бирга, феълнинг I ва II шахс шакллари билан ифодаланган типлари ҳам учрайди: Каттага иззагда бўл, кичикка ҳурматда бўл (Мақол). Фан асосларини чуқурроқ эгаллайлик («Халқ сўзи»). Танимасни сийламас (Мақол).

Шахси умумлашган гапларнинг бош бўлаги-кесими қуйидагича ифодаланади:

1. Аниқлик майлидаги феъл шакллари билан:

а) ўтган замон шакллари билан: Туя кўрдингми: - Йўқ (И.Раҳим).

б) ҳозирги-келаси замон шакллари билан: Берсанг, оласан, эксанг ўрасан (Мақол).

в) келаси замон шакллари билан: Омон бўлсанг пишарсан, бу таптингдан тушарсан (Мақол).

2. Буйруқ–истак майли шакллари билан: Дўстинг учун заҳар ют (Мақол).

3. Шарт–истак майли шакли билан: Қаловини топсанг, қор ёнар (Мақол).

Шахссиз гап. Шахссиз гаплар шахси кўрсатилмайдиган иш жараёنларини ифодалайди. Шахссиз гапларда ҳаракатнинг бажарилишига йўл қўйилиши ёки қўйилмаслиги, ҳаракатни бажариш мумкин ёки мумкин эмаслиги, зарурий ёки зарурий эмаслиги, ноиложликдан келиб чиққан зарурият, ҳаракатни бажариш мажбурийлиги, ҳаракатнинг ўринсизлиги ифода қилинади. Бу тип гапларнинг бош бўдаги кўпинча составли кесимдан иборат бўлади. Кесим турли майл, замон шакллари билан ифодаланиб, феълнинг III шахс бирлик шаклида келади: Хўрлик учун йиғлаш эмас, унинг одамзод бошига яна қайтмаслиги учун курашиш керак (П.Турсун).

Шахссиз гаплар семантик–грамматик жиҳатдан қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Ҳаракатнинг бажарилишига йўл қўйилиши ёки йўл қўйилмаслиги ифода қилинади. Бу типдаги гапларнинг кесими қуйидагича ифодаланadi:

а) равишдош ҳамда бўлади қурилмаси билан: Ҳамма билимни фақат савод орқалигина ўрганиб бўлади (П.Турсун).

Бу тип гаплар бўлишсизликни ифода этганда, бўл ёрдамчи феъли бўлишсизлик шаклини олади: Муҳаббатни сўраб олиб бўлмайди (С.Зуннуова).

б) равишдош ҳамда **-р(-ар)** аффикси билан ясалган сифатдош қурилмаси билан: Кўрқоқ ўлмасдан бурун ўлар, ўликдан нима кутиб бўлар? (И.Раҳим).

Нутқда бу тип гапларнинг бўлишсиз шакли кенг қўлланилади: Ит оғзидан суяк олиб бўлмас (Мақол).

Кесим таркибида эди, экан тўлиқсиз феъллари билан келади: Одамнинг ичидагини билиб бўлмас экан-а (П.Турсун).

в) шарт–истак майли ҳамда бўл ёрдамчи феълнинг тусланган шакли билан: Бунинг бошқа ҳамма ҳислатларини мана шу гапдан билса бўлади (А.Қаҳҳор).

г) шарт–майли бўл ёрдамчи феълнинг сифатдош шакли билан: Кимдан билса бўларкан? (М.Каримов).

2. Киши истаги, иродасига боғлиқ бўлмаган ҳаракат ёки ҳолат ифода қилинади. Бу тип гапларнинг бош бўлаги феълнинг мажхуллик нисбати шакли билан ифода қилинади. Бу қуйидагича:

А. Аниқлик майли шакллари билан:

а) ўтган замон шакллари билан: Умумий мажлисга чиқилди (Ҳ.Олимжон).

б) ҳозирги замон шакллари билан: Бунинг учун, биринчи галда, ички ресурслардан фойдаланилмоқда (“Ўзбекистон овози”).

в) ҳозирги-келаси замон шакллари билан: Тўрт-беш кундан кейин теримга тушилади (С.Зуннуова).

г) келаси замон шакли билан: Ўзингни бил, ўзга билан ишинг бўлмасин, дейилмоқчимиз? (С.Айний).

Б. Буйруқ майли шакли билан:

Бадиуззамон Мирзо шаҳардан ташқари чиқса, қайтганда, шаҳарга киришга йўл қўйилмасин (Ойбек).

В. Шарт-истак шакли билан:

Ер остига қанча чуқур тушилаверса, иссиқлик орта боради («Ўзбекистон овози»).

3. Иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарилиши мумкин ёки мумкин эмаслиги ифода қилинади. Бу тип гапларнинг бош бўлаги ҳаракат номи ва мумкин сўзларидан ташкил топган қурилма билан ифодаланади: Ҳамма нарсадан билиш мумкин («Шарқ юлдузи»). Таслим бўлиш мумкин эмас, йигитлар! (Ҳ.Олимжон).

4. Иш-ҳаракат ёки ҳолатини бажариш мажбурий ёки зарурийлиги, мажбурий ёки зарурий эмаслиги ифода қилинади. Бу тип гапларнинг бош бўлаги ҳаракат номи ҳамда керак, лозим зарур, даркор сўзларнинг биридан ташкил топган қурилма билан ифодаланади: Эл молига узатилган қўлларни кесиш керак (Ойбек). Ваъдага вафо қилмоқ керак (Мақол). Зарур вақтдагина тилга эрк бермоқ лозим (Ойбек). Жосусни қидириб топиш зарур (Яшин). Бу хусусда яхши мулоҳаза қилмоқ даркор (Ойбек).

5. Ноилжликдан келиб чиққан заруриятнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги ифода қилинади. Бу тип гапларнинг бош бўлаги жўналиш келишигидаги ҳаракат номининг, тўғри сўзи ва кел шаклининг тусланган шакли билан бирикишидан ҳосил бўлган қурилма билан ифодаланади: Эҳ-ҳа, қанчадан-қанча вазифаларни ўйлашга тўғри келади (Яшин).

Номинатив гаплар. Бирор предмет, воқеа-ҳодисанинг номини атаб, унинг мавжудлигини тасдиқлаш йўли билан ифода қилган кесимсиз гаплар **НОМИНАТИВ ГАП** дейилади.

Номинатив гапнинг бош бўлаги субстантив характерда бўлиб, предикативлик ифода қилинади. Бунинг учун у замон категорияси билан муносабатга киришиб, алоҳида интонация билан айтилади: Кўм-кўк дала. Саёҳатчилар мириқиб дам олишяпти (С.Аҳмад). Бунда номинатив гап алоҳида интонация билан айтилиб, предметнинг ҳозирги замонда мавжудлиги тасдиқланяпти.

Кўпинча номинатив гап ўзидан кейин келган гап мазмунининг бажарилиши сабабли, ҳолати билан боғлиқ бўлган мавжудликни ифода қилади: Қоп-қора тун. Кўкда на ой, на юлдуз бор (И.Раҳим).

Баъзан номинатив гап матн охирида келиб, олдинги гапларда ифода қилинган фикрларнинг яқуни, натижасини ифода қилади: Оқ подшоҳ ҳаммани қирадиганга ўхшайди. Уруш қурсин! Очлик! Қимматчилик! (Ойбек).

Номинатив гапнинг бош бўлаги сифатловчи, қаратувчи кабилар билан кенгайиб келади.

Номинатив гапнинг бош бўлаги қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланadi:

1. Атоқли отлар билан: Ана Ёдгор. Ҳалигина эмган она сутининг лаззатини тамшаниб, менинг қўлимда ухламоқда (Ғ.Ғулом).

Турли сарлавҳалар, китоб, газета, журнал, муассасалар номлари, пешлавҳалар мавжудлик ҳукмини ифода этиб, номинатив гаплар тизимини ташкил қиладилар.

2. Турдош отлар билан: Ой. Нозик жимжитлик. Салқин шамолларгина кизнинг сочлари билан ўйнашади (Ойбек).

3. Отлашган сўзлар билан: Яна талабаларимизнинг энг кучлиси. Уни ҳамма ҳурмат қилади («Ўзбекистон овози»).

4. Олмош билан: Мана мен! Ҳозир қаёққа қараманг, менга ўхшайдилар (Ойбек).

Номинатив гап бош бўлаги ана, мана сўзлари билан келганда, гап тасвирийликдан ташқари, кўрсаташ вазифасига эга бўлади: Мана бўзлик! Бунда қанчадан-қанча семиз, серҳосил ерлар ястаниб ётибди («Ўзбекистон овози»).

Мазмун ва эмоционал қимматига кўра номинатив гаплар қуйидагича бўлади:

1. Тасвирий номинатив гаплар: Кенг саҳро. Қуруқ чўл... Сув манбаларидан дарак йўқ (С. Айний). Комилжоннинг ҳовлиси. Эскироқ уй. Ёнма-ён (Уйғур).

2. Пайт англатувчи номинатив гаплар: Сутдек ойдin кеча. Ҳали тонг отишидан дарак йўқ (М. Авестов).

3. Ҳаёт воқеаларини билдирувчи номинатив гаплар: Ёқимли оҳанг, завқли қўшиқлар. Анорхон йўлидан тўхтаб тинглайди (И. Раҳим).

4. Кўрсатув характеридаги номинатив гаплар: Мана гузар, мана одамлар... Одамлар уни қуршаб олди (П. Турсун).

Номинатив гаплар ёйиқ ҳолда ҳам бўлади: Мустақиллик тонги бир-биридан чиroyли, мазмундор («Халқ сўзи»).

Инфинитив гаплар. Ҳоқим компоненти инфинитив билан ифодаланган гаплар *инфинитив гап* деб аталади: Ажаб! Ўз уйини ташлаб кетиш! Бу ақлсизлик! Мардикор олиш! (Ойбек).

Инфинитив гаплар ажабланиш, истак, орзу, кучли хоҳиш, ғазаб, нохушлик, норозилик каби маъноларни англатади: Севганингдан ажралиш! Эҳ, биз шўрликлар! (Ҳ. Ҳ. Ниёзий). Гул сайрига чиқмоқ! Буни ким севмайди (С. Аҳмад).

Шахси аниқ гап. Бу тип гапларнинг эгаси бўлмайди. Гапнинг структура асосида бош бўлаги кесимдан иборат бўлади. Кесим феълнинг учала шахс шакли билан ифодаланади. Гапнинг кесимига қараб, ҳаракат қайси шахс (мен-биз, сен-сиз, у-улар) томонидан бажарилишини аниқлаш мумкин. Бунда ҳаракатни бажарувчи шахс аниқ бўлади. Лекин гапнинг эгаси бўлиб келиши лозим бўлган кишилик олмошлари қўланилмайди. Уларни «яширилган», «туширилган» деб ҳам бўлмайди. Ҳаракатни бажарувчи шахс феълнинг шахс шакллари билан ифодаланади. Бу тип конструкциялар шу шаклда синтетик меъёр ҳисобланади. Буларга кишилик олмошларини киритиш гап мазмунини ҳам, табиатини ҳам ўзгартиради: Мирҳосил Лаълийнинг тепасига борди: -Кетдик (Х,Фулом). Бунда биз олмошини киритиш билан гап мазмунини қиёслаш-зидлаш (Биз кетдик, сиз қоласиз) маъносини англатиб, икки составли гапга айланади.

Шахси аниқ гапларнинг бош бўлаги- кесими ифодаланади:

1. Аниқлик майли шаклидаги феъллар билан:

А. Ўтган замон шакллари билан:

- Келдингми, қизим (А.Қаҳқор).
- Хуш кўрдик, Нинахон! (Х,Фулом).
- Ўшга саёҳат қилдиларми, мулла ака? (С.Аҳмад).

Б. Ҳозирги замон шакллари билан:

- Ишларингиз қалай? – сўради Тошпўлат ака кўришар экан.
- Ёмон эмас.
- Кўряпман, ёмси эмас («Ўзбекистон овози»).

В. Ҳозирги-келаси замон шакллари билан:

- Бажараман, ўртоқ генерал (Яшин).

Г. Келаси замон шакллари билан:

Раҳимов. Ҳали бу оёқ билан Висла, Одердан ўтиб, Берлинга кириб бормоқчи эдик-ку! (Яшин).

2. Буйруқ-истак майли шакллари билан: Йўқол, кўзимга кўринма. (И.Раҳим). Айланай, қизим, ширин қизим, йиғлама! (Яшин). Гувоҳ бўлинг, дўстлар, шу менинг ўғлим бўлади (Ф.Фулом).

3. Шарт-истак майли шакли билан: Кирсак майлими? (С.Зуннуова). -Ҳой болам, намунача қовоғингдан қор ёғилиб турибди, айта қолсанг-чи, ким келяпти (Ф.Фулом).

Вокатив гаплар. Бундай гаплар ундаш характериға эга бўлиб, ўзида турли маъно нозикликларини ташувчи бир составли гаплардир. Бундай гапларда бош ва асосий бўлак нутқ қаратилган шахс номидан иборатдир. Агар бу ном алоҳида интонация билан талаффуз этилса, унинг марказида турган шахс ҳақида мураккаб тасаввур туғдиради:

Рустам. Ойи! Ҳой, ойи! (Х,Фулом).

Қўзиев (уни қаршилаб). Салтанат! Жоним! (А.Қаҳқор).

Ҳожiona (уй ичидан). Гулбаҳор! Ҳо, Гулбаҳор! (Х,Х,Ниёзий).

Воктив гапларнинг шаклланишида контекст ва шароит муҳим роль ўйнайди. Чунки сўзловчининг шу контекст ва шароитда тингловчига мурожаати, хитоби, истаги, огоҳлантириши, қувончи, жаҳли, ғазаби, завқи, илтимоси, ёлвориши, дўқи, гинаси, шодлиги ва бошқа шу каби ички кечинмалари ўз ифодасини топади: Камол (ғазабли) Ҳайдар!... (Уйғун).

Оқила ялиндиш-ёлворишга тушди:

- Ойбежон, ойбежон! (Ю.Шомансур).
- Ориф (гапдан тўхтатишга тиришиб) Санжаров! (И. Султонов).

Вокатив гапларнинг шаклланишида эмфатик урғу муҳим аҳамият касб этади. Эмфатик урғу нутқда бўлган ундош, мурожаат, хитоб истак, ғазаб каби турли хил маъно нозикликларини ҳосил қилишда асосий восита ҳисобланади ва у сўздаги унли товушнинг кучайиши ҳамда чўзиқчилиги билан берилади¹. Ёзувда эса, у қавс ичидаги ремаркалар ва унлининг такрори ёки нуқта билан кўрсатилади: - Ойи-и-и! – деб қичқириб юборди у («Шарқ юлдузи»). Жамила (таънаомуз) Ўғли-им! (Х. Сеитов).

Ундаш гаплар. Бундай гаплар кўрсатилган маъноларни ифодаладиган императив ундовлар ва мурожаат сўзларидан иборат бўлади. Сўзловчининг тингловчи шахсга, ҳайвон ва паррандаларга нисбатан буйруғи, чақирғи, истаги ва хоҳишини ифодаловчи гаплар ундош гаплар саналади. Ундаш гапларнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

а) императив, маъно ифодаловчи ундош гаплар: -Тсс! -деди Сотиболди (Х, Фулом). Ҳамидов. Бўлди, бас! (К. Яшин).

б) мурожаат маъносини ифодаловчи ундош гаплар. Бундай гапларда ҳайвонларни чақирдиш, узоқлаштириш ва ҳаракатдан тўхтатиш сўзлари иштирок этади: -Беҳ, беҳ -деб товуқларни донга чақирар (П. Турсун). -Хўк, жониворлар! (Х, Фулом). -Дррр...шайтонлар! (А. Чехов).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х. Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1979, 102-107-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 184-202-бетлар.

Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент: Фан, 1974, 120-141-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 167-180-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 129-137-бетлар.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966, 194-209-бетлар.

¹ Шерба Л. В. Фонетика французского языка. М.: Высшая школа, 1963. - С.133.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 66-74-бетлар.

ГАПНИНГ КОММУНИКАТИВ ВАЗИЯТ ЖИҲАТИДАН БЎЛИНИШИ

Режа:

1. Гапнинг коммуникатив вазият жиҳатидан бўлиниши.
2. Тўлиқ гаплар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Тўлиқсиз гапларнинг қўлланиш ўринлари.
4. Ситуатив ва контекстуал тўлиқсиз гаплар.
5. Сўз-гаплар ва уларнинг кўринишлари.
6. Коммуникатив вазият ва экспрессив мақсад асосида юз берувчи парцелляция ҳодисаси.
7. Иловали қурилмалар ва уларнинг хусусиятлари.

Гаплар коммуникатив вазият жиҳатидан иккига бўлинади: тўлиқ гаплар ва тўлиқсиз гаплар.

Тўлиқ гапда бирор бўлакнинг ифодаланмаганлиги—тушиб қолганлиги сезилмайди. Гапнинг бу турида ҳамма зарур бирликлар ўз ифодасини топади: Меҳмонларга ҳар нав ширинликлар, писта, бодом, қуруқ мевалар жуда мўл-кўл тортилди (Ойбек).

Маълум фикрни ифода қилиш учун зарур бўлган бўлакларнинг бир қисми туширилган гаплар **тўлиқсиз гап** дейилади. Бундай гапларда маълум бўлаклар туширилган бўлса ҳам, гап фикран тўлиқ бўлади.

Тўлиқсиз гапларда одатдаги типик схемадан чиқиб, бирор бўлак «яширинган» ёки «туширилган» бўлади. Лекин бу контекст ва шароитдан билиниб туради.

Тўлиқсиз гаплар жонли нутқда, савол-жавоб типидagi матнларда кўп қўлланилади. Бунинг сабаби шуки, сўзлаш пайтидаги вазият, мимика ва ҳар хил имо-ишоралар фикрни ихчам ифодалашга имкон беради.

Тўлиқсиз гаплар, асосан диалогик нутқ учун, қисман монологик нутқ учун характерлидир. Савол-жавобларда диалог мазмунига янгилик қўшадиган гап бўлаклари ишлатилиб сўзловчи ва тингловчи томонидан айтилган гап бўлаклари кейингисида туширилади: Мана бу чамадонни хужрага киритиб қўйгин. Хужрани ясатганмисан?

- Ясатганман, бек ака.

- Сура-пурат қоққанмисан?

- Қоққанман, бек ака (А.Қаҳҳор).

Монологик нутқ учун характерли бўлган тўлиқсиз гапларда, асосан, кесим қўлланилмайди: Олтин ўтда билинади, одам-меҳнатда (Мақол).

Тўлиқсиз гаплар контекстуал ва ситуатив тўлиқсиз гапларга бўлинади.

Контекстуал тўлиқсиз гапларда туширилган бўлак контекстдан билиниб туради.

Контекстуал тўлиқсиз гапларда қуйидаги гап бўлаклари туширилади:

1. Кесим ва кесимга оид сўзлар туширилади:

Додхоҳ, Сўз қайтаришга ким ҳуқуқ берди?

Муқимий. Инсоф, виждон, идрок ва андиша (С. Абдулла).

2. Эга туширилади: -Зулфия нима қилди?

-Ўқиди. ("Шарқ юлдузи").

3. Эга ва кесим туширилади: -Бу йил қаерда дам олмоқчисиз?
(«Шарқ юлдузи»).

4. Иккинчи даражали бўлақлар туширилади:

-Спорт мусобақаларида кимлар қатнашди?

-Ҳаммамиз қатнашамиз («Маърифат»).

Ситуатив тўлиқсиз гапларда бирор бўлакнинг туширилиши нутқ сўзланиб турган шароит, интонация, имо-ишорадан англашилиб туради. Ситуатив тўлиқсиз гаплар сўзлашув, диалогик нутқ учун характерлидир: Бир гуруҳ ёшлар сафардан қайтаётган дўстларини кутиб олиш учун вокзалга келиб, поезд келишини кута бошладилар. Шу пайт узокдан поезд кўринади. Кутувчилардан бири хурсанд бўлиб, қўлини поезд келаётган томонга чўзиб туриб, шундай дейиши мумкин: -Ана келаяпти. -Ана. -Келаяпти. Бу тўлиқсиз гапларда эга туширилган. Туширилган бўлак нутқ вазиятидан яққол билиниб турибди. Тўлиқсиз гаплар доирасида эллиптик гаплар ҳам фарқланади. Булар кесими қўлланилмаган тўлиқсиз гаплардир.

Тилда ва нутқда фикр ифодаси учун зарур бўлган ҳамма нарсани айтмаслик, маълум бир қисмини тушириб қолдириш кучлидир. Ана шу жараёнда эллипсис пайдо бўлади¹.

Гап таркибида келган бирикмадан бирор сўз эллипсисга учраши натижасида бирикманинг сақланган компонентида нутқий маъно ҳосил бўлиши мумкин. Бу нарса гапнинг бирор бўлагига матиккий урғунинг тушиши, экспрессливликка интилиш, тавтологиядан қочиб натижасида содир бўлади.

Гапда ўрин ҳоли семантикасига уни бошқариб келган ҳолат ифода этувчи феълнинг семантикаси мос келади. Шунинг учун ҳам бундай ҳолатларда феъл кесими қайд этишга ҳожат қолмайди: Қизил қиз ер оётида, сочлари ер устида (қўзилча). Икки ҳил шарбат бир пйёлада (тухум).

Бу гаплардаги ўрин ҳолини бошқариб келган кесим «туради» феълдир. Бу ерда тавтологиядан қочиб мақсадида эллипсисдан фойдаланилган. Бундай ҳолатни феъл кесим ҳозирги замонни ифодалаб келганда кўриш мумкин².

Гап таркибида келувчи аниқловчили бирикмаларда эллипсис содир бўлади. Аниқловчили бирикмаларда қаратқич ва қаралмиш, сифатловчи ва сифатланмиш характерида бўлади.

¹ Фуломов А.Г., Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Тошкент, 1961, 148-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, с.36.

Қаратқич ва қаралмиш бирикмасининг қаратқичи ҳамда қаралмишдаги эгалик шакли эллипсисга учрайди. Натижада бирикма маъноси қаралмишда сақланиб қолади: Фарруҳ тоғаси айтган омбурга чап бериш учун бир хунарини ишга солди («Шарқ юлдузи»). Бу гапдаги қонуннинг қаратқичи ва қаралмишдаги эгалик -и шакли эллипсисга учраган ҳолда ишлатилган. Натижада «омбур» сўзи «қонуннинг омбури» маъносида қўлланилган.

Бирикманинг қаратқичи белгисиз қўлланилганда, қаралмиш эллипсисга учрайди. Натижада қаратқич бутун бирикма маъносини ўзида акс эттиради ва унда нутқий метонимия ҳосил бўлади¹.

Масалан: Э, сизлар ҳукумат эмасми? – деб яна шевқин солди эшон (П.Турсун).

Бу гапдаги ҳукумат одами қаратқичли бирикманинг қаралмиши одам сўзи эллипсисга учраган. Бирикмадан тушириб қолдирилган одам сўзининг маъноси ҳукумат сўзига юклатилган.

Сифатловчи ва сифатланмиш бирикмасининг бирор компоненти эллипсисга учраши ва сақланган компоненти бутун бирикма маъносини ифода этади. Бирикманинг сифатловчи компоненти -ли, -даги аффикси билан ясалган сифатдир.

Масалан: Алишер жавобларига унча-мунча бирозгина тикан ташлаш менинг одатимдир (Ойбек). Тошкент хато қилиши мумкин эмас («Шарқ юлдузи»). Келтирилган гаплардаги тикан, Тошкент сўзлари тиканли гап, Тошкентдаги раҳбар сифатловчили бирикмаларнинг компонентларидир. Бу бирикмалардан маълум талаб билан -ли, -даги аффикслари ва аниқланмиш сўзлар гап, раҳбар сўзлари эллипсисга учраган.

Гап таркибида келувчи ўхшатиш ва ўхшалмиш типдаги сўз бирикмаларининг кўмакчи ва ўхшалмиш компонентда эллипсисга учрайди. Натижада нутқий метафора ҳосил бўлади: Эшикдан Қўзибой сайраб кирди (Х.Назир). Бу гапда конструкциянинг биринчи компоненти қуш сўзи билан кўмакчи ўхшаш сўзи эллипсисга учраган, аслида «қушга ўхшаш сайрамоқ» тарзида бўлиши лозим эди.

Маълумки, инсон эмоциясиз нутқ сўзлай олмайди. Эмоциясиз нутқ ҳиссиз, таъсирсиз бўлади. Нутқнинг эмоционаллитини оширувчи воситалар ичида грамматик функциянинг кенглиги, ифодалилиги, таъсирчанлиги, қулайлиги ва рағбонлиги билан ажралиб турувчи фигура *анафорадир*. «Айнан бир тушунчанинг маъносининг кенгроқ ёритиш, унга урғу бериш, бўрттириш, тингловчининг диққатини ана шу тушунчага ёки фикрга алоҳида жалб қилиш мумкин бўлса, анафоралардан фойдаланилади»².

¹ Алиқулов Т. Метонимия и полисемия //Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. Тошкент, 1965, 21-бет.

² Мамажонов А. Анафорали синтактик конструкциялар ҳақида //Ўзбек тили ва адабиёти, 1985, 4-сон, 20-бет.

Нутқий жараёнда сўзловчи нутқига экспрессив буёқ берганда гап таркибидаги айрим бўлақлар туширилиши натижасида анафорик эллипсис пайдо бўлади. Дўст ачятиб гапирар, душман кулдириб (Мақол). Олтин ўтда, одам меҳнатда билинар (Мақол).

Келтирилган гаплардаги анафорик бўлақлардан бири: гапирар, билинар тушириб қолдирилган.

Юқорида эслатганимиздек, эллипсис ҳодисаси бер неча сабаблар асосида руёбга чиқади. Лекин эллипсис ҳодисасининг руёбга чиқишида контекст ва ситуация муҳим роль уйнайди. Контекст ва ситуация билан боғлиқ ҳолда эллипсис диалогик нутқ қурилишида мавжуд.

Диалогик нутқда эллипсис контекст ва ситуация билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Шунга кўра, ситуатив ва контекстуал эллипсис вужудга келади.

Ситуация диалогик муносабат учун зарурий синтактик қурилмаларини танлайди. Ўзaro нутқий алоқада суҳбатдошлар шошилинич тарзда, тезлик билан бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар бермоқчи бўлса, сўзловчи ўз нутқи устида узоқ уйлаб туриш имкониятига эга бўлмайди. Бу нутқ тингловчи томонидан ҳам осонликча қабул қилиниш лозим. Шунинг учун диалогда мураккаб қурилмаларга нисбатан содда қурилмалар кўп ишлатилади. Бундан ташқари, диалогда турли хил нутқий шаблонлардан фойдаланади. Ўзaro нутқий алоқада турли хабарларни тингловчига етказишда тил воситаларидан ташқари мимика, ҳар хил имо-ипоралар ҳам муҳим роль уйнайди.

Ситуатив эллипсис қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Сўзни алмаштириш орқали реплика маъносини ифодалайди:

- Қаёққа?

- Ўғилларим ёнига (Й.Шамшаров).

Мисолдаги «Қаёққа» репликаси -қаёққа жўнайсиз, қаёққа борасиз, қаёққа кетасиз репликаларини ўрнида келган.

Бундай эллиптик қурилмалар ситуация воситасида нисбий тугалланган хабарни ифодалайди ва ўзининг тушиб қолган грамматик таркибини тўлдиришни талаб этмайди.

2. Ситуация ёрдамида репликанинг моҳияти ойдинлашади. Моҳият эса семантик категория ҳисобланади:

Тақиллатма, мен ухлайман («Шарқ юлдузи»).

Мисолдан кўриниб турибдики, биринчи реплика овоз реакциясига нисбатан «таққиллатишни тўхтат» маъносини берапти. Умумий суҳбат реакцияси эса, сўзловчи шахс ухламоқчи бўлган хонада бошқа киши бор. Шунинг учун унга нисбатан «чиқиб кет», «ётиб ухланг» деган маънони беради.

Контекст билан боғлиқ ҳолда эллиптик репликалар маълум объектга қаратилган бўлади. У объект сўзловчининг, умуман суҳбатдошларнинг нутқий реакциясини тuzатади. Нутқ қаратилган ва суҳбатдошлар

реакциясини давом эттиришга туртки бўладиган нутқ объекти билан боғлиқ бўлган репликаларнинг икки тури мавжуд:

1. Суҳбатдош нутқи мазмунига реакция ифодаловчи репликалар. Суҳбатдош нутқи мазмунига реакция ифодаловчи репликалар семантик нуқтай назардан олдинги реплика билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Улар суҳбатдошнинг томонланган фикрини тўлдиради, бўлингган фикрини давом эттиради:

Музаффар. Бу адолат эмас.

Қутфиддин. Хиёнат.

Убайдулла. Жиноят (Уйғун ва Иззат Султон).

Баъзан суҳбатдош фикридан тематик нуқтай назаридан узоқлашади:

- Қаёққа?

- Терговчимисан? («Шарқ юлдузи»).

2. Суҳбатдошларнинг фикр ифодалаш усулига реакция билдирувчи репликаларга айтилмаган ҳаракат субектини айтишни талаб этади:

Тўйчи. Онахон опа, Онахон опа!

Онахон. Нима бўлди?

Тўйчи. Эрингиз!... Ғулумжон ака! Ғўзаларни буткул сувга бостириб юборди! (К.Яшин).

Шундай қилиб эллипсис стилистик мақсадни кўзда тутати ва нутққа эмоционал бўёқ беришга хизмат қилади. Асосан диалогик нутқда яшайдиган эллипсисларнинг вужудга келишида унинг материал томони-маҳсул сўзлар, интонация, ургу, контекст ва вазият муҳим роль уйнайди.

Сўз-гаплар. Коммуникатив вазият жиҳатидан шаклландиган гапларнинг бир турини сўз-гаплар деб атайдилар. Бу хил гаплар бир сўз билан ёки бошқа сўзлар билан кенгаймайдиган сўз бирикмаси билан шаклланади. Уларни илмий адабиётларда бўлакларга ажралмайдиган гаплар, сўз-гаплар атамаси билан атайдилар. Бизнингча, кўпчилик тан олган сўз-гап атамасини қўллаш мақсадга мувофиқдир¹.

Сўз-гаплар ҳамма вақт коммуникатив вазият ва контекст билан боғлиқ бўлиб, ўзи иштирок этган диалог ва монологдаги мустақил гаплар билан бирга қўлланилади.

Бир сўз ёки сўз шакли билан ифодаланиб, бошқа бўлаклар билан ёйилмайдиган, сўзловчининг эмоциясини, ҳолатини ифодалайдиган гап, сўз-гап дейилади.

Сўз-гап ўзининг қатор хусусиятлари билан икки составли гапдан ҳам, бир составли гапдан ҳам фарқ қилади. Жумладан:

1. Бир составли гапларнинг кўпчилиги учун фикран тўлиқлик, семантик мустақиллик хос. Сўз-гапларнинг мазмуни контекст, ситуация билан боғлиқ бўлади.

¹ Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 74-бет.

2. Барча бир составли гапларнинг кўпчилиги юклама, модал сўз, ундовлар билан ифодаланади.

3. Бир составли гаплар иккинчи даражали бўлаклар билан кенгайиб кела олади. Сўз-гаплар эса бу хусусиятга эга эмас.

4. Бир составли гапларнинг кўпчилиги учун хабар интонацияси хос. Буларда интонация ҳал қилувчи имкониятга эга бўлмайди. Сўз-гапларнинг кўпчилигида эса интонация муҳим рол ўйнайди.

5. Бир составли гаплар қўшма гап компоненти бўлиб, кела олади. Сўз-гапларнинг кўпчилиги, ўз ҳолатини ўзгартирмай, қўшма гап компоненти бўлиб, кела олмайди.

6. Бир составли гаплар асосан, монологик нутқ учун характерли бўлса, сўз-гаплар диологик нутқ учун хосдир.

7. Бир составли гаплар ҳам, сўз-гаплар ҳам тўлиқсиз гапларга ўхшаб келади. Лекин бу ҳол кейингисидан кучли келади.

8. Сўз гаплар учун гапларнинг тузилиши жиҳатидан таснифи татбиқ қилинмайди. Бир составли гаплар эса, тузилишига кўра, ёйиқ-йиғиқ, тўлиқ-тўлиқсиз, содда-қўшма гап бўлиб келиши мумкин.

Сўз-гаплар аниқ ситуация ва контекст билан мустақкам боғлиқ бўлиб, у фақат ўз составининг синтактик бўлакларга бўлинмаслиги билан характерланиб қолмасдан, бу гапларни ифодаловчи сўзларнинг қайси гап бўлаги эканлигини айтиш қийинлиги билан ҳам характерланади. Сўз-гаплар ўзининг составида ҳеч қандай гап бўлагини олиб келмайди ва олиб келиши ҳам мумкин эмас.

Сўз-гаплар ўздан олдин ва кейин келувчи гаплар билан мустақкам алоқада, уларга боғлиқдир. Улар сўз-гап мазмунини аниқлаш моҳиятини очиш, характерини белгилаш учун хизмат қилади.

Сўзловчи сўз-гап ифода этилган фикрни шиддатлантириши, ифодаланиш мазмунидаги таъсирни кучайтириши, ўз шубҳасини билдириш мумкин. Бундай ҳолларда сўзловчи турли воситалардан фойдаланади. Сўз-гап таркибида боғловчи, юклама, модал сўзларни, ундалмаларни келтириш билан, сўз-гапни такрорлаш ва унлини чузиқ талаффуз этиш орқали амалга оширилади:

-Кетолмайман? – Йўқ-йўқ, -деди (Ш.Холмирзаев).

-Ҳечда, -деди Низомжон (С.Аҳмад). -Йўқ, опа, йўқ. Бу сизники... (Ш.Тошматов).

Сўз-гаплар мазмунига, ўзи ифодалаётган фикрнинг хусусиятига кўра контекстда турли ўринларда келади:

-Хўп! Мен адолат юзасидан сўрай (Х.Х.Ниёзий). Кексайганда тириклай гўрга тикдинг-а! Э воҳ! Э воҳ! Бевафо дунё... (С.Аҳмад).

Сўз-гап контекстнинг қайси ўрнида келишидан қатъий назар хилма-хил семантик мазмунини ифодалайди:

1. Инкор оттенкасини билдирувчи сўз-гаплар бирор нарсанинг бор йўқлиги ҳақидаги сўроққа инкор жавобни талаб қилади. Сўз-гапда

предметни, воқеами, ҳодисами инкор қилинишига қараб, турли хил сўзлар ишлатилади¹. Бу маъно йўқ сўзи ва унинг функционал-синтактик синонимлари: **ҳеч, ҳеч-да, сира, сира ҳам, асло, мутлақо, нотўғри, бе, мумкин эмас** кабилар орқали ифодаланади: - Йўқ, йўқ, йўқ! Ҳамзанинг тегманг жонига! (Яшин).

Инкор сўз-гаплар инкор мазмун ифодалаш билан бирга экспрессив-инкор ва экспрессив-модал маънони ҳам ифодалайди. Бундай пайтда сўз-гапдан кейин **-а, -э, -ку, -я, -эй,** -да каби юкламалар келтирилади ва **Йўқ** сўзи такрорланган ҳолда келади:

-Энди кетай, вақтингиз зик, Вой, йўқ (З.Фатхуллин).

-Ҳа, мунча қовоқ-тумшугингиз осилиб қолди?

-Ҳеч-да, -деди Низомжон (С.Аҳмад).

-Келиб қолдимми, дейман-е?

-Йўқ-эй! (Х.Ҳ.Ниёзий).

2.Тасдиқ оттенкасини билдирувчи сўз-гаплар қўйилган сўроққа тасдиқ жавобни ёки суҳбатдош фикрига розилик маъносини ифодалайди. Бу маъноларни ифодалаш учун: **ҳа, ҳўп, шукур, дуруст, яхши, жуда сөз, маъқул, майли, бўпти, жоним билан, ҳўп бўлади, бажонидил, худди шундай, ҳа бўлмасачи** кабилар ишлатилади¹.

Тасдиқ сўз-гапларда сўловчи ўз фикрининг тўғрилигини тасдиқлайдики, улар монологик ва диологик нутқда кўп учрайди:

- Мени чақирдингми? -Ҳа (Р.Файзий).

Азиза. Хўп, дада, ҳўп (З.Фатхуллин).

3.Сўроқ гаплар қайта сўраш, аниқлаш, фикрни давом эттиришга мойиллик туғдириш мақсадида қўлланилади ва улар сўроқ олмошлари, сўроқ юкламалари, интонация воситасида шаклланади.

Интонация воситасида шаклланган сўроқ сўз-гаплар сўзловчининг тажжубини, ғайратини, тарадудини, эсанкирашини ифодалайди:

- Сиз бутундан бошлаб ишдан бўшадингиз.

-А!?! (З.Фатхуллин).

Сўроқ юкламалари **-ми, -чи, -я, -а** орқали шаклланган сўз гаплар ҳайрон қолиш иккиланиш, тахмин қилиш, хабар, эсанкираш каби маъно оттенкаларини билдиради:

-Мен эртага бораман.

-Рост-а? («Шарқ юлдузи»).

Сўроқ олмошларидан тузилган сўроқ сўз-гаплар яққол ифодаланган семантикага эга бўлиб, улар сўроқ олмошлари ёрдамида ҳаракат субъекти ва турли ҳолатлар аниқланади. Нутқ ситуацияга қараб, улар дағдаға, таъна, айиблаш, чўчиш интонацияси билан талаффуз қилинади.

¹ С.Н.Иванов. Очерки по синтаксису узбекского языка, Изд-во ЛГУ, 1959, стр.137.

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили II. Синтаксис. Тошкент, 1966, 209-бет.

4. Эмоционал сўз-гаплар. Бундай сўз-гаплар бирор воқеа, предмет, шахс ёки айтилган фикрни кучли ҳис билан характерлайди. Эмоцияларни ифодаловчи интонациялар ранг-баранг бўлиб, бу ранг-баранглик ҳис ва кечинмаларнинг хилма-хиллиги билан изоҳланади. Шунга кўра, эмоционал сўз-гаплар соф эмоция ифодаловчи, эмоционал баҳо берувчи, нутқий муомала одатларини ифодаловчи, демонстратив, ундаш ва вокатив гапларга ажралади.

А. Соф эмоция ифодаловчи сўз-гапларда сўзловчининг воқеликка бўлган ижобий муносабати ифодаланади:

-Вой, болам...-деб юборди кампир («Шарқ юлдузи»).

-Ур-ей!...-деб гувиллашди («Шарқ юлдузи»).

Б. Эмоционал баҳо берувчи сўз-гапларда нутқ вазияти ёки фактларга баҳо берилади: Турсунов. Офарин!(С.Азимов).

-Аблаҳ...сотқин...(А.Пўлат).

В. Нутқий муомала одатларини ифодаловчи сўз-гапларда суҳбатдошлар муносабати ифодаланади:-Келсинлар. Хуш кўрдик! Хушвақт бўлинг! («Шарқ юлдузи»).

Г. Демонстратив сўз-гапларда сўзловчи воқеликда мавжуд бўлган фактнинг мавжудлигини таъкидлаб кўрсатиш орқали фикрини ифодалайди: Қодиркул. Эринг ким? Жамила. Ана! Ана! (Х.Х.Ниёзий).

-Чалиб бер карнайингни. -Дуд! Д-уд! Д-у-д! (Х.Ёқубов).

Д. Ундаш сўз-гапларда сўзловчининг тингловчига, хоҳиши ифодаланади: -Маҳ, Тўрткўз, маҳ! (А.Қаҳқор). -Киш-э..., қирон келгурлар (Чехов).

Парцелятив ва иловали қурилмаларни ўрганиш экспрессив синтаксис ва коммуникатив вазиятнинг бош масалаларидан биридир.

Парцеляция гапнинг экспрессив мақсад билан боғлиқ бўлакланиши ҳисобланади. Парцеляцияда гапнинг бир қисми айирувчи паузадан кейинги, гапнинг ташқарисига чиқарилади: Қўллари бўлмаса ҳам, ўз тирикчилигини ўзи қилиб юрибди. Ҳалол меҳнат қилиб («Халқ сўзи»).

Парцеляция ҳодисаси натижасида иловали қурилмалар шаклланади: -Ҳа. Майнавоз бўлсаям жўра-да. Бирга катга бўлганмиз. Тепкилашиб («Шарқ юлдузи»).

Иловали қурилмалар. Нутқимизда структура ва синтактик томондан тўла шаклланмаган гап ҳамда қурилмалар қўплаб мавжуддир. Бу нарса, аввало, суҳбатдошларнинг суҳбат темасига тайёр эмаслиги билан боғлиқ бўлса, сўнгра, суҳбатдошларнинг бевосита алоқасида қўриш ва эшитиш қобилиятларига боғлиқдир. Баъзан суҳбатдошлардан бирининг иккинчиси фикрига тўла тушунмаслиги орқасида айрим бўлакни такрор гапиреди. Натижада нутқда паузадан сўнг ҳам турли хил қурилмалар вужудга келади.

Бундай нутқий бўлақларни лингвистик адабиётларда «ажратувчи паузадан сўнг келувчи боғланиш ва эришиш» деб изоҳлайдилар¹.

Сухбат жараёнида сухбатдошларнинг фикри нисбий тугалликка эгадир. Натихада олдиндан ўйланмаган қандайдир фикрни қўшиб айтиш сўзловчи назарида зарур ҳисобланади Шу қўшимча изоҳ тугалланган паузадан сўнг келади. Буларни *илова қурилмалари* деб атайдилар.

Иловали қурилмалари ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бу ўзига хос хусусиятлар қуйидагилардан иборат деб кўрсатиш мумкин:

1. Илова қурилмалари даставвал ўзига хос характерли ритмо-мелодик томонига эгадир.

2. Илова қурилмаларида ўзига хос семантик структуралар мавжуддир.

3. Илова қурилмаларнинг ўзига хос тартиби бордир. Бу хусусиятдан учинчиси илова қурилмаларида ҳар доим мавжуд бўлавермайди. Иккинчи хусусият эса, илова қурилмалари бириктирувчи боғловчилар билан келганда яққол кўзга ташланади.

Ҳамма иловали қурилмаларга тегишли бўлган хусусият бу ритмо-мелодик томонидир.

Грамматик жиҳатдан илова қурилмалар шундай тузилмаки, улар содда гап чегарасидаги асосий ва етакчи гапга қўшимча тарзда келувчи ва у билан лексик ҳамда грамматик жиҳатдан боғлангандир. У ҳақиқатда, асосий гапнинг бўлаги бўлиб келади. Илова қурилмалари асосий гап билан биргаликда мураккаб бир бутунликни ташкил қилади. Ҳақиқатда, илова қурилмалари олдиндан ўйланмаган, бироқ қўшимча равишда баён этилган кейинги ифода орқали олдинги гапнинг асосий ифода мазмунини кенгайтиради, реаллаштиради ва аниқлик киритишга хизмат қилади:

-Ўғлим, юр, галати айикни кўрсатаман. Жуда баҳайбат, баджаҳл. Жуда аломат (А.П.Чехов).

Илова қурилмалари асосий гап билан тенг ва тобе боғланишда бўлмайди, балки нисбий боғланишли синтактик муносабатда бўлади. Улар асосий гап билан боғловчили ёки боғловчисиз бирикиши мумкин. Боғловчисиз бирикиш ҳолати ўзбек тилида кўплаб учрайди.

Масалан: Менинг ёшлик вақтимда сенга ўхшаган чурвақалар йўқ эди, ҳаммаси бир-бирдан зўр сўтак, новча болалар эди.

- Менинг эрим. Николай Петрович Колпаков (А.П.Чехов).

Илова қурилмалари материал жиҳатидан бир сўздан, сўз бирикмасидан, содда гапдан иборат бўлиши мумкин:

Молларни суғоради, бу сувдан (Ш.Холмирзаев).

-Ҳеч нарса қолмади-я, ейишга (Ш.Холмирзаев).

-Ўшанда қишлоғимизда битта велосипед бор эди. Мол докторининг ўғлиники (Ш.Холмирзаев).

¹ Пешковский А.М.Русский синтаксис в научном освещении. М.,1956.-с.478.

Илова қурилмалари гапнинг турли бўлаклари сифатида шаклланади. Чунки бундай гап бўлаклари билан ифодаланган фикрни айтиш, дастлаб хаёлга келмаган бўлади. Нутқ жараёнида уларни қўшимча айтиш эҳтиёжи туғилади. Ана шу эҳтиёж натижасида бош ва иккинчи даражали бўлак вазифасидаги сўз ва бирикмалар келтирилади.

Иккинчи даражали бўлак вазифасидаги илова қурилмалари. Иккинчи даражали бўлак вазифасидаги илова қурилмаларнинг ташкил топишида, восита бўлган грамматик кўрсаткичлар ҳар хил бўлади.

1.Илова қурилмалари ҳол сифатида шаклланади. Ўзбек тилидаги фактик материаллар шунини кўрсатадики, ҳол сифатида шаклланган қурилмалар асосий етакчи гап мазмунига ҳолат, ўрин, пайт, мақсад, сабаб каби маъноларни ташувчи қўшимча тушунчаларни ифодалайди. Илова қилинувчи ҳоллар морфологик нутқдан назардан турлича ифодаланиши мумкин. Ҳол сифатида келувчи илова қурилмалари қуйидаги ҳоллардан бўлади:

1.Ўрин ҳоли сифатида келади:

- Ҳе, улар қолди.
- Қаерда?
- Дарёнинг нарёғида. Бекатда («Шарқ юлдузи»).
- Шохимардон сизлардан узоқми:
- Йўқ, яқин. Қўшни туманда (Шухрат).

Ўрин ҳоли маъносини ифодаловчи илова қурилмалари чиқиш келишигида келиши мумкин:

- Қўқонданми? –суради йигит.
- Йўқ, Самарқанддан («Шарқ юлдузи»).
- Мана бу Сизга. Тошкентдан (Х.Фулом).

Ўрин ҳоли маъносини ифодаловчи илова қурилмалари жўналиш келишигидаги сўз шаклида бўлади:

- Ҳозиргина чиқиб кетишган эди. Институтга («Шарқ юлдузи»).

2.Пайт ҳоли сифатида келади:

- Фақат айтаман-у, кетаман. Ҳозир («Шарқ юлдузи»).
- Сиз эртага кела оласизми? Чошгоҳда («Ўзбекистон овози»).

3.Ҳолат равиши сифатида келади:

- Ўзида ҳорғинлик сезмади, ҳар кунгидай (А.Мухтор).
- Элим-юртим, бола-чақам деб курашдилар, қаҳрамонларча (К.Яшин).
- Кўндириб келдим. Аранг («Шарқ юлдузи»).

4.Мақсад равиши сифатида келади:

- Луқма ташлади. Жўртга («Шарқ юлдузи»).
- Ўзи келмабди. Атайлаб (Х.Нўъмон).

5.Даража-миқдор равиши сифатида келади:

- Бир гап бор. Тағин (Ислом шоир Назар ўғли).
- Ўрнидан турди. Зўрға («Шарқ юлдузи»).

6.Равиш ҳоли сифатида келади:

Темир йўл излари қайрилиб дала сўқмоғида ётибди. Қийшайиб (Шухрат).

Юқорида келтирилган мисолларда кўриниб турибдики, ҳоллар асосий гапга илова қилинганки, у гаплар таркибида ўша маънодаги бошқа ҳоллар иштирок этмагандир. Илова қилинган ҳоллар юқоридаги каби ҳолатларда қўшимча вазифани ўтайди. Лекин таркибида ўрин ва пайт ҳоли бўлган гаплардан кейин худди шу мазмундаги ҳоллар илова қилиниши мумкин. Бунда илова қилинган ҳол ўрин ва пайтга аниқлик киритади, яъни улар гап таркибидаги ҳол мазмунини аниқлаштиради: -Индинига бизнинг ҳовлига марҳамат этсангиз. Пешинга (Ойбек).

П.Илова қурилмалари тўлдирувчи сифатида шаклланади. Тўлдирувчи сифатида шаклландувчи илова қурилмалари ҳол илова қурилмаларига нисбатан камроқдир. Тўлдирувчи илова қурилмалари асосий таркибида айтилмаган объектни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш учун хизмат қилади:

-Ҳаммамизнинг кунимиз шу экан. Ер ютсин дунёсини (Ойбек).

Тушум келишигида келган тўлдирувчи илова вазифасида келса, баъзан ундан олдин кўрсатиш олмоши келади:

Расулов (Сирдошларча, қалбдан):

-Жонимдан ёмон кўраман. Шу одамни (И.Султон).

Кўмакчили тўлдирувчи илова қурилмаси бўлиб келади: Бородин. Бир губернаторча чой ичамиз.

Жўра (ажабланиб). Чой?

Бородин. Ҳа, антиқа фамил чой. Қанди билан (И.Султон).

Ш.Илова қурилмалари аниқловчи сифатида шаклланади.

Аниқловчи сифатида шаклланган илова қурилмалари тўлдирувчи сифатидаги иловали қурилмаларидан ҳам камроқ қўлланилади. Бу нарсани шу билан изоҳлаш лозимки, аниқловчи ва аниқланмиш бир-бири билан мустаҳкам алоқадордир. Шунинг учун аниқловчини асосий гапнинг ичида келтирилиб ҳаракат қиладилар. Баъзан аниқланмиш асосий гап таркибида келтирилиб аниқловчи айтилмайди. Сўзловчи тингловчига айтаётган фикридаги баъзи белги хусусиятини бўрттириб кўрсатмоқчи бўлса, ўша белгини кўрсатувчи аниқловчини илова қилади: Кўлда тўлқин. Кучли ("Шарқ юлдузи"). Санобар. Амакижон, жойингизга олиб бораёй, озгина таом бор, бир озгина енг. Аччиққина... (Х.Х.Ниёзий).

Баъзан иловали аниқловчилар асосий гап таркибида олмош билан ифодаланган аниқловчини изоҳлаш, аниқлаш учун хизмат қилади: Кўчада қандайдир чол гапирди. Бегона... ("Шарқ юлдузи").

Бош бўлақлар (эга ва кесим) илова қурилмаси сифатида шаклланганда, асосий гапнинг таркибида эга ва кесим бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин: Уйимизга инсу-жинс кирган. Энди ёлғиз ётолмайман. Кўрқаман... («Шарқ юлдузи»).

Диққатга сазовор жойи ва қизиқарли фактлардан бири шундаки илова қурилмаси сифатида шаклландувчи бош бўлақлардан бирининг асосий гап

таркибида келмаслигидир. Асосий гап таркибида келмаган бош бўлақлардан бирининг илова сифатида келиши қизиқарли ҳодисадир.

Эганинг илова сифатида келиши кесимнинг илова сифатида келишига нисбатан камдир. Бу нарса контаминация ҳодисаси билан боғлиқ бўлса керак. Бунинг натижасида эганинг структурал типни ва шакли ўзгариши мумкин:

- Яхши кўрасанми? Туролмайсанми? Ўшасиз? ("Шарқ юлдузи").

Контаминация ҳодисаси айниқса шахси номаълум гапларда аниқ кўринади:

- Ҳа, сизгир йўқолдимми?

- Ҳўкизми?... Ҳўкиз эканда... Ола ҳўкиз (А.Қаҳҳор).

Кесимнинг илова сифатида келиши эгага нисбатан кўпроқдир. Кесим илова бўлиб келувчи асосий гапнинг шакли тузилиши турли тумандир:

Бобомни қидириб юрибман. Тошмат ота (Ҳ.Назир).

Баъзан кесимнинг илова бўлиб келиши репликалар ва унинг таркибидаги такрор билан боғлиқдир:

- Кетасизми?

- Юринг ўртоқ Одилов. Кетдик.

- Тезда кетдик (А.Қаҳҳор).

Илова қурилма вазифасидаги гаплар. Маълумки, гап бўлақларининг илова қурилма сифатида шаклланишидан ташқари, илова қурилма сифатида кўринувчи гапларни ҳам учратамиз. Илова қилинган гаплар сўзлашув нутқи учун унга типик бўлмасида бунда биз мураккаб структураларнинг устунлигини маълум даражада кўраемиз.

Илова қилинган гапларни ифода мақсадига кўра қуйидагиларга ажратиш мумкин:

1. Дарак мазмунли илова қилинган гаплар. Бундай илоғали кўшимча хабар маъносини ифодалаб келади ва олдинги гап билан кўшма гапнинг состави каби бир бутунликни ташкил қилади: Бир вақт қарасам укаси келиб қолди. Юзидан тирналган, уст-боши, лой («Ёшпаяк»). Мажлис тугаш арафасида сўз сўраб қолди. Ранги ўчган, сўзлари алмойи-алжойи («Шарқ юлдузи»).

2. Сўроқ мазмунли илова қилинган гаплар. Бир хил гаплар асосий гап мазмунига керак бўлган қисмларни оидинлаштириш мақсадида берилган сўроқдан тузилади. Бу сўроқ гап кўпинча сўзловчининг шубҳаси, гумони ўз ифодасини топади:

Хўш, Фуломжон қаерда?... Шу ердами? Мастеровой (М.Исмоилий).

3. Ундов мазмунли илова қилинган гаплар. Бундай гаплар мазмунидан буйруқ ва эмоционал характерга эга бўладилар. Ундов мазмунли иловалардан асосий гапдаги бирор сўз баъзан такрор келиши мумкин: Бир инсон номи рўхатдан ўчди. Бир инсон! («Ўзбекистон овози»). Эндигина 30 га кирган, ҳали ёш. Доктор, Профессор! ("Шарқ юлдузи"). Фақат уч-тўрттаси йўқ, Шаҳарга кетибди. Топиш керак. Зудлик билан! (Ҳ.Назир).

Хулоса қилганда, илова қурилмалари ўзбек тилида мавжуддир. Бу хил қурилмалар адабий тилимизнинг жонли тил негизида ижобий тарзда ривожланаётганлигини яққол кўрсатади.

Адабиётлар:

Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодаланишнинг синтактик усули. Тошкент: Фан, 1987. 67-69-бетлар.

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 107-114-бетлар.

Маскапов Б. Присоединительные конструкции в узбекском языке АКД. Тошкент, 1985.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент: Фан. 1976. 202-208-бетлар.

Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент: Фан, 1974. 91-120-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 74-84-бетлар.

Гаффоров А.А. Ҳозирги ўзбек тилида парцелятив ва иловали қурилмаларнинг синтактик деривацияси. АКД. Самарқанд, 1997.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965. 180-183-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 127-139-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966. 209-217-бетлар.

МУРАККАБЛАШГАН СОДДА ГАПЛАР

Режа:

1. Мураккаблашган содда гаплар атамаси ва тушунчаси.
2. Содда гапларни мураккаблаштирувчи бирликлар.
3. Уюшиқ бўлақлар, уларнинг қўлланиш усуллари ва кўринишлари.
4. Уюшиқ бўлақли гапларда умумлаштирувчи сўзлар.
5. Уюшиқ бўлақларда тиниш белгилари.

Содда гапнинг таркибида уюшиқ бўлақлар, ундалмалар, кириш ва киритма қурилмалар ажратилган бўлақлар, ундалмалар: сифатдош, равишдош ўрамлар, ҳаракат номили тизимлар қатнашиб, содда гапни ҳам шаклий, ҳам мазмуний жиҳатдан мураккаблаштиради. Бундай гаплар **мураккаблашган содда гаплар** деб аталади.

Проф.Ф.Абдурахмонов томонидан илмий адабиётларга олиб кирилган мураккаблашган содда гаплар атамаси остида содда гаплар билан қўшма гаплар оралиғидаги гаплар эканлиги таъкидланди¹.

Мураккаблашган гапларнинг содда ва қўшма гаплардан фарқи ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Мураккаблашган гаплар орқали биргина мақсад ифодаланмай, мураккаб фикр ўз ифодасини топади.

2. Мураккаблашган гапни ташкил этган бўлақлар гапнинг умумий мазмуни билан изоҳлаш муносабатида бўлади.

3. Мураккаблашган гапда икки хил предикатив бирлик, ҳукм бўлади. Бу предикатив бирлиكنинг бири асосий бўлиб, иккинчиси тўлиқ бўлмаган ҳукmdir. Асосий ҳукм гапнинг умумий мазмунидан англашилса, тўлиқ бўлмаган ҳукм гапнинг уюшиқ ажратилган бўлақлари, ундалма ва кириш бўлақлар орқали ифодаланади.

4. Мураккаблашган гапни ташкил этган бўлақлар асосий гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади.

5. Мураккаблашган гапни ташкил қилувчи бўлақлар ўзига хос интонация билан талаффуз этилади. Бу интонация бошқа гап бўлақлари интонациясига ўхшамайди, улар гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туради.

6. Мураккаблашган гапларда шаклий ва мазмуний мураккаблашув ва муносабат мавжуд. Мазмуний муносабатда объектив, субъектив, вокатив ва модал муносабат ўз ифодасини топади.

7. Мураккаблашган гап ўзига хос синтактик қурилмалар бўлиб, шунинг учун улар содда ва қўшма гаплардан фарқланади.

УЮШИҚ БЎЛАҚЛАР, УЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШ УСУЛЛАРИ.

Гап таркибида бир турдаги бўлақлар бирдан ортиқ ҳолда қатор келади. Бир турдаги бўлақлар гапнинг уюшиқ бўлақларини ташкил қилади. Бундай бўлақлар иштирок этган гап **уюшиқ бўлақли гап** саналади: *Ғижжак, танбур, чанг, уд, най, даф ва ҳоказо янгради* (Ойбек).

Уюшган бўлақлар бир хил сўроққа жавоб бўлиб, бир хил синтактик вазифани бажариб, тенг боғловчилар ёки санаш интонацияси ёрдамида бирикадилар.

Уюшган бўлақлар ўзаро тенглашиш, бошқа гап бўлақлари билан тобеланиш асосида синтактак алоқага киришадилар: *Сен менга ҳаводан, сувдан ҳам зарурсан, сен менинг қувончимсан, фикрим ва орзу-умидим, бахтимсан, Пўлат!* («Шарқ юлдузи»).

¹ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 97-бет.

Бу гапда ҳаводан, сувдан, қувончимсан, фикрим ва орзу-умидимсан, бахтимсан тенглашиш асосида. Биринчи група уюшган бўлақлар эса сен билан мослашув йўли билан синтактик алоқага киришган.

Уюшиқ бўлақ компонентлари одатда бир хил грамматик шаклда бўлади ва бир хил синтактик вазифани бажаради. Уюшиқ бўлақлар бирор морфологик формат ёки кўмакчи билан келиши керак бўлса, улар баъзан ҳар бир компонентга алоҳида-алоҳида қўшилади, баъзан эса энг охири компонентга қўшилади: Одамлар қорда ҳам, бўронда ҳам айни фидокорлик билан ишлар эдилар (Ойбек). Ака билан укани бир-биридан жудо қиласан (С.Аҳмад).

Уюшиқ бўлақлар ифодаланган нарса-предметларга алоҳида диққат қилганда, ҳар бир компоненти грамматик формант олади. Бундай вақтда ҳар бир компонент мантиқий урғули бўлиб, кучли таъкид билан айтилади: На отасини, на акасини танийди («Шарқ юлдузи»).

Грамматик шаклнинг уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирига ёки фақат охиригиса қўшилиши боғловчиларнинг турига, уларнинг қўлланиш хусусиятига ҳам боғлиқдир: Ибодулло айвонга чиққач, Бўронбек билан Ўтапнинг йўлини тўсди (Ҳ.Ғулом).

Грамматик шаклнинг уюшиқ бўлақ компонентларининг фақат биттасига ёки ҳаммасига алоҳида-алоҳида қўшилиши нутқнинг логик-грамматик ва стилистик хусусиятлари билан белгиланади.

Хуллас, бир хил синтактик қийматга эга бўлган ва улар гапнинг бошқа бўлагига тегиши бўлиб, шу бўлаққа нисбатан бирдай синтактик муносабатда бўлган бирдан ортиқ гап бўлақлари уюшиқ бўлақлар саналади.

Гапнинг уюшиқ бўлақларини турли хил атамалар билан атайдилар¹.

Айрим атамалар олимларнинг асарларида «уюшиқ бўлақли гаплар», «гапнинг уюшиқ бўлақлари», «мураккаб гаплар», «уюшиқ қурилмалар» атамалари ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек тилида гап уюшиқ бўлақларининг қўлланилиши тасодифий бўлмай, балки тарихан шаклланган синтактик ҳодисалардир. У ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

1. Уюшиқ бўлақ гапда бир хил синтактик вазифани бажаради.
2. Уюшиқ бўлақ компонентлари ўзаро тенг алоқада бўлади ва тенг боғловчилар ёрдамида боғланади.
3. Уюшиқ бўлақ ўзи учун умумий ҳисобланган бўлақ билан бир хил муносабатда бўлади.
4. Уюшиқ бўлақлар санаш интонацияси орқали талаффуз қилинади.
5. Уюшиқ бўлақлар, одатда, бир хил сўз туркумларидан ифодаланади.

Уюшиқ бўлақларнинг маъно муносабатлари. Уюшиқ бўлақлар гапда ўзаро тенг боғловчилар билан, пауза ва санаш интонацияси билан

¹ Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 86-бет.

алоқага киришади. Ҳазор бир-бири билан тенг боғланган уюшиқ бўлақлар ўртасида, асосан, қуйидаги маъно муносабатлари мавжуд бўлади:

1. Уюшиқ бўлақлар ўрин, жой жиҳати билан Ҳазор муносабатда бўлган предмет ёки ҳодисаларни кўрсатади: У ерда жилғалар, дарёлар, ўтиб бўлмайдиган ботқоқлар, киши оёқ босмаган чангалзорлар бор (А.Мухтор).

2. Уюшиқ бўлақлар пайт жиҳатидан бирлашган воқеа ҳодисаларни, предметларни ифодалайди: Кечаси соат бир яримгача ўтирдим, ётдим, ухладим (А.Қаҳқор).

3. Уюшиқ бўлақлар бутуннинг бўлақларини кўрсатади: Эртага республикамизнинг вилоят, шаҳар, туман, қишлоқ ва овул кенгашларига сайловлар куни («Халқ сўзи»).

4. Уюшиқ бўлақлар умумий жинс тушунчани ташкил қилувчи тур тушунчаларни атаб келадилар: Пастликда баҳор гуллари: лолалар, чучмомалар, бойчечаклар, бинафшалар қийғос очилиб ётарди (П.Турсун).

5. Уюшиқ бўлақлар бир предмет ёки ҳодисанинг турли белгиларини кўрсатиб келади. Бунда синоним ва антонимлар ҳам уюшиб келади: Қиз ёш, камтарин ва гўзал эди. Ота ўта кўнгилчан ва хушфеъл одам эди ("Шарқ юлдузи").

6. Уюшиқ бўлақлар сўзловчининг предмет ва ҳодисаларга бўлган муносабатини кўрсатувчи эмоционалликка ҳам асосланади. Бунда манتيқий жиҳатдан ҳар хил бўлган тушунча ва тасавурларни билдирувчи сўзлар ҳам уюшиб келишлари ва бир ҳодисани гавдалантиришлари мумкин: Расулжоннинг қўшиғи ҳаётдай ширин, муҳаббатдай кучли эди («Шарқ юлдузи»).

Уюшиқ бўлақларнинг тузилишига кўра кўринишлари. Уюшиқ бўлақлар тузилишига кўра йиғиқ ва ёйиқ бўлади. Ҳазорига қарашли бўлақлари бўлмаган, ёлғиз уюшиқ бўлақлар йиғиқ уюшиқ бўлақлар саналади: Ҳафталар, ойлар, йиллар ўтди (М.Охундов).

Уюшиқ бўлақларнинг бир нечтаси ёки ҳаммаси Ҳазорига қарашли бир ёки бир неча изоҳловчи сўзлар билан келишлари мумкин. Бундай бўлақлар *ёйиқ уюшиқ бўлақлар* дейилади: Паст девор орқасидан жўжаларнинг чийиллаши, товуқларнинг куркираши эшитилди (И.Раҳим).

Йиғиқ ва ёйиқ уюшиқ бўлақлар ўз характериға кўра, очиқ ва ёпиқ ҳолатда бўлиши мумкин.

Уюшиқ аъзоларнинг сони чекланмаган бўлса, уни янги уюшиқ бўлақлар ҳисобига кенгайтириш мумкин бўлса, очиқ уюшиқ бўлақлар саналади: Уйдаги жиҳозлар, стол-стулар, диван, кресло-ҳаммаси дид билан жойлаштирилган ("Ўзбекистон овози"). Бу мисолимиздаги уюшиқ бўлақлар таркибини яна давом эттириш мумкин.

Ёйиқ уюшиқ бўлақлар гуруҳида аъзоларнинг сони чекланган бўлиб, бундай уюшиқ бўлақларға янги таркибларни киритиб бўлмайди: Сувсар жуда яхши сузади ва шўнғийди («Шарқ юлдузи»).

Гапнинг ҳар қандай бўлаги уюшиб келганда, улар очик ва ёпик ҳолатда бўлиши мумкин.

Уюшиқ бўлақларнинг ўзаро боғланishi. Гапнинг уюшиқ бўлақлари санаш интонацияси ва тенг боғловчилар воситасида боғланади.

Санаш интонацияси уюшиқ бўлақларнинг ҳар қандай турида ҳам иштирок этади, чунки у уюшиқ бўлақларнинг доимий хусусиятидир: Абдукарим ака, Ўтап, Мавлон ака, Содиқ темирчи қишлоқнинг турли томонларига йўл олишди (Ҳ.Фулом). Ботиралнинг аниқ ва содда сўзлари хонадагиларнинг қалбига ўт ёқди (Ҳ.Фулом).

Ифодаланган грамматик муносабатларга кўра, тенг боғловчилар тўрт гурпуага бўлинади:

1. Бириктирув боғловчилари (**ва, ҳам, ҳамда**) ёрдамида ва боғловчи вазифасида келган кўмакчиси **-у, -ю, -да** юкламалари ёрдамида мазмун жиҳатдан уйғун, бир хил синтактик муносабат ифодаловчи уюшиқ бўлақлар боғланади: Абай мурдадек оқариб, ғазаб ҳам озордан, ачиниш ҳам қайғудан қалтираб кетди (М.Авезов). Абдурасул билан Холмурод бир оз китоб varaқладилар (П.Турсун).

2. Зидов боғловчилари (**аммо, лекин, бироқ, балки**) уюшиқ бўлақлар орасидаги зид муносабатни кўрсатади: Бутун кучимни икки кўзимга йиғдим-да унинг бевафо, бироқ ғамгин, шўх, лекин маъёс кўзларига тикилдим (Ҳ.Фулом).

Зидлов боғловчилари вазифасида баъзан **-у, -ю** юкламалари ҳам келади: Ефим Данилович худди гапирадиган бир қиёфада туриб, халққа қаради-ю, гапирмади (А.Мухтор).

3. Айирув боғловчилари ёрдамида: **ё, ёки, ёхуд, дам, гоҳо, гоҳ, баъзан, бир, ҳали.** Айирув боғловчиларидан дам, гоҳ, гоҳо, баъзан, бир ҳамма вақт уюшиқ бўлақлар олдидан такрорланиб келади ва уюшиқ бўлақларда ифодаланган ҳодисаларнинг галма-гал юз беришини кўрсатади: Гулнор кўзларини дам очиб, дам юмиб, уйқуга қаршилиқ кўрсатади (Ойбек). Йўлчи гоҳ бунга шубҳаланади, гоҳ ишонади (Ойбек).

Ё, ёки, ёхуд айирув боғловчилари уюшган бўлақларнинг бирини иккинчисидан ажратиб кўрсатиш йўли билан боғлайди: Афгидан, хуржунда ё қатлама, ё ёнғоқ ёки ҳолва бўлиши керак (М.Хусайн). Овқат пули ё тегар, ё тегмас эди (С.Айний).

4. Инкор боғловчиси (**на, на**) ёрдамида гап бўлақлари уюшиб келади ва шу бўлақлар орқали англашилган воқеликнинг бўлишсизлигини англатади: Бу ерда на гурбат, на офат, на ғам. Бунда бор: ҳарорат, муҳаббат, шафқат (Ҳ.Фулом).

Гап бўлақларини уюштириб келган боғловчиларнинг табиати икки хил: бириктирув, зидлов боғловчилари такрорланмайди, айирув, инкор боғловчилари такрорланиб келади.

Гапнинг ҳамма бўлақлари уюшиб келиши мумкин.

Уюшиқ эгалар. Уюшиқ эгалар грамматик томондан ўзаро тенг бўлиб, бошқа бўлақларни - аниқловчи ва кесимни эргаштиради: Ўзининг кечмиш болалиги, қишлоғи, ўртоқлари ёдига тушади (Ойбек). Бу гапда учта эга уюшиб келган бўлиб, уларнинг ҳаммаси «ўзининг» аниқловчисини ва «ёдига тушади» кесимини эргаштиради. Лекин «кечмиш аниқловчисини ҳаммаси баравар эргаштирмайди, уни фақат «болалиги» эгаси эргаштиради.

Уюшиқ эгалар от ва олмош орқали ифодаланиши билан бирга, отлашган сифат, сифатдош, сон, феъл билан ҳам ифодаланади:

1. Уюшиқ эгалар отлашган сифатлар билан ифодаланади: Ҳар бир виждонсиз, ҳар бир ифлос, ҳар бир муттаҳам, ҳар бир йиртқич унинг сатира қиличига дуч келди (Ғ.Ғулом).

2. Сифатдошлар билан ифодаланади: Бу воқеани кўзи билан кўрганлар, кулоқ билан эшитганлар гапирди (Ҳ.Ғулом).

3. Уюшиқ эгалар отлашган феъллар билан ифодаланади: Тинчликсевар мамлакатлар билан олди берди, борди-келдимиз кун сайин кучаймоқда («Ўзбекистон овози»).

4. Уюшиқ эгалар ундов ва тақлидий сўзлар билан ифодаланади: Дод-вой, оҳ-уф борган сари кучаймоқда (С.Айний).

Уюшиқ кесимлар. Уюшиқ кесимлар грамматик томондан ўзаро тенг бўлиб, умумий эгага эргашадилар ва иккинчи даражали бўлақларни эргаштиради. Уюшиқ кесимлар ифодаланиш материалига кўра икки хил бўлади:

1. Уюшиқ феъл-кесимлар: У нортуянинг терисини шилиб олди, гўштини нимталлади, тузлади, қопларга жойлади (Ҳ.Ғулом).

Уюшиқ феъл-кесимларнинг ҳосил бўлишида феъл замонлари муҳим роль ўйнайди¹. Уюшиқ феъл-кесимлар феъл замони шакллариининг барчаси билан ифодаланади: Раҳимдод қаттиқ кўрқди ва бирдан чириллаб юборди (С.Айний).

2. Уюшиқ от-кесимлар: Бой – пишик, муғомбир одам (Ойбек).

Уюшиқ от-кесимларнинг етакчи қисми ўз лексик маъносини тўлиқ сақлаган от, олмош, ҳаракат номи, сон, сифат билан ифодаланади: Бу – ажойиб иштилош ижодга иштиёқ, янгиликлар қидириш! (А.Мухтор). Режа етмиш, ё саксон (Ойбек).

Уюшиқ иккинчи даражали бўлақлар. Гапнинг иккинчи даражали бўлақлари (аниқловчи, тўлдирувчи, ҳоллар) уюшиб келади.

1. Грамматик шакли ва вазифаси жиҳатдан тўлдирувчи бўлиб, маълум воситалар ёрдамида ўзаро тенг алоқага киришган ва гапнинг бирор бўлагига боғланиб, асосан бир турдаги суроққа жавоб бўлган бир типдаги бўлақлар уюшган тўлдирувчилар саналади: Ботирли улар учун, халқ учун, озодлик учун жонини фидо қилганини билиб қўйишсин (Ҳ.Ғулом).

¹ Сулаймонов А.Х. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ўтган замон феъли категориялари. Кандидатлик диссертация. Самарқанд, 1949, 39-бет.

2. Бир хил маъно муносабатини ифодаловчи бир неча ҳоллар гапнинг битта бўлагига боғланади ҳамда ўзаро тенг алоқага киришади, шундай бўлақлар *уюшган ҳоллар* саналади: Андижонда, Марғилонда, Кўқонда анча саргардон бўлиб юрди. (М.Исмоилий).

3. Одатда бир предмет бир ёки бир неча белгига эга бўлиши мумкин. Аниқловчи ва аниқланмишнинг ўзаро муносабатида икки хил синтактик алоқа бўлиши мумкин: аниқловчилар ўзаро тенг муносабатга киришди, аниқланмишга нисбатан бир хил вазифада, тўғридан-тўғри алоқада бўлади. Шу муносабатга кўра, аниқловчилар уюшган ва уюшмаган бўладилар.

Бир неча аниқловчилар маълум бир аниқланмиш-отга боғланиб, уюшмай келиши мумкин. Уюшмаган аниқловчилар қуйидаги хусусиятга эга:

1. Уюшмаган аниқловчилар предметни турли томондан аниқлаб келади ва уларнинг мазмуни турли гуруҳлар (ранг, шакл, материал, вақт)га оид аниқловчилар бўлади: Кечаги қора булутлар тарқалиб, осмоннинг юлдузлари чарақлаб туради (Б.Кербобоев).

2. Уюшмаган аниқловчилардан бири аниқловчи сўз бирикмаси билан бевосита боғланиб, у билан бирга битта сўз бирикмаси ҳосил қилади, бошқаси эса бутунлай ана шу сўз бирикмасига тааллуқли бўлади¹: Бошида кўк афғоний шойи салла (С. Айний). Бу гапда «Афғоний» ва «шойи» сўзлари уюшмаган аниқловчилар саналади, чунки «кўю» сўзи бутун сўз бирикмаси бўлган «кўк салла» ни аниқлайди, гапда у билан бирга интонацион бирликни ҳосил қилади. Уюшмаган аниқловчиларнинг аниқланмиш билан бўлган муносабатида пауза ёрдами билан турлича маъно оттенкаларини белгилаш мумкин. Паузанинг ўрни ёки кўчишига қараб, гап турли мазмунни англатади: Момо Чагма белига қора гулли белбоғини айлантириб боғлади. (Б.Кербобоев). Гапдаги қора гулли белбоғ бирикмасини икки хил пауза билан айтиш мумкин: 1) қора гулли (пауза) белбоғ-белбоғнинг гулигина қора; 2) қора (пауза) гулли белбоғ-белбоғнинг ўзи қора, гули бошқа рангдир.

Уюшган аниқловчиларнинг ўз аниқланмишлари билан боғланиши бутунлай бошқача характердадир. Уюшган аниқловчилар битта предметнинг ҳар хил белгиларини кўрсатиб, уни бир томондан аниқлайди: Мунаққаш деворларнинг олтин, кумуш, кўк, қизил, оқ, пушти, сариқ қора гуллари юлдузлардек яшнаб, уйга бир хил ҳаётийлик берар эди (А.Қодирий).

Уюшган аниқловчиларнинг аниқланмишлар билан маъно муносабатлари турлича бўлади. Бу нарса уюшган аниқловчиларнинг ифодаланган материалига боғлиқдир:

1. Қаратқичли аниқловчилар уюшади. Улар белгили ва белгисиз бўлиши мумкин: Ўн мингларча халқнинг, машиналарнинг сурони билан тўла қурилишда ҳаёт қайнар эди (Ойбек). Дангиллама клуб ва чойхона биолари шу кунларда алоҳида безатилган (Р.Файзий).

¹ Фулом Аюб. Ўзбек тилида аниқловчилар. Тошкент, 1941, 56-57-бетлар.

2. Сифатловчи аниқловчилар уюшади: Тўғонбек нягидаги қизғиш, сийрак, дағал соқолини қашиб, сукут этди (Ойбек).

3. Миқдорий белгилар ифодалаб санаш йўли билан уюшган аниқловчилар: Ҳаммолчиликнинг ўнинчи, ўн биринчи куни бир мўйсафид киши каппондан бугдой кўтарди (Ойбек).

4. Аниқловчилар кўрсатиш йўли билан уюшади: У шоликорларнинг гоҳ у, гоҳ бу чеккасида кўнкайиб турган қамиш томларни кўрди (Х.Ғулом).

Уюшиқ бўлақли гапларда умумлаштирувчи сўз. Уюшиқ бўлақларда ифодалаувчи тушунчаларни ўзида бирлаштирувчи, бир умумий ном билан атовчи бўлақ **умумлаштирувчи сўз** деб аталади. Умумлаштирувчи сўз жинс тушунчасини, уюшиқ бўлақлар тур тушунчасини ифодалайди. Синтаксисда жинс ва тур тушунчаси фақат предметларга нисбатан эмас, балки иш-ҳаракат ва белгиларга нисбатан ҳам қўлланилади. Шунга кўра гапда эга ва тўлдирувчиларгина эмас, балки гапнинг ҳар қандай бўлаги: кесимлар, аниқловчилар, ҳоллар ҳам умумлаштирилиши мумкин.

Уюшиқ бўлақлар қандай гап бўлаги бўлсалар, уларни якунловчи умумлаштирувчи сўз ҳам шу гап бўлаги бўлиб ҳисобланади: Элмуроднинг дўстлари – Эргаш, Жўра ва Омонбой ҳам бирин-кетин таътилдан қайтишди (П.Турсун). Баъзан Семёни, Мадали акани, ўсмир Васяткани – ҳаммасини кўз олдидан келтираман (А.Мухтор). Бу мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан олдин ҳам, кейин ҳам келади.

Умумлаштирувчи сўзлар кўпинча ҳамма, ҳамма нарса, ҳеч ким, ҳеч нима, ҳамма вақт, ҳеч қачон, ҳамма жойда, ҳеч қаерда каби сўзлар ва отлар билан ифодаланади: Боғнинг турли жойларида ҳар хил мевали дарахтлар: нок, ўрик, жийда ва ҳоказо анчагина (Ойбек). Кўёш, ҳаво, сув - ҳаммаси бизнинг энг қадрли дўстимиз (Ойбек).

Умумлаштирувчи сўзлар такрор қўлланилади, бунда маъно кучайтирилади: Ўша вақтларда ҳам қайнаб чиққан сувнинг жилдираб оқиши, япроқларнинг шивирлаши, булоқ остидаги тошларнинг қимирлаши – ҳаммаси, ҳаммаси дилга ором беради (Ойбек).

Бир гап таркибда иккита умумлаштирувчи сўз келади. Улардан бири уюшиқ бўлақлардан олдин, иккинчиси кейин келади: Хўжаликдаги бу йилги ишлар – ғўза парвариши, янги участкани ўзлаштириб, пахта экиш, уй-жой бинолари, гидростанция қурилиши – буларнинг ҳаммаси меҳнат талаб қилади (Р.Файзий).

Умумлаштирувчи сўз билан уюшиқ бўлақлар орасида кириш сўзлар ҳамда бирикмалар келиши мумкин: Корхоналарда, қурилишларда, кўчаларда, квартираларда, хуллас, ҳамма ерда олий кенгашнинг навбатдаги мажлиси ҳақида гап бормоқда («Ўзбекистон овози»).

Уюшиқ бўлақларда тиниш белгилари. Қуйидаги ҳолатларда уюшиқ бўлақларда вергул ишлатилади:

1. Уюшиқ бўлақлар санаш интонацияси билан бирикканда: Самарқандли, боғдодли, мисрли ва хитойли ҳамма саёҳларга бу шаҳар манзур бўлади (Ойбек).

2. Уюшиқ бўлақлар зидлов боғловчилари ёрдамида бирикканда: Кетма-кет чақалоқнинг йўғон, лекин бўғиқ инга-ингаси эшитилади (С.Зуннунова).

3. Уюшиқ бўлақлар такрорланувчи боғловчилар ёрдамида бирикканда: Оқномга яқин тўр кўтарганда гоҳ хазин, гоҳ ҳаяжонли бу хаёллар унитилди (А.Мухтор).

Қуйидаги ҳолатларда уюшиқ бўлақларда икки нуқта ва тире ишлатилади.

1. Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан сўнг келса, уюшиқ бўлақлардан кейин тире қўйилади: Бу уйда на Аширдан, на Сахат чўлоқдан – ҳеч кимдан дарак йўқ (Б.Кербобоев).

2. Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан аввал келганда, уюшиқ бўлақлардан олдин икки нуқта қўйилади: Фарғона водийсининг ўзида: Наманганда ҳам, Қўқонда ҳам, Андижонда ҳам мастеровойлар бош кўтаришяпти (М.Исмоилий).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х. Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1979, 87-93-бетлар.

Ашурова Д., Убаева Ф., Болтабоева Х. Гапнинг уюшган ва ажрагилган бўлақлари. Тошкент, 1962, 3-109-бетлар.

Давлетов М. Структурные типы простого осложненного предложения в современном каракалпакском языке. АДД. Нукус, 1989.

Мухамедова Д. Структурные особенности однородных синтаксических единиц в современном узбекском литературном языке. АКД. Ташкент, 1977.

Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. Тошкент: Фан. 1976. 163-178-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 84-95-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965. 145-154-бетлар.

Фуломов А. Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 139-147-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Фан. 1966, 194-бет.

Эгамов В. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1988, 67-75-бетлар.

АЖРАТИЛГАН БЎЛАКЛИ ГАПЛАР

Режа:

1. Ажратилган бўлаklar ва уларнинг ажралишидаги синтактик ҳолатлар.
2. Ажратилган бош бўлаklar.
3. Ажратилган иккинчи даражали бўлаklar.
4. Ажратилган бўлакли гапларда тиниш белгилари.

Интонацион ҳамда фикран ажратилиб, гапда маълум мустақилликка эга бўлган бўлаklar *ажратилган бўлаklar* саналади.

Ажратилган бўлаklar нутқда бирор бўлакни ажратиб, бўрттириб кўрсатиш учун хизмат қилиб, тингловчи диққатини шу бўлакка жалб қилади. Бундай бўлаklar оғзаки нутқда алоҳида интонация билан айтилиб, муҳим стилистик восита ҳисобланадилар.

Интонация гап бўлаklarини ажратувчи грамматик воситадир: ажратилган бўлаklar олдидан оҳанг кўтарилади. Ажратилган бўлаklar одатда пауза билан ажратилиб, логик урғу оладилар: Кўкда, дарахтлар устида, гўж-гўж юлдузлар ёнади (Ойбек).

Гап бўлаklarининг ажратилиши турли синтактик ҳолат билан боғлиқ. Буларнинг энг муҳимлари қуйидагилар:

1) изоҳлаш зарурияти гап бўлаklarини ажратиш учун шароит яратади: У ерда, оломон орасида, бир неча сувори отлардан тушаётган эди («Шарқ юлдузи»). Бу гапда изоҳ маъносида ажратилган ҳоллар келяпти. Изоҳланаётган бўлак қайси гап бўлаги бўлса, ажратилган бўлак ҳам ўша гап бўлаги бўлади.

2) инверсия сифатловчи ва изоҳловчиларнинг ажратилиши учун имконият яратади: Фуломов, яланг бош, мажнун толлар тагида айланиб юради (И.Раҳим). Собир Раҳимов, биринчи ўзбек генерали, ўчмас ном қолдирди (Яшин).

3) гап бўлаklarининг ёйиқ ҳолда келиши. Бунда равишдош, сифатдош, -дай, -дег. аффикслари билан ясалган равиш ўзига оид сўзлар билан кенгайиб, ажратилган бўлак ҳосил қиладилар: Тракторчилар, бўрон билан ўчакишгандай, тун бўйи ер ҳайдадилар (Р.Файзий).

4) гап бўлаklarининг кўмакчилар билан келиши уларни ажратиш учун шароит яратади. Бунда қурилма кўпинча ёйиқ ҳолда бўлади: Унсин учун-бечора қиз учун-бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш мотам! (Ойбек).

Ажратилган бўлаklar турли ўрамлар (равишдош, сифатдош) шаклида ҳам бўлиши мумкин: Мусаффо осмондаги юлдузлар сингари беҳисоб электр лампочкалари кечани кундуздек ёритиб турибди («Ўзбекистон овози»).

Демак, ажратилган бўлаklar, оддий гап бўлаги шаклида келгани каби турли ўрамлар тарзида ҳам бўлади.

Ажратилган бўлаklar, қайси гап бўлагига тегишлилигига қараб, бир неча хил бўладилар: Ажратилган эгалар, ажратилган кесимлар, ажратилган

аниқловчилар, ажратилган изоҳловчилар, ажратилган тўлдирувчилар, ажратилган ҳоллар.

Ажратилган бош бўлақлар ўзидан олдин келган эга ёки кесимни изоҳлайдилар:

1. Ажратилган эгалар: Қамма, қатто кўрган одамлар ҳам, клубни яна куришга шомиллар эди (А.Қаждор). Кейинчалик биз, ака-ука икковимиз, техниккага берилдик (П.Қодиров).

2. Ажратилган кесимлар: Менинг туғилган йилим-шу – бир минг тўққиз юз ўттиз еттинчи йил! («Ўзбекистон овози»).

Ҳикматчи даражали бўлақларнинг ажратилиши изоҳлаш, инверсия, гап бўлақларининг кенгайиб келиши билан боғлиқ.

Ажратилган аниқловчилар. Ажратилган аниқловчилар икки хил: ажратилган сифатловчи, ажратилган қаратувчи.

Сифатловчиларнинг ажратилиши инверсия ҳодисаси билан боғлиқ бўлиб, болта таъкидлаб, бўрттириб ифода қилганда, у ўз сифатланмишидан кейин келтирилади:

Деп аралмай куя тўқибди Кўкан-девкор,

Ушанмабди шунча пайв кимга даркор (Ғ.Ғулом).

Бизга акс эгади гулларга

Бирч олим – ёқимли, ҳуш феъл (Х.Пўлат).

Ажратилган сифатловчилар, оғзада, бириكمали ёки уюшган ҳолда келади: Кўнаторов дўнг пешона, қирра бурун, қўқрайдор, полвон тахлит йигитча – қияқина туман галгасига кўз тикиб ўтирарди (И.Рақим).

Ажратилган қаратувчи ўзидан олдин келган бошқа бир қаратувчини изоҳлайди ва конкретлаштиради: Оғаси ҳам боласининг, бахти қора жигар бўласининг, кўзларини шу зору муштоқлик оловини кўрди (М.Исмоилий).

Изоҳловчиларнинг ажратилиши инверсия ҳодисаси билан боғлиқ: касб, хунар, амал, унвон қабилашни ифода қилувчи изоҳловчилар ўз изоҳланмишидак кейин келтирилади: Денисов–деҳқонлар орасида кўп юрган собиқ ирригатор–соғда, одамлаванда, лекин талабчан, ҳақиқатчи эди (Ойбек).

Ажратилган изоҳловчилар қўпинча эгага тааллуқли бўлади. Ажратилган изоҳловчи билан изоҳланмиш ўртасида яъни, масалан, айниқса, шу жумладан қаба бўлар келади:

Агар бошланса тўй, қишлоқ мироби чиқмасин ёддан;

Режа тўлганда, яъни қишлоқ баъми чоғида (С.Абдулла).

Ажратилган тўлдирувчилар. Тўлдирувчилар ўзидан олдин келган тўлдирувчининг маъносини изоҳлайди, унга аниқлик киритади, бошқа турдаги ажратилган бўлақлар каби, ўзига хос интонациясига эга бўлади. Воситасиз ва воситали тўлдирувчига ажратилади. Бунда воситасиз ва воситали тўлдирувчилар ўзларидан олдин келган шу типдаги тўлдирувчиларни изоҳлайди: Халқ мулкисининг қатта қарчасини, етти юз

гектар олтин туپроқни, неча йиллардан бери қамиш, шўр босиб ётибди (Ҳ.Фулом). Бектемирга, собиқ содда чўпонга, командирнинг фикри гоят ёқди (Ойбек).

Ёйиқ ҳолда келган кўмакчили конструкциялар билан ифодаланган тўлдирувчилар ажратилади. Қурилма таркибида иккониятларга қараганда, ташқари, кўра устига, сингарни каби кўмакчилар келади: Ҳозирги муваффақиятларимиз, хўжалиқда яширинган иккониятларга қараганда, ҳамир учидан патир бўлиб кўринади (Ойбек). Бу ер, илм, санъат ўчоғи бўлишидан ташқари, мамлакатдаги энг гўзал шаҳарлардан бири эди (Ойбек).

Ажратилган ҳоллар. Ажратилган ҳоллар ўзидан олдин келган ҳолнинг маъносини изоҳлайди. Ажратилган ҳолнинг сўроғи, вазифаси изоҳлаётган ҳолнинг сўроғи ва вазифасига тенг бўлади. Ажратилган ҳоллардан пайт ва ўрин ҳоллари кўп ишлатилади: Бутун, дарсдан кейин, мактабда ота-оналар йиғилиши чақирилган эди. (С.Зуннунова). Аҳмедов диванга, Бўтабойнинг ёнига, ўтирди (А.Қаҳҳор).

Ёйиқ ҳолда келган кўмакчили қурилмалар билан ифодаланган ҳоллар ажратилади. Қурилма таркибида сингарни, каби ҳолда, туфайли, яраша, бўйинча каби кўмакчилар бўлади: Навоий, бир хўш кўксига қўйган ҳолда, бошини камтар, енгил қимирлатиш билан халқнинг табригига самимий жавоб бериб борди (Ойбек). Булоқнинг сувини лошхо ва амалдорлар замонидаги мазлумларнинг кўзларидан оққан ёнига би, тинмай томиб турарди (Ҳ.Фулом).

Ажратилган ҳоллар -дай, -дек аффикслар билан ясалган равишлар билан ифодаланади ва улар ўхшатиш ўрамини шаклида кенгайиб келиб ажратилади: Онахон, ҳозиргина югуриб келган одамдай, тез-тез нафас олар эди (А.Мухтор).

Равишдошлар ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади ва улар *равишдош ўрамини* юритилади. Равишдош ўрамлар дада, ажратилган бўлади: Ботир, меҳмонлар билан саломлашиб, айвон тўрдаги уйга ўтди (С.Назар). Эрназар ака, пахтадан кўнглини узолмай, санаторийдан ҳам вақтидан илгари қайтди (И.Раҳим).

Равишдош ўрамлар ўзининг алоҳида субъект бўлагига эга бўлмаслигига кўра икки турга ажратилади:

1. Ўзининг алоҳида субъект бўлагига эга бўлмаган равишдош ўрамлардаги иккинчи даражали предикация айнаи ўрамларни гапга айлантирмайди. Бундай равишдош ўрамлар бутунисича муайян мазмунни ифодалаб, гапга асосан, ҳол вазифасини бажаради: Ҳисобчи ҳам кафтига йўтала-йўтала... остонага чиқди (Ў.Усмонов). Ўлдерзод мажлисдан чиқиб, тўппа-тўғри «Тошкент» ресторанига кирди (Ў.Ҳошимов). Ака-ука яхшилаб ювиниб бўлгач... дастурхонга келишди (С.Аҳмад).

2. Ўзининг алоҳида субъект бўлагига эга бўлмаган равишдош ўрамлар эргаш гаплар сифатида баҳоланади.

Сифатдош ўрамлар билан мураккаблашган содда гаплар: Табиат сеҳри элитган Кўлдошали оёқ тағларига қаради (Й.Сулаймон).

Ҳаракат номили тизимлар билан мураккаблашган содда гаплар: Қодировнинг мағрурланиши Ойқизга ёқмасди (Ш. Рашидов).

Ажратилган бўлақларда тиниш белгилари. Ажратилган бўлақ гапнинг бошида келса, ундан сўнг, охирида келса, ундан олдин, гапнинг ичида келса, ҳар якки томондан вергул билан ажратилади: Кўм-кўк баргларга бурканган дарахларни тебратиб, салқин шабада эсади (С.Назар). Сиз энди ерга хўжайин бўласиз, ширкатга, катга хўжаликка, хўжайин бўласиз (А.Қаҳҳор). «Дунёнинг ишлари хўл қизиқ-да», -деди Зебихон, ўзи-ўзига гапиргандай (С.Зуннуова).

Куйидаги ҳолатларда ажратилган бўлақлар тире билан ажратилади:

1) ажратилган бўлақларнинг ҳар бири кенг бўлса ёки унинг ичида вергули бўлса: Кейин у ягона ўғли-шоган боғи, суянган тоғи-Раззоқнинг айрилиқ дардини тортди (Х.Ғулوم).

2) ажратилган бўлақ изоҳдан ишнинг маъносини очиб берса: Кураш йўлини қадирган бу ақлли йигитни-Йўлчини, Петров бутун революцион руҳ билан тарбиялайди (Ойбек).

3) ажратилган сифатловчи гаплари охирида келганда: Ойналарни безар қиш-гулкор (Ойбек).

Адаб. ётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 93-95-бетлар.

Ашурова Д., Убаева Ф., Болтабоев Х. Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлақлари. Тошкент, 1962, 109-178-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 115-135-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 208-259-бетлар.

Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент: Фан, 1974, 69-78-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 95-109-бетлар.

Ғулумов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 154-158-бетлар.

Ғулумов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 147-150-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966, 224-284-бетлар.

КИРИШ ВА КИРИТМА ҚУРИЛМАЛАР

Режа:

1. Кириш қурилмалар.
2. Киришларнинг гап таркибида қўлланилиш шакллари.
3. Кириш сўзларнинг семантик ва стилистик хусусиятлари.
4. Кириш қурилмалар.
5. Киришларнинг гап таркибида қўлланилиш шакллари.
6. Кириш ва киритма қурилмаларда таниш белгилари.

Кириш ва киритма қурилмалар гапнинг бирор бўлаги билан синтактик муносабатга киришмайди. Улар гапнинг айрим бўлаги ёки бутун ифодага сўзловчининг субъектив муносабатини, эмоционал туйғусини ифодалайди: Шундай қилиб, тарихий шартномага қўл қўйилди (К.Яшин). Албатта, буюк кашфиётлар осонликча туғилмайди (Ж.Абдуллахонов). Ёлқин акам бундан ҳам каттароқ бир унвонни кўзлапти, чамаси (П.Қодиров).

Сўз туркумидан ажралиб чиқиб, фақат модал маъно ифодаловчи сўзлар (масала: шекилли, албатта, демак, модомики кабилар), маълум сўз туркумидан ажралиб чиқмаган кириш ва гап бўлаги вазифасида қўлланилувчи сўзлар (қисқаси, рост, афтидан, охири кабилар) кириш бўлак вазифасида келади.

Киришларнинг гап тартибида қўлланиш шакллари: Киришлар гап таркибида сўз, сўз бирикмаси ва гап шаклида қўлланади:

Кириш сўзлар. Булар бир сўздан иборат бўлиб, маълум сўз туркумлари билан боғланадилар. Шунга кўра, кириш сўзлар қуйидаги типларга бўлинади:

1. **От типдаги кириш сўзлар:** чамаси, таажоқуб, модомики, одатда, охири, назаримда, бахтимизга кабилар: Лекин сарҳанг, назаримда, анча соддадил одам тўқди менга (М.Иброҳимов).

2. **Олмош типдаги сўзлар:** менимча, сенинча, унингча, бизнингча кабилар: Менимча, у йигитга ишонса бўлади (“Ёшлик”).

3. **Сифат типдаги кириш сўзлар:** сўзсиз, тўғри, дуруст, ҳисқаси, табиий кабилар: Қисқаси, Комилжон унинг хоҳишини пайқамади (“Гулистон”).

4. **Сон типдаги кириш сўзлар:** биринчидан, иккинчидан кабилар: Биринчидан, Зуннуова нега келибди? (“Ёшлик”).

5. **Рағбат типдаги кириш сўзлар:** дастлаб, охир, ниҳоят, умуман, асосан, аксинча кабилар: Умуман, Анорхон бувисини яхши кўради (“Ёшлик”).

6. **Феъл типдаги кириш сўзлар:** кечирасиз, дейман, англашиладики кабилар: Англашиладики, сиз бормоқчи эмассиз (“Шарқ юлдузи”).

Кириш бирикмалар. Булар бирикма ҳолида бўлиб, уларнинг тузилиши тузилиши куйидагича:

1) **қаратувчили кириш бирикмалар:** унинг фикрича, бунинг устига, сенинг назарингда кабилар: Унинг фикрича, улар келмоқчи эмаслар (“Ёшлик”).

2) **сифатловчили кириш бирикмалар:** бир томондан, шу жумладан кабилар: Бир томондан, унинг гапига ишонса бўлади (“Ёшлик”).

3) **тўлдирувчили кириш бирикмалар:** менга деса, ҳисқасини айтсам, тўғриси айтганда кабилар: Қисқасини айтсам, бу масала атрофлича ўрганилган эмас (“Ёшлик”).

4) **ҳолли кириш бирикмалар:** қисқача айтганда, бошқача айтганда, очик гапирганда кабилар: Очик гапирганда, бу ишни у уйдалай олмайди (“Гулистон”).

5) **аниқловчи ва тўлдирувчили кириш бирикмалар:** унинг сўзига қараганда, сенинг гоянга қараганда кабилар: Унинг сўзига қараганда, бу масалалар ҳал бўлган (“Ёшлик”).

6) **аниқловчи ва ҳолли кириш бирикмалар:** унинг очик айтишича, унинг очик гапирishiча: Унинг очик айтишича, улар индин келар экан (“Шарқ юлдузи”).

7) **аниқловчи, ҳол ва тўлдирувчили кириш бирикмалар:** унинг очик гапирishiга қараганда: Унинг очик гапирishiга қараганда, бу ишга ҳокимлар энгил-е.пти қараяптилар (“Халқ сўзи”).

Кириш гаплар. Булар ҳам асосий гапда ифодалакётган фикрга сўзловчининг муносабати ифодаланади: Ёлғиз боришга, тўғриси айтсам, қўрқаман (Ойбек). Иброҳимов, Қурбон ота айтмоқчи, гуларни ўз илмидан баҳраман қилди (“Шарқ юлдузи”).

Кириш сўзларнинг семантик ва стилистик хусусиятлари. Кириш қурилмалар куйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Сўзловчининг айтилаётган фикрга бўлган муносабатини билдиради. Бунга алатта, эҳтимол, балки, шубҳасиз, дарҳақиқат, бахтимизга, афеус, эссиз, сўзсиз, шекилли, толеймизга, кошки, бахтга ҳарли, муқаррар, ажаб, тўғриси айтганда, очик айтганда кабилар кирди. Булар қўбндаги маъноларни англатади:

а) ишонч ёки тасдиқни (албатта, шубҳасиз, сўзсиз, ҳақиқат, дарҳақиқат, муқаррар каби): Ҳақиқатан бу йил машинада иски юз эллик тонна теришга ваъда берганмиз (П.Қодиров). Дарҳақиқат, бугунги сайр умрбод эсда қоладиган бўлди (Ж.Абдуллағозов).

б) гумонни (эҳтимол, балки, чамаси, шекилли, афтидан): Эҳтимол, орамздан эски қариндошлар чиқиб қолар (И.Раҳим). Тележжалар пахтани ташиб улпурмаяпти, шекилли (П.Қодиров).

в) шодлик, мамнунликни (бахтимизга, толенмизга, хайрият, шукур): Бахтимизга, ўртоқ Давронов учраб қолиб, бизни бу ерга эргаштириб келди (П.Турсун). Хайрият, бугун ҳаво очик бўлди (“Ўзбекистон овози”).

г) афсус, ачиниш, таажжубни (афсус, эссиз, наҳотки, бахтга қарши, ажабки): Афсуски, ҳикоя охирида Ўқтамнинг ўша йили ўлганини айтиб ўтмоғим лозим (“Шарқ юлдузи”). Эҳ, аттанг, шунча меҳнат қилсанг-у, меҳнатинг кўкка совурилса (“Ўзбекистон овози”).

д) орзу-умидни (кошки, шояд, кошкийди): Кошки, акаси Йўлчи бўлса эди (Ойбек).

2.Айтилаётган фикрнинг кимга қарашли эканлигини ифодалайди, Бунга менимча, фикримча, маълум бўлишича, унинг сўзига қараганда, унинг қайд қилишича, сенинча, назаримда, сенинг гапингга қараганда кабилар киради: Эрназар аканинг айтишича, бу йил саратон жуда иссиқ бошланди (“Шарқ юлдузи”). Назаримда, ошхона ишларини Дилзодахоннинг онаси қилар экан (П.Қодиров). Ўқитувчимизнинг гапига қараганда, бу йил куз яхши келади (“Шарқ юлдузи”).

3.Айтилаётган фикрнинг тартибини ифодалайди. Бунга биринчидан, иккинчидан, аввало, ниҳоят, охири кабилар киради: Ниҳоят чўлнинг қоқ ўртасида учрашди (С.Назар). Ҳаммамиз, биринчидан, мустақил яшаш ва ишлашни ўрганайлик, иккинчидан, ўзимизда юксак маънавий хислатлар вужудга келтирайлик, учинчидан, истиқлолнинг онгли ва ҳормас қурувчилари бўлайлик (“Ўзбекистан овози”).

4.Айтилаётган фикрнинг олдинги фикр билан алоқасини ифодалайди, Бунга демак, хуллас, хулоса қилиб айтганда, англашиладики, шундай қилиб, барибир, бинобарин, кўринадики, очик қилиб айтганда, қисқаси, бир сўз билан айтганда кабилар киради: Хуллас, кўшиқ яна авжга минди (Яшин). Барибир, сув ҳам, газ ҳам ҳамма уйларга битта трассадан боради (П.Қодиров).

5.Айтилаётган фикрнинг одатда рўй берувчи ҳодиса эканлигини ифодалайди. Бунга одатда, одат бўйича, одатга кўра кабилар киради: Одат бўйича, шовқин солиш, атрофдагиларни безовта қилиш, асабига тегиш ман қилинади (“Шарқ юлдузи”).

Кириш қурилмалар гап бошида, ўртасида, охирида келади. Бу уларнинг маъно ва вазифасига боғлиқ.

Кириш қурилмаларнинг баъзилари (демак, ҳақиқатан, дарҳақиқат, бахтимизга, тўғри кабилар) кўпроқ гап бошида, баъзилари (шакилли) гап охирида, кўпинча эса ўртасида келади. Кириш қурилмалар гапда баъзан бирдан ортиқ келиши ҳам мумкин: Шундай қилиб, Маҳмуд, сенинг фикрингча, халифанинг Хоразмшоҳга алоҳида илтифот қилиб қолиши замирида бирор ғараз йўқми?- савол берди Беруний (О.Ёқубов).

Киритма қурилмалар. Киритма қурилмалар гап мазмунига ёки унинг айрим бўлақлари маъносига оид кўшимча изох, маълумотлар беради. Булар

гап таркибига нутқ жараёнида киритилиб, гап билан логик-семантик жиҳатдан муносабатга киришадилар.

Киритма қурилмалар интонацион жиҳатдан мустақилликка эга бўладилар. Улар бирор сўроққа жавоб бўлмайдилар, семантик вазифа бажармайдилар, гап бўлаги ёки қўшма гапларнинг компоненти бўлиб ҳисобланмайдилар.

Киритма қурилмалар тушунилиши қийин ёки тушунилмайдиган сўзлар (диалектизм, профессионализм, термин, жаргонизм, архаизм, историзм кабилар) маъносини, айрим лексик birlikларнинг талаффузи ва этимологиясини изоҳлаш, сўзловчининг субъектив-эмоционал муносабатини ифодалаш, хабар манбани кўрсатиш, қўшимча маълумотлар бериш учун хизмат қилади: Бошидаги қалампир нусха дўпписи ҳам (на чуст нусхага ўхшайди, на марғилон нусхага) янги (Х.Фуллом). Енгил атлетика бўйича ўтказилган мусобақада Назира Эрматова (Тошкентдан), Вали Назаров (Бухородан), Вера Иванова (Самарқанддан) голиб чиқдилар (“Ўзбекистон овози”).

Киритма қурилмаларнинг гап таркибида қўлланиш шакллари уч типга бўлинади: киритма сўз, киритма бирикмалар, киритма гаплар.

Киритма сўз айрим сўз шаклида бўлади: Устозини (Воҳидов) ўз шогирдларининг қобилиятли йигит эканлигини мақтар эди (“Шарқ юлдузи”).

Киритма бирикмалар сўз бирикмаси шаклида бўлади: У (сафардан қайтган киши)... жуда майда одатий воқеаларни ҳам қолдирмай сўзлар эди (Ф.Фуллом).

Киритма гаплар гап шаклида бўлади: Шу пайт думи калта чавқар от минган қора соқолли кекса бир бек (юзи аёлларники сингари туксиз бўлганидан, жангчилар ўзаро уни кўса деб аташарди) Хусайннинг ёнига югуриб келди (“Шарқ юлдузи”).

Киритма қурилмалар гапнинг барча типлари таркибида келиши мумкин. Баъзан бир гап (кўпроқ мураккаблашган гаплар) таркибида бир неча бўлиши ҳам мумкин: Меҳмонхонага жойлашиб, соқол-мўйловларини олиб (Очил шўх ҳаракат билан юзини силади), кейин тарғиботчи сифатида (у кўкрагини керди) салобат билан кириб борди (П.Қодиров).

Кириш ва киритма қурилмаларда тиниш белгилари. Улар қуйидаги ҳолатларда келади:

1. Кириш қурилмалар гап бошида келса, ундан кейин, гап охирида келса, ундан олдин, гап ичида келса, ҳар икки томонидан вергул қўйилади: Ниҳоят, Султонмурод Хирот воқеалари ҳақида гапиришни сўради (Ойбек). Янгиликка қаршилик қилиш ярамайди, албатта (С.Назар). Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахтакор (А.Қаҳқор).

2. Киритма қурилмалар, одатда, қавсга олинади ва тире билан ажратилади: Ўша кун эдимки ёки бошқа бир кун (аниги эсимда қолмаган) мактабда ўқишлар тамом бўлиб, болалар тарқалаётганда, Ҳабиба мендан

сўради (С.Айни). Айтмакдек ҳай дўстим, мана шу ойи (қоровул қулдида, бокди босмада), билингми, яқинда тўй бўлармиш (Ойбек). Олтинчи бригаданинг кўчаси – мана мен қозарғига айланиб келдим-сиря авж олмаятми (Ойбек).

УНДАЛМАЛАР

Режа:

1. Ундалимларнинг лексик-семантик жиҳатдан ифодаланиши.
2. Ундалимларнинг таркиби.
3. Ундалимларнинг гаптаги ўрни.
4. Ундалимларда тинч белгилари.

Сўзловчилик нутқи қаратилган шахс ёки предметни ифода қилувчи муस्ताқил сўз ёки сўз бирикмаси *ундалма* дейилади. Ундалма гапнинг умумий мазмун билан боғлиқ бўлиб, гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмайди.

Ундалма беш жонлиқ шаклида келади. Бу жиҳатдан у эгага ўқинади. Лекин ундалма ушбу интонацияси, пауза билан ажратилишига кўра ҳамда ҳосил билан боғлиқлиги жиҳатидан эгадан фарқ қилади. Ундалма кўпроқ сўзловчи нутқи қаратилган шахсни ифода қилади: Кечир мен, Олаҳа, ишга кўмиллаб келдим (Яшин).

Нутқи беъсан жонли ва жоксиз предметларнинг номлари ҳам ундалма равиёсида келади: Ёш сизларга айтсам-чи, чароқларим, ёшим алуғчага етиб бунга катта сени хўрмишман (Х.Назир). Қушлар-қушлар, ҳай қушлар, қанор қоқиб келинглар (Э.Диёр).

Ундалма лексик-семантик жиҳатдан қуйидагилар билан ифода қилинади:

1.Конкрет исм ва фамилияси ифода қилинади: Мен ҳам ўшанда сизни овера қилган эдим-гу, Розил! (Т.Қодиров).

2.Қасб-хўнарни маълумотни ифода қилади: Хўш, ўртоқ командир, қанақа кино кўрдингиз? (А.Қаҳқор). Қиличдингиз синди, қалқонингиз тешилди, донда, сичқон бўлиб қазаққа кириб кетаётибсиз (А.Қаҳқор).

3.Маъна амали ифода қилади: Тўқай масаласини жиддий ўйлашимиз керак, раис! (Х.Ғулום).

4.Унвонни ифода қилади: Ўртоқ капитан, топшириқ муваффақиятли бажарилади (И.Раҳим).

5.Қариндшлик, яқинлик, дўстлигини ифода қилади: Азоқда тўқайда нима қилиб юрган эдингиз, эсла? (С.Аҳмед). Беҳуда, ёрма, ука, бир ақл топ (Ойбек). Хосиржам бўлинг, отаюғи, мағурадингизга эгасиз (Х.Ғулום).

6.Ҳолат, ҳусусиятини ифода қилади: Биламиз, қахрамон сизни ҳамма хўрлаб қилади ("Ўзбекистон оёли"). Кечиласиз, йилит, сизга бошқа иш беришар (Т.Қодиров).

7.Субъектив баҳони ифода қилади: Биласизми, жонгинам, бир каттакон электростанция фақат шу иншоот учун ток етказиб беради (Ж.Абдуллахонов).

8.Турли жонли ва жонсиз предметларни ифода қилади:

Келинлар, гўзал гуллар,

Келинг, ошиқ булбуллар.

Шу севгини куйлайлик,

Ором олеин кўнгиллар (Ш.Рашидов).

9.Умумшахсни ифода қилади: Ўртоқлар, биз ҳозир ёзнинг қозонини ҳосил билан тўлдирсак, кузда роҳатини кўрамиз (Ойбек).

Ундалмалар куйидаги сўз туркумлари билан ифодаланadi:

1) от билан: Биласизми, Икром, кўклам шабадаси юриб қолди (С.Ахмад).

2) отлашган сифат билан: Тилингни тий, уятсиз! (“Шарқ юлдузи”). Хўш, яхшилар, нима қилмоқ даркор? (О.Ёқубов).

3) отлашган сифат, сон билан: Бешинчилар, давлат имтиҳонларига пухта тайёрланингиз! (“Шарқ юлдузи”).

4) отлашган сифатдош билан: Эй спортда голиб чиққанлар, сизларга шон-шарафлар бўлсин! (“Ўзбекистон овози”).

5) ундов билан: Ҳой, сени кутиб туришибди (“Шарқ юлдузи”).

6) фразеологизм билан: Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин, хайр, кўзим қораси! (Х.Олимжон).

7) бир бутун ҳолда қўлланadиган боғламалар билан: Бутун дунё тинчликсеварлари, бирлашингиз! (“Ўзбекистон овози”).

Ундалмалар ўз таркиби билан ҳам фарқланади. Уларнинг таркиби куйидагича:

1. Ёлғиз бир сўздан иборат бўлади: Тўкилгандан томчилаган ёмон, ука, томчилаган ёмон (А.Қаҳқор).

2. Ундалма ундов сўзлар билан келади: Хой қизим, вазифани бажардингми? (“Шарқ юлдузи”).

3. Ундалма изоҳловчи билан келади: Тўғри, ўртоқ Раҳижон ака, мих ҳам эгилса, тўғрилаб яна қоқилади (А.Қаҳқор).

4. Ундалма аниқловчи билан келади: Йўлинг ойдин, олганинг олтин бўлсин, азиз ўғлим (Х.Ғулом).

Баъзан ундалма аниқловчилари уюшган бўлиши ҳам мумкин: Эй вужуди қайғу-аламдан иборат бўлган, пешонаси азалдан севги ёзиб қўйилган йигит, сен бизга равшанлик келтирдинг (“Шарқ юлдузи”).

5. Баъзан сўзловчининг нутқи қаратилган объект турлича номланиши мумкин. Бу вақтда ундалма объектнинг турли хусусиятларини ифодаловчи сўзлардан бўлади: Қадрли ўртоқлар ва дўстлар! Спортнинг оммавийлиги учун курашайлик! (“Ўзбекистон овози”).

6. Ундалмалар уюшиб келиши мумкин: Ҳасан, Азиз, Иброҳим юкларни дарҳол туширинглар (О.Ёқубов).

7. Ундалмалар баъзан такропланиб келади: Дада-чи, дада, бугун биз боғчада поезд-поезд ўйнадик (С.Зуннуова).

Ундалманинг гаптаги ўрни. Ундалмалар гапнинг бошида, ўртасида, охирида келади. Бу ундалмаларнинг гаптаги ўрни унинг семантик вазифаси стилистик хусусияти, гап тузилиши ва мазмунига боғлиқ.

А. Тингловчининг диққатини жалб қилиш учун хизмат қилувчи ундалмалар, ундош сўзли ундалмалар, одатда, гап бошида келади: Ёрмат, бу ерда сўзни чувалтирма (Ойбек).

Турли чақирик, шиор, доклад, буйруқларда ҳам ундалма гап бошида келади: Йигит ва қизлар! Фан асосларини эгаллашга интилинг! (“Ўзбекистон овози”).

Б. Ундалма гап охирида келади: Бу вақтда сўзловчи учун нутқ қаратилган шахс, тингловчига тегишли бўлган фикр муҳим бўлади: Суҳбатингиздан ниҳоятда мамнунман, устоз (С.Абдулла).

Бўлакларга ажратиладиган гапларда ундалма одатда гап охирида келади: Салом, қизим (Ҳ.Олимжон).

В. Ундалма гап орасида келади. Бу вақтда тингловчига тегишли бўлган фикр яна давом эттирилади. Бундай ундалмалар, одатда, логик ургу олмайди: Сиз бахтлисиз, Олимжон ака, сиз халқимиз учун кўп хизмат қилдингиз (“Шарқ юлдузи”).

Ундалмаларда интонация, гап характериға кўра, турлича бўлади: дарак гапларда паст оҳанг билан айтилади; сўроқ гапларда алоҳида ургу олган ундалмалардан кейин чўзиқ пауза бўлади; буйруқ гапларда гап мазмуниға қараб, паст ҳамда кучлироқ оҳанг билан айтилади; ундов гапларда кучли оҳанг билан айтилади.

Ундалма интонацияси унинг гапта келган ўрниға ҳам боғлиқ бўлади. Ундалма гап бошида келганда, ундаш, чақиритиш интонациясиға эға бўлиб, пауза билан ажратилади; гап ўртасида келганда ундалмадан олдинги пауза кейингисидан қисқароқ бўлади; ундалма гап охирида келганда ҳам ундалмадан олдинги пауза унча чўзиқ бўлмайди.

Ундалмада тиниш белгиларининг ишлатилиши қуйидагича:

1. Ундалма гап бошида келса, ундан сўнг вергул ёки ундов белгиси қуйилади: Оға, аямға хат ёзмабсиз-ку (А.Қаҳҳор). –Биродарлар! Ҳаёт биз билан! (Б.Кербобоев).

2. Ундалма гапнинг охирида келса, ундан олдин вергул қуйилади: Сизни илгарироқ сайласак бўларкан, Аширали ака (Ҳ.Ғулом).

3. Ундалма гап ичида келса, ҳар икки томонидан вергул қуйилади: Йўлчи, бу ерда кимни сўрадингиз? (Ойбек).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 97-102-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 97-109-бетлар.

Эгамов В. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1988, 80-89-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 259-284-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 183-185-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 150-159-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1966, 284-318-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисидан лекциялар. Тошкент, 1990, 106-115-бетлар.

Гаплар таҳлилининг тартиби

1. Гапнинг мантиқий-грамматик белгилари.
2. Гапларнинг коммуникатив мақсадига кўра турлари: дараж, сўрок, бўйруқ гаплар.
3. Гапларнинг эмоционалликка кўра турлари: эмоционал ва роэмоционал гаплар.
4. Гапларнинг воқеликка муносабат жиҳатдан турлари: тасдиқ ва инкор гаплар.
5. Гапнинг тузилиши жиҳатдан бўлиниши: содда гаплар, мураккаблашган гаплар, қўшма гаплар.
6. Иккинчи даражали бўлақларнинг иштирокига кўра гапларнинг турлари: йиғиқ ва ёйиқ гаплар.
7. Гапнинг ифода асосига кўра бўлиниши: бир составли ва икки составли гаплар.
8. Гапнинг коммуникатив вазият жиҳатдан бўлиниши: тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар.
9. Гапларнинг бўлақларга ажратиш-ажралмаслигига кўра турлари: бўлақларга ажраладиган ва ажралмайдиган сўз-гаплар.
10. Бир составли гапларнинг турлари: шахси аниқ, шахси номаълум, шахси умумлашган, шахссиз, номинатив, инфинитив, ундаш, вокатив гаплар.
11. Мураккаблашган содда гаплар. Қайси бўлақ билан гапнинг мураккаблашганлигини изохданг.

ҚЎШМА ГАП СИНТАКСИСИ

Режа:

1. Қўшма гап ҳақида маълумот.
2. Қўшма гап қисмларининг бириктиш усуллари: паратаксис ва гипотаксис ҳодисалари.
3. Қўшма гап мучаларини боғловчи воситалар: грамматик воситалар, лексик-грамматик воситалар, лексик воситалар, мучалар тартиби, интонация.
4. Қўшма гапларнинг мустақил содда гаплардан фарқи.
5. Қўшма гапларнинг асосий белгилари.
6. Қўшма гапларнинг таснифи.
7. Қўшма гапларнинг турлари.

Қўшма гап синтактик бирикниинг энг юқори шаклидир. Қўшма гаплар учун содда гаплар қурилиш материали саналади. Қўшма гаплар мустақил содда гаплардан эмас, балки мазмун ва грамматик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бириклардан ташкил топади.

Қўшма гапнинг таркибидаги синтактик компонентларни мустақил содда гапга тенг дея олмаймиз, демак, қўшма гапни «бирдан ортиқ мустақил содда гапларнинг бириктишидан ташкил топган» деб изоҳлаб бўлмайди, чунки қўшма гапни мустақил гаплардан ташкил топган деб қарасак, уларнинг орасидаги боғланишни, органик бутунликни рад этган бўлаемиз¹.

Мазмуни, грамматик тузилиши ҳамда интонацияга кўра бир бутунликни ташкил этган, турли хил грамматик, лексик-грамматик ва лексик воситалар ёрдамида бириккан тузилмалар *қўшма гап* деб аталади: Комиланиннг бирдан йиғлагиси келди, лекин ўзини базўр тийди ва юпантирувчи товуш билан аста гапирди (Ойбек).

Демак, қўшма гапни ташкил этувчи содда гаплар мазмун ва интонацияси жиҳатидан яхлитликни, бир бутунликни ташкил этади.

Қўшма гап қисмларининг бириктиш усуллари мавжуд бўлиб, улар паратаксис ва гипотаксис саналади.

Паратаксис сўзи аслида грекча бўлиб, боғланиш, қатор тузиш деган мазмунни ифодалайди. Кейинчалик мазкур сўз қадимги лотин тилида ҳам кенг қўлланиб, боғланган қўшма гап мазмунини берувчи тилшунослик атамасининг ифодасини англата бошлади.

Паратактик қурилмалар қисмлари орасида турли мазмун муносабатларининг ифодаланишида шу қисмлар таркибидаги гап бўлақларининг маъноси ва ўринлашиши, уларнинг семантик ва грамматик ўзаро муносабати, айрим лексик элементларнинг қўлланиши, гапларнинг интонацияси каби омиллар асосий роль ўйнайди: Урушдан фақат бойлар манфаат топди, аммо камбағаллар хонавайрон бўлди («Шарқ юлдузи»).

¹ Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 6-бет.

Кўшма гап қисмларида маъноси бир-бирига зид сўзларнинг қўлланиши қиёслаш-зидлаш муносабатини келтириб чиқарган.

Гипотаксис сўзи ҳам грекчадан олинган бўлиб, гапларнинг ўзаро эргаштирувчи воситалар ёрдамида тобелашишини англатади.

Эргаш гап бош гапни изоҳлайдиган ва мазмунан унга тобе бўлган қисмдир. Эргаш гап турли тобелаштирувчи воситалар ёрдами билан бош гапга боғланади: Шундан биламизки, муштгумзўрлар типирчилаб қолди (А.Қаҳҳор). Машина тўзон кўтариб юриб кетгач, Ўктам қишлоққа қайтди (Ойбек).

Кўшма гап мучаларини боғловчи воситалар. Кўшма гапнинг таркибидаги қисмлар ўзаро бир-бирига турли йўллар ва воситалар билан боғланади. Улар қуйидагилардан иборат: 1) интонация орқали; 2) ёрдамчи воситалар орқали.

Интонация кўшма гапнинг ҳамма турида иштирок қиладиган универсал восита саналади. Кўшма гапнинг шаклланишидаги иштирокига кўра, интонация бош ва ёрдамчи ролни ўйнайди. Интонация бош ролни ўйнаганда синтактик алоқа фақат интонация орқали ифодаланган бўлади. Ёрдамчи роль ўйнаганда бошқа воситалар иштирок этади.

Ёрдамчи воситалар. Улар ўз характерига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1.Грамматик воситалар. Кўшма гапни ҳосил қилувчи грамматик воситаларга боғловчилар, кўмакчилар, юкламалар, келишик шакллари киради.

2.Лексик-грамматик воситалар. Кўшма гапни тузишда хизмат қилувчи лексик-грамматик воситаларга сифатдош, равишдош, ҳаракат номи, шарт феъли, буйруқ феъли шакллари киради.

3.Лексик воситалар. Махсус лексик воситаларнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

1.Кўшма гапларни ҳосил қилишда кириш ва киритма конструкциялар иштирок этади. Улар изоҳлаш, қиёслаш муносабатини ифодалайди: Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксинча, юрагига ўт ёқилди (А.Қаҳҳор).

2.Пайт муносабати ифодаланган кўшма гапларда шундан буён, шундан кейин, шу пайтда, шунда, унда сўзлари қўлланади: Отаси ўлганига ўн беш йил бўлди – шундан буён ҳар қанақа ишни йиғиштириб қўйган (Ойбек).

3.Кўшма гапни тузишда олмошларнинг, асосан кўрсатиш ва нисбий олмошларнинг роли бор: Шундай аёллар бўлади: улар ишқини эътиқод каби муқаддас тутади (Ойбек).

4.Кўшма гапнинг ҳар икки қисмида бир хил вазифа ёки ҳар хил вазифадаги сўз такрорланади: Менинг домлам йўқ, домлам икки кўзим (А.Қаҳҳор). Вақтинг кетди – бахтинг кетди (Мақол).

Бундан ташқари, қўшма гапни тузишда қўшма гап қисмларининг замон муносабати, гапларнинг интонацияси ва ўринлашишнинг ҳам роли каттадир.

Қўшма гап кесимларнинг маълум замон муносабатида бўлиши билан маълум бир мазмун ифодаланади. Қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил замон шаклида бўлиб, бир-бирига шаклан мос келади. Замон шакллари феълнинг аниқлик, буйруқ, шарт майллари, сифатдош ва от кесимлар орқали ифодаланади: Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади (Х.Шамс). Қўшма гап қисмлари қиёслаш муносабатини ифодалаганда турли замон шаклида бўлади: Иккиси ҳам аҳмоқ... Бири йиғиб ўлган, бири еб ўлади (Ойбек).

Қўшма гапни ташкил этган ҳар бир гап маълум тартиб билан жойлашади. Жойлашиш ўрнига кўра, маълум фикрни ифодалайди. Маълум тартибнинг ўзгариши билан қўшма гапнинг тузилмаси, мақсади ва мазмуни ўзгаради: Ўн минутча ҳам вақт ўтмаган эди – майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди («Шарқ юлдузи»). Бу гапнинг ўрни алмаштирилиши билан иккита мустақил содда гап вужудга келади.

Ўрин алмаштириш билан мазмун ўзгаради: Сен келдинг – ясанди дунё! (Уйғун). Ясанди дунё – сен келдинг.

Қўшма гапларнинг мустақил содда гаплардан фарқи. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар айрим олинган содда гаплар билан ўхшашлик ва фарқли томонларига эга. Улар ўртасидаги ўхшашлик куйидагилардан иборат: гап бўлақларининг иштирок этиши, сўз бирикмаларининг мавжудлиги, эга кесим муносабатларининг бўлиши. Фарқли томонлари: қўшма гап таркибидаги содда гаплар айрим олинган содда гапларга нисбатан мустақиллигини йўқотган бўлади, фикрий, интонацион тугалликни тўлиқ ифодаламайди.

Демак, гапни ташкил этган содда гаплар мазмуни, грамматик қурилиши ва интонацияси билан алоҳида қўлланувчи мустақил содда гаплардан фарқ қилади.

Ёйиқ уюшиқ кесимли гаплар билан қўшма гаплар бир-бирига тузилиши жиҳатидан яқин туради: Мен уларнинг ҳар бирига навбат билан сув ичирардим, чивинларини елпиғич билан қувардим, бошқа ишларига ҳам қўлимдан келганича ёрдам берардим (С.Айний). Келтирилган мисолларимиз содда гап бўлиб, унинг кесимлари – ичирардим, қувардим, ёрдам берардим – ўзига тегишли бўлақлар билан кенгайиб келгандир.

Қўшма гапни содда гапдан фарқлаш учун содда гапнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиб ёндошсақкина, содда ва қўшма гапларни фарқлаш мумкин.

Содда ва қўшма гапни фарқлаш учун асос бўлган белги боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларда ўзига хос айрим хусусиятларга эга.

Боғланган ва боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибида ўз эгаси ва мустақил кесими бўлган содда гаплар **қўшма гап** саналади: Дарахтлар пакана, мевалар мўл ва йирик, лекин ҳали деярли ҳаммаси кўм-кўк (Ойбек).

Эгаси мазмунан умумий бўлган қуйидаги синтактик конструкцияларини қўшма гап ҳисоблаш зарур:

1. Қўшма гапнинг иккинчи қисмида эга у, ўзи олмоши орқали ифодаланса: Эшакмунчоқ эмас виждон – у гавҳар! (Яшин). Комила уни ўтиришга таклиф этди ва ўзи ишловчилар билан суҳбат бошлади (Ойбек).

2. Қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий эга иккинчи гапдагина ифодаланади. Бунда эганинг иккинчи гап учун алоҳида аҳамияти кўрсатилади ва иккинчи қисм ҳам қўшма гапнинг алоҳида содда гапига айланади: Кейин кўрсатаман, бойнинг кўп ерларини ман ёлғиз ўз кучим билан кўкартирганман (Ойбек).

3. Қўшма гапнинг эгаси умумий бўлган гап икки қисмининг орасига бошқа бир гап келса, иккинчи қисми ҳам қўшма гапнинг алоҳида гапи ҳисобланади: Жамоанинг бошқарувчиси Аминов келиши керак экан, келмади – иши чиқиб, бировдан узр айтиб юборибди («Шарқ юлдузи»).

4. Синтактик қурилманинг иккинчи қисми мураккаб таркибли қурилма бўлса, алоҳида гап ҳисобланади ва қўшма гапнинг таркибий қисмини ташкил қилади: Обиджон этгини аллақачон олиб чиққан эди, яктагининг эгаги билан секин, худди синиб қоладигандай авайлаб артиб, акасига узатди ва чирогнинг пилигини кўтариброк қўйди (А.Қаҳҳор).

5. Ҳар икки қисмида бир хил эга такрорланган синтактик қурилмалар – қўшма гап саналади: Беш юзлаб миллионер хўжаликлар ўсди, ҳосил билан тўлган хўжаликлар ўсди («Ешлик»). Йўлчи учун бу қиз энди бегона эмас, у Ерматнинг қизи, у яқин (Ойбек).

Ўзбек тили фактларига мурожаат қилсак, ёйиқ иккинчи даражали бўлақлар билан кенгайган содда гаплар мавжуд. Уларни қўшма гаплар билан аралаштириб юбориш ҳоллари учрайди. Бу нарса қуйидаги синтактик оборот ва қурилмаларни фарқлашда сезилади:

1. Равишдош оборот билан эргаш гаплар ўртасида ўхшашлик ва фарқли томонни ажрата билиш лозим: Икромжон, чолга яқинлашгач, унга эҳтиром билан қўл узатди (С.Аҳмад). Салима келгунча, дарс тайёрлаб ўтирдим («Шарқ юлдузи»).

2. Сифатдош оборот билан эргаш гаплар ўртасида ўхшаш ва фарқли томонни ажрата билиш керак: Холмурод, гулзордан ўтар экан, правление дарвозаси олдида Абдурасул билан Мелиполвонни кўрди (П.Турсун). Хўжаликка янги раҳбар келгандан сўнг, қишлоқда катта ўзгаришлар бўлди («Шарқ юлдузи»).

3. Мураккаб тартибли шарт ёки тўсиқсиз ҳоллари билан эргаш гапларни фарқлаш лозим: Мабодо ишдан кейин шунда бир пас чўзилиб, бир чимдим ухлаб олсанг, кучга тўлиб, яйраб қоларсан (А.Қаҳҳор). У кишининг ёшлари анча улғайган бўлса ҳам, лекин ҳали жуда тетиклар (Ойбек).

Қўшма гапнинг асосий белгилари. Қўшма гап бирдан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топади ва унинг ўзига хос асосий белгилари мавжуд:

1. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар умумий бир фикрни ифода қилади: Кулги кўтарилди, қарсақ бўлиб кетди (А.Қаҳҳор). Бу қўшма гап умумий бир фикрни, яъни хурсандчилик кайфиятини ифодалайди. Бунда бир содда гапдан англашилган мазмун иккинчи гапга боғлиқдир.

2. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар грамматик жиҳатдан ҳам ўзаро боғланган бўлади. Бу хил содда гапларнинг кесимлари бир-бирига мос шаклда бўлади, умумий иккинчи даражали бўлақлар мавжуддир.

3. Қўшма гап таркибида бўлган бир содда гапнинг интонацияси иккинчи бир гапни талаб қилади ва интонацион тугаллик қўшма гап охирида бўлади.

Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзаро семантик муносабати икки хил бўлиши мумкин:

1. Қўшма гапни ташкил этган содда гаплар бир-бирига мазмунан тобе бўлади, уларнинг бири иккинчисини изоҳлайди, тўлдирди: Гулсумбиби қизини кучоқлаб қичқирди, лекин Гулнорнинг ярим очиқ кўзларида ҳаёт сўнган эди (Ойбек). Икки ёшлик ўтди бошигдан: Униси – хор, буниси – баҳор (С.Жўра).

2. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар ўзларича мустақил бўлади, мазмунан бири иккинчисига тобе бўлмайди, бири иккинчисини изоҳламайди. Мазмунан бир тилдаги гаплардан иборат бўлади: Меҳнат қилди, кураш зафар қозонди (Ҳ.Олимжон).

Қўшма гапларнинг таснифи. Қўшма гап муаммоси ўзбек тилида ХХ асрнинг 30-йиллиридан кейин маълум даражада ишлана бошлади.

Қўшма гаплар дастлаб икки асосий турга бўлиниб келинган¹. В.А.Богородский ҳам қўшма гапларни эргашган ва боғланган деб иккига ажратиш бирмунча сунъий эканлиги, у тилдаги жонли турли-туманлик, хилма-хилликни ўзида акс эттира олмаслигини айтган².

И.А.Батманов ўзбек тилидаги қўшма гапларни учга бўлиб текширади: шарт эргаш гап, ўзгалар гапи, боғланган-қўшма гаплар³.

А.К.Боровков қўшма гапнинг икки асосий тури мавжуд эканлигини кўрсатади⁴. Худди шу хилдаги фикр А.Н.Конов ишида ҳам таъкидланади⁵.

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. – С. 468.

² Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. М., 1935. – С.229.

³ Батманов И. А. Вильнер А.Н. Ўзбек тили дарслиги, наҳв. Тошкент, 1933, 65-бет.

⁴ Боровков А. К. Краткий очерк грамматики узбекского языка //Узбекско-русский словарь. М., 1959. – С 714.

⁵ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. Л. 1960 с. 406 .

М.Асқарова қўшма гапларни икки гуруҳга бўлиб ўрганади¹.
Ғ.А.Абдурахмонов эса қўшма гапларни уч турга (боғловчисиз, қўшма гап, боғланган қўшма гап ва эргашган қўшма гапларга) бўлиб текширади².

Н.А.Баскаков қўшма гапларни уч гуруҳга бўлиб текширади: боғланган қўшма гаплар (боғловчили, боғловчисиз), эргашган қўшма гаплар (боғловчили, боғловчисиз) ва кўчирма гаплар эргашган қўшма гап³.

Кейинги йилларда қўшма гаплар таркибидаги содда гапларнинг қурилиш қолипига кўра таснифлаш тавсия этилади⁴.

Қўшма гапларни таснифлаганда уларнинг таркибидаги синтактик алоқа ва муносабатларни ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади.

Синтактик алоқанинг тенглашиш алоқаси, тобеланиш алоқа каби оппозицияларини ҳосил қилувчи қутблари мавжуд.

Тенглашиш алоқасининг характери унинг биринчи босқич парадигмасини белгилашда оппозиция асоси вазифасини бажаради. Тенглашиш алоқа таркибида икки кўринишни фарқлаш мумкин: а) ёпиқ қаторли тенглашиш; б) очиқ қаторли тенглашиш.

Ёпиқ қаторли тенглашишда маъносига кўра бириктирув, зидлов алоқаси ўз аксини топади, вазифага кўра қўшма гап ҳосил қилади.

Қўшма гап ифодаланиш воситасига кўра фарқланади: Ўқитувчи келди ва машғулот бошланди («Маърифат»). Ўқитувчи келди, машғулот бошланди. Ҳар ким ҳар хил фикр юритар, лекин ҳеч қайсиси аниқ бир нарса айтолмасди (Ҳ.Нуъмон, А.Шораҳмедов). Ҳар ким ҳар хил фикр юритар, ҳеч қайсиси аниқ бир нарса айтолмасди («Маърифат»).

Очиқ қаторли тенглашишда маъносига кўра айирув-чегаралов, инкор алоқа ўз аксини топади, вазифасига кўра қўшма гап ҳосил бўлади. Қўшма гапни ҳосил қилувчи айирув, инкор боғловчилари иштирок этади: Меҳмон, саллангизни ё ўзингиз ечинг, ё биз ечамиз! (Ҳ.Ғулум). На бирор уйнинг мўрисида тугун чиқади, на бирор дарахт кўринади (Ш.Тошматов).

Тобеланиш алоқаси тобеликнинг йўналиш хусусиятига икки хил алоқа ҳосил қилади: а) координатив алоқа; б) субординатив алоқа.

Координатив алоқа вазифасига кўра номинатив ва коммуникатив бирлик ҳосил қилади. Тузилишига кўра қўшма гаплар ҳосил қилади: Сиз ўқийсиз. Мен ишлайман («Ёшлик»). Ким тўғри бўлса, у сўзга ботир бўлади («Шарқ юлдузи»).

Субординатив алоқа қўшма гапларни ҳосил қилади, бу қўшма гаплар таркибидаги алоқа содда гаплар таркибидаги бошқарув алоқасини эслатади.

¹ Асқарова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 6-7-бетлар.

² Абдурахмонов Ғ.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. АДД. Ташкент 1960 с. 8.

³ Баскаков Н.А. Сложные предложения в каракалпакском языке //Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч 3.М.,1961.с.222.

⁴ Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини. ДДА. Тошкент, 1993, 25-бет.

Қўшма гапларнинг формал-грамматик восита (кўмакчили, келишкли)си асосида шаклланган тури киради: Ёшинг улгайган сари, тажрибанг ҳам орта борар экан, ука (Ш.Рашидов). Ота-оналар йиғилганда, мажлисни бошлар эдик (С.Аҳмад).

Қўшма гаплар таснифида синтактак алоқа мезонларинигина эмас, балки синтактик муносабат мезонларини ҳам ҳисобга олиш керак. Содда гаплар таркибида монопредикатив синтактик муносабат мавжуд бўлса, қўшма гапларда полипредикатив синтактик муносабатлар мавжуд.

Полипредикатив сатҳда синтактик муносабатларнинг тўрт хили вужудга келади: предикатив муносабат, атрибутив муносабат, посессив муносабат, ситуатив муносабат.

Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гаплар маълум мазмун муносабатларини ифодалаш, грамматик белгилари, тузилиши, қурилиш қолипи ва интонациясига кўра бир неча кўринишга эга. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Боғланган қўшма гаплар.
2. Эргаш қўшма гаплар.
3. Боғловчисиз қўшма гаплар.
4. Кўчирма қурилмали қўшма гаплар.

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 114-115-бетлар.

Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 123-132-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 5-9-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент: Фан, 1966, 6-43-бетлар.

Бердиалиев А. Ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларида синтактик алоқа ва синтактик муносабатлар. Тошкент, 1993.

Камол Ф. Қўшма гапларга доир масалалар. Тошкент, 1955.

Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. Тошкент, 1990.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995.

Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент: Фан, 1989.

Равшанова С. Структура Сложно-сочиненных предложений в современном узбекском литературном языке. АҚД., Ташкент, 1969.

Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини. ДДА. Тошкент, 1993.

Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар (қўшма гаплар). Тошкент, 1991.

Фулумов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 159-163-бетлар.

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Режа:

1. Боғланган қўшма гапларнинг хусусиятлари ва боғланиш воситалари.
2. Боғланган қўшма гапларнинг эргаш гапли қўшма гаплардан фарқи.
3. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.
4. Бириктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.
5. Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.
6. Сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.
7. Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.

Анъанавий тилшуносликда боғланган қўшма гаплар атамаси билан аталиб келинган қўшма гаплар кейинги айрим ишларда «боғловчи қўшма гаплар» номи билан аталган. Бу атама масала моҳиятига унча тўғри келмайди. Чунки боғловчи қўшма гаплар тенг боғловчилар, тобе боғловчилар, юктамалар, кўмақчилар, грамматик шакллар ва нисбий сўзлар воситасида тузилади, дейилади¹.

Тенг боғловчилар орқали бириккан бири иккинчисига грамматик жиҳатдан тобе бўлмаган, тенг ҳуқуқли предикатив қисмлардан ташкил топган шаклан мустақил мазмунан ўзаро боғланган гаплардан шакланган қўшма гап *боғланган қўшма гап* саналади. Бундай қўшма гап қисмларининг бир-бирига боғлиқлиги уларнинг тузилишида, кесимларининг семагтик ва грамматик муносабатида, умумий гап бўлақларининг мавжудлигида ҳам кўринади. Шунинг учун ҳам боғланган қўшма гап, қанча гаплардан ташкил топмасин, яхлит ягона бир қурилмани ташкил қилади.

Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар бир-бирига бириктирув, қоғиштирув, айирув, зидлов муносабатларини ифодаловчи тенг боғловчилар ва боғловчи вазифасида келувчи *-да, -у(-ю)* юктамалари орқали бирикади.

Боғланган қўшма гапларда биринчи гап, одатда, эркин ҳолда тузилган бўлади, кейинги гап эса боғланган қўшма гап компонентлари орасидаги муносабатга боғлиқ ҳолда шаклланади. Шунинг учун ҳам боғланган қўшма гап билан эргаш гапли қўшма гаплар орасида грамматик, интонацион фарқлар мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

¹ Университет таълими учун ўзбек филологияси мутахассислиги бўйича ўқув дастури. Тошкент: Университет, 1997, 27-бет.

1. Боғланган қўшма гапларда содда гапларни бириктириш учун тенг боғловчилар қўлланади. Эргаш гапли қўшма гапларда эса тобе боғловчи ва нисбий сўзлар (**ким, нима, қандай, шундай**) қўлланилади.

2. Боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари ҳар вақт маълум шахс, замон кўрсатувчи мустақил шаклда булади. Эргаш гапли қўшма гап кесимлари эса равишдош, сифатдош, шарт феъли орқали ифодаланган тобе шаклда бўлади.

3. Боғланган қўшма гапда санап, қиёслаш интонацияси бўлса, эргаш гапли қўшма гапларда тобелаштирувчи ёки изоҳ интонацияси бўлади. Боғланган қўшма гап қисмларининг ўзаро алоқаси орқали қуйидаги мазмун муносабатлари ифодаланади:

1. Қиёслаш муносабати. 2. Бириктирув муносабати. 3. Айирув муносабати. 4. Сабаб ва натижа муносабати. 5. Изоҳлаш муносабати.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар. Маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслашдан мақсад улар орасидаги фарқни аниқлаш ёки уларни зид қўйиш, бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатишдир.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап икки марказга, икки қисмга бўлинади. Ҳар икки қисм бир-бирига қиёсланади: Яна ўйлашиб кўраимиз, ҳар ҳолда сўзингни ерда қолдирмасман, лекин ундай ножўя сўздан қайт (Ойбек).

Қиёслаш муносабатини ифодалаган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг интонацияси бир хил бўлмайди. Бунда қўшма гапнинг биринчи қисми кўтарилган интонация билан, иккинчи қисми эса пасайган интонация билан талаффуз этилади; ҳар икки қисм ўртасида анча сезиларли пауза бўлади. Қўшма гап таркибидаги қиёсланаётган бўлақларга кучли мантиқий урғу тушади. Бу урғу бўлса, эса феъллари ёрдамида тузилган қўшма гапларда кучли бўлади: Отабек даҳшатланиб ёнидаги Алига қаради, Али эса лабини тишлаб турар эди. (А. Қодирий).

Қиёслаш мазмун муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар зидлаш, қиёслаш, изоҳлаш каби турли маъно оттенкаларини рўёбга чиқаради:

1. Қўшма гап қисмларининг умумий мазмуни ёки гаплар таркибидаги айрим бўлақлар бирор томондан бир-бирига зид қўйилади. Зидлаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап қисмлари асосан **аммо, лекин, бироқ** боғловчилари орқали бирикади.

Зидлаш муносабатида қуйидаги мазмун оттенкалари ифодаланади:

1) қўшма гапнинг биринчи қисмида шахс ёки предметнинг хоҳиши ифодаланиб, иккинчи қисмда шу хоҳишга зид бўлган воқеа, ҳодиса рўй беради: Она фарёд чиқишини кутиб кўзларини юмди, лекин жимлик чўкди («Шарқ юлдузи»). Дилимда орзу баландроқ эди, лекин кўклам бир оз ноқулай келди (Ойбек).

2) предметнинг ҳаракат-ҳолати, белги-хусусияти шахснинг ҳаракат-ҳолатига зид қўйилади: Най ҳам дурустгъна чалинди, лекин Рафиқ дарров синдириб ташлади (Ойбек).

3) боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, белги-хусусиятининг иккинчи қисмидан англашиладиган шундай хусусиятларга зид бўлишига қарамай, иккинчи қисмидан англашилган мазмун юзага чиқади: Тангибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди, бироқ у уялган каби ўзини билмасликка солди (Ойбек).

4) қўшма гапнинг иккинчи қисми маълум мақсаднинг юзага чиқишида зид бўлган объектив тўсиқни ифодалайди: Холмурод билан кўп гаплашгиси келар, лекин иложи бўлмас эди (П.Турсун).

Зидлаш, қарама-қарши қўйиш ва, ҳам боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда ҳам ифодаланади: Ҳамон чопиб боради ва лекин кўкраги қон (Ҳ.Олимжон).

2.Қиёслаш орқали воқеа, ҳодиса, предмет ва уларнинг хусусиятлари ўртасидаги фарқлар очилади. Қиёслаш мазмуни асосан бўлса, эса феъллари, юкламалар, зидловчи боғловчилар воситасида ифодаланади. Бу хил қўшма гап қисмларининг тузилишида маълум параллелизм бўлади. Қиёсланаётган бўлақларнинг хусусиятларидаги фарқлар очилади: Козимбек қилмишидан ҳижолат, Саида эса ундан бирон сўз кутар эди (А.Қаҳҳор). Хонзода: Сен шу ишни бажар! Бойдан қутулсан, мен бўлсам мақсадимга етаман (Ҳ.Ҳ.Ниёзий).

3.Боғланган қўшма гап изоҳлаш муносабатини ифодалайди. Бунда қисмларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъноси биринчи қисмнинг умумий мазмуни изоҳланиши мумкин. Изоҳловчи гап иккинчи ўринда келиб, биринчи гапнинг ҳар бир бўлаги изоҳланиши мумкин.

1) эга изоҳланади: Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак (А.Қаҳҳор). Укаси Камол эса Тошкенда олий мактабда ўқирди-ю бироқ ўтган йили у ҳам армияга олинди (Ойбек).

2) кесим изоҳланади: Сидиқжоннинг юраги бир оз ғаш бўлди, лекин бу ғашликнинг сабабини ўзи ҳам аниқ билмас эди (А.Қаҳҳор).

3) иккинчи даражали бўлақ изоҳланади: Тўғри, ташкилотчиликнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилинган одам ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак (А.Қаҳҳор).

Бириктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.

Боғланган қўшма гап қисмлари маълум бир пайтда ёки кетма-кет рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳаракатларни бириктириб келади ва бу билан уюшиқ бўлақларни эслатади. Бундай қўшма гапларнинг қисмлари бириктирув боғловчилари: ва, ҳам, ҳамда; бўлса, эса ёрдамчилари; юкламалар ёрдами билан боғланади: Шу онда чироқ шарақлаганича бориб шипга урилдию, ерга тушиб чил-парчин бўлди ва бирданига иккита ўқ чиқди (А.Қаҳҳор). Кампирнинг ҳаяжонли товуши чордеворлардан оша кетди ва бу хуш хабар

бир зумда ҳаммага эшитилади (П.Турсун). Ишим тўғрилиниб кетди ҳам ерим ўзимга қолди (Ойбек). Бу мисолларда қўшма гап қисмлари параллел ҳаракат-ҳолатларни ифодалайди, қисмлар мазмунан бир-бирига тобе ёки боғлиқ эмас, аммо улар бириктириб, умумий бир фикрни ифодалайди, умумий бир фикрнинг элементлари саналади.

Бириктирув муносабатига киришган қўшма гапларнинг қисмлари кўпинча мазмунан ўзаро жипс боғланади, бирининг мазмуни иккинчисига боғлиқ бўлади, турли мазмун оттенкалари, эмоционал маънолар ифодаланади.

Бириктирув муносабати ифодаланган қўшма гапларда қандай қўшимча мазмун оттенкаси ифодаланмасин, қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусият маълум бир пайтда рўй беради. Шунга кўра, бириктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади:

1. Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар.

2. Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар.

Бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гаплар қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

1) Қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Агар қўшма гап қисмларининг кесимлари турли шаклда бўлса, уларнинг биридаги замон маъноси кўчирилиб, улар мувофиқлашади: Абайнинг ранги ўчди-ю, кўзлари оқ шоҳи чўққиларга тикилганича қолди: Пушкин эсига тушди (М.Авезов).

2) Қўшма гапнинг иккинчи қисмида бир пайтлик маъносини бўрттириш учун шу пайт, худди шунда, шу вақтда, бирдан каби лексик элементлар қўлланилади, улар гапда пайт ҳоли вазифасини ўтайди: Тўғон бошидаги тепаликдан бирдан дўм-дўм этган товуш эшитилди ва тўрт карнайнинг оғзи баробар осмонга кўтарилди (А.Қаҳқор).

Ҳаракат-ҳолат ёки белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гапларда, одатда, биринчи қисмдан, англашилган иш-ҳаракат олдин, иккинчи гапдан англашилган мазмун – иш-ҳаракат эса кейин рўй беради. Бу хил қўшма гаплар маҳсулдор қўлланилади: Тожибой қизил алвон ёпилган стол ёнига чикди ва унинг овози залда гулдиради (П.Турсун). Шу пайтда тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зуннунхўжа халлослаганича кириб келди (А.Қаҳқор).

Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар. Боғланган қўшма гапнинг айрим турларида қисмларидан англашилган мазмун, одатда, бир-бирига боғлиқ бўлмайди, бири иккинчисини изоҳламайди. Аммо қўшма гап қисмлари мазмунан бир-бирига яқин бўлган ёки бир турдаги тушунчаларни ифодалайди. Қўшма гап қисмлари умумий

бир фикрни, тушунчани, ниятни ифодалаш учун хизмат қилади, шу бир тушунчанинг, ниятнинг элементлари саналади. Бундай семантик алоқа *айирув муносабати* деб аталади: Ё подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади (Ойбек). Катта ҳовузлардаги сувларда кўланкалар ва шуғлалар жим-жим ўйнашади, гоҳ кўланкалар ёниб кетади, гоҳ шуғлаларни кўланкалар ютади (Ойбек).

Айирув муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гап қисмлари ўзаро айирув боғловчиси ва баъзан, ҳали, бир каби айрим лексик элементлар ёрдами билан боғланади.

Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг ўзаро семантик муносабати қуйидагича бўлади:

1. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатларнинг бири рўй беради. Бунда қўшма гап қисмлари ўзаро **ё**, **ёки**, **ё** бўлмаса, хоҳ боғловчилари ёрдамида бириқади: Илгари ҳам кун шундай қизирмиди, ё бу йил ёз иссиқроқми? (Ойбек). Сиз кетинг бу маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз (А.Қаҳқор). Ёки ер ёмонми? Ё бўлмаса айб ҳаводами? (Ғ.Ғулом).

2. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг ҳар иккиси рўй беради. Қўшма гапнинг бир қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусият бир вақтда эмас, турли вақтда рўй беради. Бунда қўшма гап қисмлари ўзаро **гоҳ**, **дам** боғловчилари ва боғловчи вазифасидаги **баъзан**, **бир**, **ҳали** сўзлари ёрдамида боғланади: Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим қистайди (Ойбек). Баъзан кўнглим унга қушдай учади, баъзан яна чўчинқирайман (Ойбек).

3. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатлар галма-гал содир бўлади. Бундай қўшма гаплар қисмларининг қисимлари ўтган ёки ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади: Тупки оврақ вақтида Рўзимат яна эрталабқидай унга-бунга теггишиб, қушандаларининг тилини қичитиб, баъзан мот қиларди, баъзан улар Рўзиматни мот қилишиб бараварига қулилар эдилар (А.Қаҳқор). Гоҳ узоқдан оқ зар кўйлақда кўринади тоғлар, тепалар, гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар, кўз ўнгидан аста ўталар (Уйғун).

Галма-гал рўй берувчи ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи қўшма гап қисмларининг қисимлари турли замон шаклида ҳам бўлиши мумкин: Гоҳ осмонни тутиб ашуга янграйди, гоҳ аллақердан гармон товуши келиб қоларди (Ойбек). Нури гоҳ севиниб ширин хаёлларга ботади, гоҳ бутун вужудини кўрқув босарди (Ойбек).

Сабаб-натияжа муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар. Боғланган қўшма гап қисмларининг бири маълум воқеа, ҳодиса, ҳолатнинг рўй беришига сабаб бўлган воқеа, ҳодиса, ҳолатини иккинчи қисм эса шу сабаб асосида рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳолатини ифодалайди: Анор сўзлар ва Зайнаб қалби тол баргидай дир-дир қалтирарди (Ҳ.Олимжон).

Сабаб-натияжа муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар ўзаро бириктирув боғловчиси ёки **-у**, **-ю**, **-да** юкламалари ёрдамида

боғланади. Бундан ташқари, интонация, мантиқий урғу ва модал сўзлар орқали ҳам сабаб-натига муносабати ифодаланади: Қиз ялт этиб Жамолга қаради-ю, юраги ҳовлиқиб кетди (Ойбек). Ғамхонада қашшоқлик кудди ва оила тугдай тўкилди (Ҳ.Олимжон).

Қўшма гапнинг сабаб аниқлашчи биринчи қисмида интонация маълум даражада кўтарилади ва ундан сўнг қўшма гапнинг давом этишига ишора берувчи пауза бўлади.

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар.

Боғланган қўшма гапни ташкил этган гапларнинг сўнггиси олдинги айтилган гапларнинг мазмунига қўшимча умумий изоҳ бўлади, улар олдинги гапларнинг мазмунига алоқадор бўлган ёки шу мазмундан келиб чиқадиган бирор қўшимча хабарни ифодалайдилар.

Таркибий қисмларининг ўзаро семантик муносабатига кўра, боғланган қўшма гапнинг бу типи икки турга бўлинади:

1. Изоҳлаш муносабатини ифодалайди.

2. Қўшимча маълумот бериш учун хизмат қилади.

Боғланган қўшма гапнинг изоҳлаш муносабатини ифодаловчи гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан аниқлашган умумий мазмунни изоҳлайди ёки сўзловчининг биринчи қисмининг мазмуни ҳақидаги фикри, баҳоси, муносабатини кўрсатади: Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак (А.Қаҳҳор).

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гапнинг қисмлари ўзаро бириктирув боғловчилари (**ва, ҳам, ҳамда**), зидлов боғловчилари (**лекин, аммо**) боғловчи функциялардаги бўлса, эса сўзлари ёрдамида боғланадилар, бунда ҳар бир боғловчи ўз грамматик маъно оттенкасини сақлайди: Ҳафтала ўтди ҳам тугалди савдо (Ойбек).

Изоҳ муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг таркибида бу олмоши бўлади. Бу олмоши турли вазифада қўлланади ва ҳар доим қўшма гапнинг иккинчи қисмида бўлади: Бу ўқиш кимга қаратилганини Алексей пайқайди, лекин бу ҳам унинг кўнглига тасалли бермади («Шарқ юлдузи»). Яқин олти ой бўлдики, мана шу осойишталик бузилди ва: бунга сабаб, кампирнинг гумонида, Сидиқжоннинг онаси эди (А.Қаҳҳор). Қанизак нима қилган? Сидиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол ҳаёлига ҳам келмас эди (А. Қаҳҳор).

Баъзан иккинчи гап таркибидаги олмош ифодаланмайди, аммо контекстан мавжудлиги аниқланади: - Мулла Ҳаким, бир нозик иш бор. Лекин хайрли иш (Ойбек). Юрагим уюшаётганлиги рост, лекин бир нимадан кўрққанимдан, чўчиганимдан эмас (А.Қаҳҳор).

Боғланган қўшма гапнинг иккинчи қисми қўшимча маълумот ифодаланиши мумкин. Қўшимча маълумот қўшма гапнинг биринчи қисми билан бевосита боғланиши, ундан келиб чиқishi ёки биринчи қисмининг мазмуни билан умумий боғланиши ҳам мумкин. Бу хил боғланган қўшма гап

қисмларини бириктириш учун ҳам, ҳамда боғловчилари ишлатилади: Дарё томондан гуриллаб эсиб турган шабада йўл бўйидаги ўт-ўланларни эгар, тебратар ҳамда саргайиб бораётган арпалар ундан мавж урар эди (А.Қаҳдор).

Баъзан ҳам боғловчиси қўшма гапнинг икки гапи орасида эмас, иккинчи гапнинг таркибидә қўлланади: Кимдир соатга қаради, бошқалар қатори Лубенцов ҳам соатга қаради («Шарқ юлдузи»).

Қўшимча нзоҳ муносабати ва боғловчиси орқали ҳам ифодаланади: Шу ерда Абдулла Ориповни кўрдим, сўзини эшитдим, ўзи билан сўзлашдим ва давлатимиз номидан сўзлаган И.А.Каримовнинг нутқи биз учун катта йўл-йўриқ бўлди («Халқ сўзи»).

Иккинчи қисмида қўшимча маълумот ифодалаган қурилмалар яна, тағин элементларининг ёрдами билан бирикади: Мен тайинлаган гаплар эсингдан чиқиб қолибди, яна бунинг устига нчингдан бошқа гап тўқиб, ёлгончилик қилибсан (С.Айний).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холпёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 123-133-бетлар.

Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси, Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 163-186-бет.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 9-21-бет.

Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент: Фан, 1992, 120-210-бетлар.

Эгамов В. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1988, 90-94-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 332-355-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 1991, 9-16-бетлар.

Фулмонов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 163-171-бетлар.

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Режа:

1. Эргаш гапли қўшма гапларнинг хусусиятлари.
2. Эргаш гапли қўшма гаплар ва уларнинг “эргаш” қурилмалардан фарқи.
3. Гапнинг уюшиқ бўлаклари ва қўшма гаплар.
4. Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар ва қўшма гап.
5. Сифатдош оборот ва қўшма гап.
6. Равишдош оборот ва қўшма гап.

Эргаш гапли қўшма гаплар фикрий грамматик ва интонацион бутунликдан иборат бўлиб, уларнинг таркибидаги компонентлар бири иккинчисига тобе бўлади. Эргаш гапли қўшма гаплар икки хил характердаги содда гаплардан ташкил топган бўлади: бошқа бир гапга эргашиб, тобе бўлиб, уни изоҳлаб, тўлдириб келувчи гаплар эргаш гаплар, мазмуни изоҳланаётган бошқарувчи гаплар бош гаплар саналади.

Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар кўпинча эргаш гап таркибида келиб, эргаш гапнинг тобелигини кўрсатади. Эргаш гап бош гапга нисбатан маълум вазифани бажаради, бош гапдаги бўлакни аниқлайди, тўлдиради ёки изоҳлайди. Шунга кўра, айрим тилшунослар эргаш гапнинг вазифасини гап бўлаклари вазифасига тенглаштирадilar¹.

Ҳақиқатан ҳам эргаш гап вазифасига кўра гап бўлақларига яқин, шунинг учун ҳам кўпинча эргаш гаплар ёйиқ гап бўлақларига ва оборотларга синоним бўлиб келади.

Бош ва эргаш гап грамматик томондан ҳамда мазмунан жипс боғланган бўлиб, яхлит бирликни ташкил этади ва умумий бир фикрни ифодалайди.

Бош ва эргаш гаплар ўз вазифалари, конкрет мазмуни, боғланиш усули лексик таркиби орқали белгиланади.

Эргаш гаплар тўлиқ бўлмаса ҳам, маълум интонация билан бош гапдан ажралиб тургани керак. Эргаш гаплардаги интонация уни бош гапдан ажратувчи воситагина бўлиб қолмай, эргаш гапда қандай мазмун ифодаланганини кўрсатувчи восита ҳамдир. Шунинг учун эргаш гап ҳам гапларнинг бир кўриниши бўлганлиги учун бош гапдан, жуда қисқа бўлса ҳам, махсус пауза билан ажралиб туради.

Эргаш гаплар эргаш гап типидан тузилган эргаш қурилмалардан фарқланиб туради.

Эргаш гапли қўшма гаплар ва “эргаш” қурилмалар. Ўзбек тилида шундай қурилмалар борки, уларда эга билан кесим муносабати акс этган бўлса ҳам, «бош гап» ҳисобланган компонентдан ажратиб турадиган пауза

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 355-бет.

йўқ, Айрим тилшунослар бундай қурилмаларни эргаш гап деб¹, бошқалари эргаш гапнинг махсус тури², оборотлар³ ва мураккаб аниқловчилар деб атайдилар⁴.

Ўзбек тилида эргаш гапдай шаклланган қурилмаларни эргаш гап ёки эргаш гапнинг махсус тури дейиш қийин. Шунинг учун бундай бирикмаларни *эргаш қурилмалар* деб номлаган маъқулдир. Бу хил қурилмалар қуйидаги хусусиятларга эга:

1.Эргаш қурилмалар кўпинча аниқловчи вазифасида келиб, аниқланмиш билан паузасиз бирикади ва баъзан «бош гап саналган компонентнинг қисмлари билан бир синтагмани ташкил қилади.

2.Аниқловчи вазифасида келган эргаш қурилмалар сифат ва сафатдошга яқин вазифани бажаради. Шунинг учун у баъзан субстантивлашиб, гапнинг турли бўлаги бўлиб келади: Қизи борнинг нози бор (Мақол). Кўзи кўрга жўр бўлсанг ҳам, дили кўрга жўр бўлма (Мақол).

3.Эргаш қурилмалар аниқловчи билан аниқланмиш орасида яна бошқа сифатловчи аниқловчилар кела олади: Сочлари жингалак, сарғиш юзли, қўй кўз Каримов жиддий ўйланиб ўтирарди (П.Қодиров).

4.Эргаш қурилмалар составли кесим таркибида келади: Кўпчилиги озгин, юзлари сўлгин, кўзлари косасига чўккан дармонсиз эди (П.Турсун).

5.Эргаш қурилмалар «қўшма гап» ёки «мураккаб қўшма гап» шаклида тузилиб, ҳамма гап бўлаклари вазифасида келади: Ўктам ака, мен маъноси тўла, ҳар сўзи ўтдай мақолни яхши кўраман (Ойбек).

6.Эргаш қурилмалар изоҳловчи составида келиб, эргаш гапларга алоқаси бўлмаган вазифани бажаради: Биз қалби озодлик кўёшидан нурланган меҳнаткаш хотин-қизлар бахтимиз учун кураш йўлида ҳеч нарсадан қўрқмадик ва қўрқмаймиз (А.Мухтор).

7.Эргаш қурилмалар пайт ва ўрнига муносабат билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, гапда пайт ва ўрин ҳоллари вазифасини бажаради: Лекин хаёлимиз сиз юрган ёқда (Уйғун).

8.Эргаш қурилмалар ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдириб, равиш ҳоли вазифасида келади: Мен бунчалик бахти қаро яратилмасам (Ойбек). Бу дунёга икки кўзи боғли келиб, боғли кетган чорвачи қашшоқнинг ўғли – доктор (С.Анорбоев).

9.Эргаш қурилмалар атов гаплар таркибида келиши мумкин: Кўкда сон-саноксиз юлдузлар чарақлаган, майин шабада терак баргларини сеҳрли титратаётган ёқимли ёз кечаси (С.Аҳмад).

¹ Кононов А. Н. Грамматик современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, с 409; Фуломов А. Ўзбек тилида аниқловчилар. Тошкент, 1941, 74-бет.

² Абдураҳмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент, 1958, 17-бет.

³ Вопросы грамматики тюркских языков. Алма Ата, 1958.

⁴ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, с. 374.

10. Эргаш курилмалар белгининг ортиқлигини ифодаловчи бирикма таркибда келади: Унинг болаларча товуши ўзи кутганидан ҳам кучлироқ жаранглаб кетди (А.Мухтор).

Кўздан кечирилган ҳолатлар кўрсатадики, ҳар қандай эга-кесим типда тузилган предикатив бирикмалар гапни таъкил қилавермайди. Бундай бирикмалар шаклий томондан эргаш гапдай кўринса ҳам, юқориди санаб ўтилган хусусиятлари уларнинг эргаш гап эмаслигини кўрсатади. Бу хил ҳолатни гапнинг уюшиқ ва ажратилган бўлаклари, кириш гаплар, сифатдош ва равишдош оборотлар иштирок этган содда гапларда кўрамыз.

Гапнинг уюшиқ бўлаклари ва қўшма гаплар. Қўшма гаплар кўринишида уюшиқ бўлакли гапларга бирмунча ўхшайди. Содда гапнинг кесимидан бошқа бўлаклари уюшиб келганда унинг содда гаплиги тўғрисида шубҳа туғилмайди, лекин кесими уюшиб келган содда гапларни қўшма гаплардан фарқлашда иккиланишлар юз беради. Бундай ҳолат эгалари умумлашган ёки яширилган қўшма гапларни изоҳлашда сезилади.

Эгаси умумлашган гапларнинг кесимлари ёнма-ён келса, кейинги кесим составсиз бўлиб, у махсус эга билан таъминланмаса ва кенгайтирилмаса, улар уюшиқ бўлакли содда гаплар жумласига киритилади. Бундай гапнинг эгаси, асосан, кишилик олошлари билан ифодаланлади. Натижада кейинги кесимни ўзига хос эга билан келтиришга ҳожат қолмайди: Биз институтга борамиз, ўқиймиз ва ёзамиз («Гулистон»).

Агар кейинги кесим ўз таркибдаги сўзлар воситаси билан олдинги кесимдан ажратилса ва у махсус эга билан таъминланса, бундай гаплар қўшма гап саналади: Собиржон институтга боради, у турли бадий асарларни кунт билан ўқийди, ўзи ҳам чиройли ҳикоя ва гўзал шеърлар ёзади («Шарқ юлдузи»).

Қўшма гапларни шакллантирувчи содда гапларнинг кесими составли бўлади. Составли кесимлар уюшиб келганда ҳам содда ва қўшма гапларни аралаштириб юбориш ҳоллари сезилади: Ана шундай зулмлар натижасида эски рўд ва Жилвон рўдидан суғориладиган ерлар экилмай қолиб сув йўллари қуриб, қақраб, кўмилиб кетди ва янги рўддан суғориладиган кам ерли дехқонларнинг ерлари ҳам экилмай қолди ёки бойлар қўлига ўтиб кетди (С.Айний).

Бу гап якки содда гапдан таркиб топган қўшма гап бўлиб, унинг составли кесимлари уюшиб келган.

Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар ва қўшма гап. Ажратилган бўлақлар, хусусан составли бўлақларнинг ажратилиши, қўшма гапга ўхшайди. Бироқ улар ўзининг тузилиши, интонацияси ва мазмунига кўра қўшма гаплардан фарқланади.

Иккинчи даражали бўлақларнинг барчаси ажратилган ҳолда қўлланилади: Мен билан ҳамроҳ бўлиб, Тошкент авиация мактабининг

талабаси, бир қозоқ бола ҳам борар эди («Шарқ юлдузи»). Бунда мен билан ҳамроҳ бўлиб-равишдош оборот; бир қозоқ бола ҳам-ажратилган изоҳловчи; қолганлари асосий содда гап.

Бир хил содда гаплар билан қўшма гаплар орасидаги тафовутни баъзан сезмай қоламиз. Шунинг учун ажратилган бўлак бошқа, қўшма гап бошқа синтактик ҳодиса эканлигини фарқлаш ва англаш лозим. Юқорида келтирилган содда гапни қўшма гапга айлантирсак қуйидаги кўринишга эга бўлади: Мен билан ҳамроҳ бўлиб бир қозоқ бола ҳам борар эди, у Тошкент авиация мактабининг талабасидир.

Бу гапимиз икки предикатив асосга эга бўлган қўшма гапдир.

Сифатдош оборот ва қўшма гап. Сифатдош оборот ва кесими сифатдош билан ифодаланган содда гаплар ҳамда шу хил гаплардан ташкил топган қўшма гап кўринишда бир-бирига ўхшайди.

Сифатдош оборот-составли аниқловчи ва ҳол билан синтактик алоқага киради, кесим билан бевосита боғланмайди: Қиз пуштиранг янги крепдешин кўйлакнинг очиқ ёқасидан кўринган, саратонда қизгин қуёшда пилган кўксини ва қарамтир, кулимсираган юзларини оқ шойи дастрўмолча билан артди (Ойбек). Келтирилган мисолимиз содда гап бўлиб, унда остига чизилган бирикмалар **-ган** шакли билан ясалган составли аниқловчи саналиб гапда тўлдирувчининг хусусиятини кўрсатувчи сифатдош оборотдир.

Сифатдош шакли **-ган** қўшма гап таркибида ўзича мустақил гапни ташкил эта олмайди. Сифатдошнинг **-ган** шакли билан ясалган феъл эргаш гапли қўшма гап таркибида мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келиши мумкин: Кампир мен билан пачакилашиб ўтирса, набирагина оч қсладиган, кўз ёшини даканасининг учига артиб, чақалоқнинг ёнига борди (Ғ.Ғулом). Шовқин-сурон, халқнинг қалинлигидан маълум бўлдики, ўйин роса қизиган (Ойбек).

Равишдош оборот ва қўшма гап. Равишдошнинг **-б, -иб, -й, -а** қўшимчаларидан бирини олган сўзлар бирикмаси бевосита кесимга боғланиб келиши ва кесимнинг ҳолатини билдириш мумкин. Шу вақтда у равишдош оборот бўлиб келади: Букчайган бир неча қариялар мактабининг у томониға, бу томониға ўтиб, пешоналарини тириштириб, илжайишиб узоқ-узоқ қарашди (П.Турсун). Бу равишдош оборотли содда гапдир.

Лекин равишдош қўшимчасини олган барча сўз ва сўз бирикмаси равишдош оборот бўлавермайди: Ичидан белига тасмани маҳкам боғлаб олиб, ҳеч нарса кўрмагандай яна укаларининг ёнига келиб ўтирибди («Уч оға-ини ботирлар»).

Бу эгаси умумлашган, икки содда гапдан тузилган қўшма гапдир. Биринчи гапда боғлаб олиб, иккинчи гапда келиб ўтирибди кесим. Ҳеч нарса кўрмагандай бирикмаси равишдош оборотдир.

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холлиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 133-134-бетлар.

Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент, 1958, 79-111-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 21-25-бетлар.

Асқарова М. Ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент: Фан, 1966, 43-169-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси, II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 355-415-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 191, 23-27-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965, 211-216-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, Ўқитувчи, 1987, 171-187-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили, II. Синтаксис. Тошкент, 1966, 391-400-бетлар.

ЭРГАШ ГАПЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Режа:

1. Эргаш гапларнинг хусусиятлари.
2. Эргаш гапларнинг асосий мезонлари.
3. Эргаш гапларнинг таснифига муносабати.
4. Эргаш гапларнинг турлари.

Эргаш гапни қўшма гаплар тенг ҳуқуқли бўлмаган қисмлардан – бош ва эргаш гаплардан ташкил топади. Бош гап маълум мустақилликка эга бўлиб, у эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Шунинг учун эргаш гап мазмун ва тузилишига кўра ҳам бош гапдан фарқланади.

Эргаш гапларнинг кесими, асосан, феълнинг шахсиз шакллари (сифатдош, равишдош, ҳаракат номи) орқали ифодалангани учун у доимо шахс қўшимчаларини қабул қилмайди.

Сифатдошнинг -ган шаклини олган феъл эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда кўпинча эгалик аффиксини олади ва бу эгалик шакли ҳаракатни бажарувчи субъектни кўрсатади. Эргаш гап кесими таркибида эгалик аффиксининг қўлланишида қуйидаги ҳолатни кузатиш мумкин:

1. Эргаш гапнинг эгаси юзада бўлса, сифатдошдаги эгалик аффикси субъектга мос тушиши ва тушмаслиги мумкин: Биз Газободга келганимизда,

дурадгорлар икки уйни қўндириб бўлиб, учинчисини тикламоқда эдилар (А.Мухтор).

2.Эргаш гапнинг эгаси мавжуд бўлмаса, сифатдош субъектни кўрсатувчи эгалик аффикси билан бирга қўлланади: Тинчланганимизда, мен ўзимни бахтли санардим (С.Айний).

Харкат номи шаклини олган сўз эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда эгалик аффиксини олади ва билан кўмакчиси орқали бош гапга тобелашади. Бу хил эргаш гаплар воқеанинг пайтга бўлган муносабатини ифодалайди: Ҳожиматнинг қораси кўриниши билан уларнинг ҳар иккови ночор икки томонга ажралишди (С.Аҳмад).

Эргаш гапнинг кесими равишдош билан ифодаланганда шахс кўшимчасини қабул қилмайди. Бундай эргаш гапларда эга доимо юзада бўлади: Онахоннинг товуши товланиб, кўзига ёш келди (А.Мухтор).

Шунинг учун ҳам эргаш гапларнинг мезони ва таснифи тўғрисида турли хил фикрларни учратамиз. Турколог Н.К.Дмитриев эргаш гаплар икки асосий белги (нисбий мустақиллик мустақил гап бўлақларининг мавжудлиги)га эга бўлиши керак деб уқдиради.¹ Қозоқ ва қирғиз тилшунослари учинчи белги–интонация бўлиши лозимлигини кўрсатадилар.²

Туркий тиллардаги эргаш гапларнинг мезонини белгилашда Н.З.Гаджиева бошқача иш тутади ва анча тўғри кулосага келади.³

Хуллас, эргаш гапларни белгилашда унинг қўйидаги асосий мезонлари мавжуддир:

- 1.Нисбий мустақиллик мазмунини ифодалайди.
- 2.Ҳар бир компонентда мустақил эга-кесим мавжуд бўлади.
- 3.Мустақил интонациясига эга.

Бу асосий мезонлар эргаш гапларни шакллантиради. Ушбу мезонларга турлича муносабатда бўлиш натижасида эргаш гаплар ҳам ҳар хил таснифланиб келинмоқда.

Эргаш гапларни таснифлашда содда гап бўлақларининг вазифасидан чиқиб гуруҳларга ажратмоқдалар.⁴

Н.А.Баскаков эргаш гапларни мазмуний-синтактик мақом жиҳатидан уч гуруҳга ажратади.⁵

Ўзбек тилшунослигида эргаш гаплар мазмуний-шаклий жиҳатдан 14 турга ажратиб ўрганилади.⁶

¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, 401-с.

² Ҳозирги қозоқ тили. Алматы, 1954, 506-бет. Сартбаев К.К. Основные вопросы синтаксиса сложного предложения в современном киргизском языке. АДД. М., 1958.

³ Гаджиева Н.З. Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. Тезисы докладов коорд. Совещания по грамматике тюркских языков. Алма-Ата, 1956, 18-20-бетлар.

⁴ Черемисина М.Н., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск: Наука, 1987, с. 61.

⁵ Баскаков Н.А. Предложение в современном турецком языке. М.: Наука, 1984, с. 157.

⁶ Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 187-бет.

дегандай, де, деса, дейман), бўлмоқ, қарамоқ, турмоқ, улгурмоқ кабилар: Тенг тенги билан, тезак қопи билан дейишди (Ойбек).

Боғловчисиз эргашини. Ўзбек тилида кўпгина эргаш гаплар бош гапга боғловчисиз бирикади. Эргаш гапларни бош гапга боғловчисиз бириктирувчи грамматик воситаларнинг асосий қисмини феъл шакллари, кўмакчилар ва келишиқ кўшимчалари ташкил қилади. Улар куйдагилардан иборат:

1.Эгалик ва келишиқ аффикслари билан бирга қўлланган сифатдошлар эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади ва эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: Ефим нима қилишини билмай турганда, телефон жиринглади (А.Мухтор). Лаблари кулмоқчи бўлгани билан, қовоклари осиглиқ эди (С.Аҳмад).

2.Кўшма гап қисмларини бириктиришда грамматик восита сифатида равишдош шаклларида фойдаланилади. Бунда равишдошнинг **-(и)б, -гунча, -гач, -май** аффиксларини олган шакллари махсусдор қўлланилади: Ёзнинг анча кучи кетиб, ҳаво бироз салқинлаб, дарахтлар баргини тўка бошлаган эди (Ойбек). Йигитнинг боши икки бўлмагунча, моли икки бўлмади (С.Аҳмад). Боласи бу ерда талаба бўлгач, отаси осуда ва кўнгли тўқдир (Ғ.Ғулом). Ўтапнинг битай деган иши битмай, Тозагул оиласи кўчиб кетди (Ҳ.Ғулом).

3.Феълнинг ҳаракат номи шакли билан кўмакчиси бирга пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктиради: Раъно келиши билан, тезда масала ҳал бўлди (С.Аҳмад). Латофат кўздан узоқлашуви билан, Собиржон ўкина бошлади (О.Ўкубов).

4.Феълнинг шарт майли шакли эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, турли маънони ифодалайди: Агар бир қадам боссанг, қувиб чиқараман (П.Турсун). Оға, соғ борсангиз аввал, Дадамларга салом айтинг (Ҳ.Ҳ.Ниёзий).

5. Феълнинг буйруқ майли шакли ўрин, мақсад эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, буйруқ маъносидан бошқа отенкаларни ифодалайди: Ойимхон уйғонмасин учун, Холмурод оёқ учиде бориб ўз ўрнига ётди (П.Турсун).

6.Феълнинг аниқлик майли шакли эргаш гапли кўшма гапнинг бош гап қисмида кесим вазифасида келади. Лекин эргаш гапнинг кесими бўлиб, компонентларни туташтириш учун қўлланиш ҳолати кам учрайди: Тўғри бўлинг-бежавотир бўласиз (Мақол). Булбули гуё анча кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади (А.Қаҳҳор).

7.Юкламалар эргаш гапларнинг кесими таркибида қўлланиб, эргаш гапнинг мазмунига турли отенкалар беради ва компонентларни бириктиришда иккинчи даражали ёрдамчи саналади. Эргаш гапларни бош гапга боғлашда **-ку, -ми, -чи, -оқ(-ёқ), гина, -да, ҳам, худди** юкламалари қўлланилади: Ўзингиз биласиз-ку, қўлдан берганга қуш тўймас (Ойбек).

Шарофат бу гапга ишондими-ишонмадими буни билиш қийин эди (А.Қаҳҳор).

8.Кўмакчилар ҳам эргаш гапли қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат қилади ва турли феъл шаклларида келган эргаш гапнинг кесимлари билан бирга қўлланиб, эргаш гапнинг мазмунига турли маъно оттенкаларини беради. Қўшма гап қисмларини боғлашда ишлатилувчи кўмакчиларни уч турга ажратиш мумкин: 1) қўшма гап қисмларини боғлашда хизмат қиладиган соф кўмакчилар: сари, сайни, кўра, учун, каби, билан, бири, нари: Ойгул туриши билан, сарой чарақлаб кетди (Ҳ.Олимжон).

2) от-кўмакчилар: сабабли, тақдирда, ҳолда кабилар: Офтоб товланиб тургани ҳолда, ёмғир ёғмоқда эди (С.Айний).

3) равиш-кўмакчилар: олдин, аввал, кейин, бурун, сўнг кабилар: Отангиз кўнгандан сўнг, киши кўйдирамыз (Ойдин).

9.Бор, йўқ сўзлари эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, худди от кесимларга ўхшаш бўлмоқ феъл билан бирга қўлланади ва компонентларни бириктирувчи ёрдамчилар шу сўздан кейин қўлланади: Агар укалари Салимбойвачча ҳам улфатларини бошлаб чиқса борми, тамошани унда кўрасиз (Ойбек).

10.Айрим ясовчи аффикс (-лай, -дек)лар қўшма гап қисмларини боғлашда иштирок этади: Асалари гулдан-гулга учиб асал тўплаганидек, Саида ҳам халқнинг фикр-маслаҳатларини, тилак-орзуларини тўплади (А.Қаҳҳор).

11.Келишиқ аффикслари эргаш гапнинг кесими бўлиб келган сифатдошларга қўшилиб, қўшма гап компонентларини бириктириш учун хизмат қилади: Ҳамма йиғилганда ҳам, мажлис бошланмаган эди (С.Аҳмад).

12.Нисбий сўзлар ҳам эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик воситалардан биридир. Қуйидаги нисбий сўзлар эргаш гапли қўшма гап қисмларини боғлаш учун ишлатилади: ким-у (ўша, шу), нима-шу (ўша, у), нимаки-қаммаси (барчаси, бари), қайси (қандай) нарса-ўша (шу), қайси киши-у, қандай-шундай, қанча (қанчалик), шунча (шунчалик), нақадар-шу қадар, нечоғлик-шу қадар, нечта-шунча, қаер-шу ер (у ер) кабилар: Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам шу ерда (Мақол).

Демак, нисбий сўзлар қўшма гапнинг ҳар икки компонентда қўлланилади. Олдинги компонентда улар сўроқ характериға эга бўлса, кейинги компонентда эса жавоб тарзида қўлланади. Олдинги қисмдаги нисбий сўзлар кўпинча сўроқ олошлари ёки сўроқни ифодаловчи равишлар билан бирга келса, кейинги компонентда кўрсатиш олошлари ёки улар билан бирга қўлланган равишлар билан ифодаланади. Нисбий сўзлар бир хил келишиқ қўшимчаларини олиб бир-бириға мослашади: Катта арава қаёққа юрса, кичик арава ҳам шу ёққа юради (Мақол).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 133-134-бетлар.

Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент, 1958, 79-111-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 21-25-бетлар.

Асқарова М. Ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент: Фан, 1966, 43-169-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси, II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 355-415-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 191, 23-27-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965, 211-216-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, Ўқитувчи, 1987, 171-187-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили, II. Синтаксис. Тошкент, 1966, 391-400-бетлар.

ЭРГАШ ГАПЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Режа:

1. Эргаш гапларнинг хусусиятлари.
2. Эргаш гапларнинг асосий мезонлари.
3. Эргаш гапларнинг таснифига муносабати.
4. Эргаш гапларнинг турлари.

Эргаш гапли қўшма гаплар тенг ҳуқуқли бўлмаган қисмлардан – бош ва эргаш гаплардан ташкил топади. Бош гап маълум мустақилликка эга бўлиб, у эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Шунинг учун эргаш гап мазмун ва тузилишига кўра ҳам бош гапдан фарқланади.

Эргаш гапларнинг кесими, асосан, феълнинг шахсиз шакллари (сифатдош, равишдош, ҳаракат номи) орқали ифодалангани учун у доимо шахс қўшимчаларини қабул қилмайди.

Сифатдошнинг -ган шаклини олган феъл эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда кўпинча эгалик аффиксини олади ва бу эгалик шакли ҳаракатни бажарувчи субъектни кўрсатади. Эргаш гап кесими таркибида эгалик аффиксининг қўлланишида қуйидаги ҳолатни кузатиш мумкин:

1. Эргаш гапнинг эгаси юзада бўлса, сифатдошдаги эгалик аффикси субъектга мос тушиши ва тушмаслиги мумкин: Биз Газободга келганимизда,

дурадгорлар икки уйни қўндириб бўлиб, учинчисини тикламоқда эдилар (А.Мухтор).

2.Эргаш гапнинг эгаси мавжуд бўлмаса, сифатдош субъектни кўрсатувчи эгалик аффикси билан бирга қўлланади: Тинчланганимизда, мен ўзимни бахтли санардим (С.Айний).

Ҳаркат номи шаклини олган сўз эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда эгалик аффиксини олади ва билан қўмақчиси орқали бош гапга тобелашади. Бу хил эргаш гаплар воқеанинг пайтга бўлган муносабатини ифодалайди: Ҳожиматнинг қораси кўриниши билан уларнинг ҳар иккови ночор икки томонга ажралишди (С.Аҳмад).

Эргаш гапнинг кесими равишдош билан ифодаланганда шахс қўшимчасини қабул қилмайди. Бундай эргаш гапларда эга доимо юзада бўлади: Онахоннинг товуши товланиб, кўзига ёш келди (А.Мухтор).

Шунинг учун ҳам эргаш гапларнинг мезони ва таснифи тўғрисида турли хил фикрларни учратамиз. Турколог Н.К.Дмитриев эргаш гаплар икки асосий белги (нисбий мустақиллик мустақил гап бўлақларининг мавжудлиги)га эга бўлиши керак деб уқдиради.¹ Қозоқ ва қирғиз тилшунослари учинчи белги—интонация бўлиши лозимлигини кўрсатадилар.²

Туркий тиллардаги эргаш гапларнинг мезонини белгилашда Н.З.Гаджиева бошқача иш тутади ва анча тўғри хулосага келади.³

Хуллас, эргаш гапларни белгилашда унинг қўйидаги асосий мезонлари мавжуддир:

1.Нисбий мустақиллик мазмунини ифодалайди.

2.Ҳар бир компонентда мустақил эга-кесим мавжуд бўлади.

3.Мустақил интонациясига эга.

Бу асосий мезонлар эргаш гапларни шакллантиради. Ушбу мезонларга турлича муносабатда бўлиш натижасида эргаш гаплар ҳам ҳар хил таснифланиб келинмоқда.

Эргаш гапларни таснифлашда содда гап бўлақларининг вазифасидан чиқиб гуруҳларга ажратмоқдалар.⁴

Н.А.Баскаков эргаш гапларни мазмуний-синтактик мақом жиҳатидан уч гуруҳга ажратади.⁵

Ўзбек тилшунослигида эргаш гаплар мазмуний-шаклий жиҳатдан 14 турга ажратиб ўрганилади.⁶

¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, 401-с.

² Ҳозирги қозоқ тили. Алматы, 1954, 506-бет. Сартбаев К.К. Основные вопросы синтаксиса сложного предложения в современном киргизском языке. АДД. М., 1958.

³ Гаджиева Н.З. Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. Тезисы докладов коорд. Совещания по грамматике тюркских языков. Алма-Ата, 1956, 18-20-бетлар.

⁴ Черемисина М.Н., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск: Наука, 1987, с. 61.

⁵ Баскаков Н.А. Предложение в современном турецком языке. М.: Наука, 1984, с. 157.

⁶ Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 187-бет.

Бошқа ишларда эргаш гаплар предикатив асосига кўра ҳам уч гуруҳга ажратиб таҳлилланади¹.

Эргаш гапларни таснифлаганда ҳавола бўлакларни ҳисобга олиш ҳақда ҳам фикрлар mavжуд².

Эргаш гапларни фақат мазмун ёки тузилиш жиҳатидан таснифлаш ҳамиша ҳам тўғри бўлавермайди. Чунки эргаш гапларнинг кесими ифодаланиши, тузилиши жиҳатидан бир хил, фикрий жиҳатдан ҳар хил бўлади.

Эргаш гап кесимларининг ифодаланишига кўра уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1.Кесимлари тўла шаклланган эргаш гаплар.

2.Кесимлари тўла шаклланмаган ярим предикатив эргаш гаплар.

Эргаш гапларнинг кесими сифатдош билан ифодаланганда пайтда, замонда, вақтда сўзлар қўшилиб келади; ўлчов-даража, чоғиштириш эргаш гапларда шундай, шунча сўзлари келса, шунга мос ҳолда бош гапда қандай, қанча сўзлари келади.

Эргаш гапларни таснифлашда ҳар бир эргаш гапнинг синтактик вазифасини ҳам асосга олиш керак. Ҳар бир гапнинг аниқ шароитдаги мазмуни, эргаш гапнинг бош гап билан грамматик жиҳатдан боғланиш йўли, бош гапдаги қайси бўлакни изоҳлаётгани ва айрим лексик хусусиятларига эътибор бериш керак.

Эргаш гапларни таснифлашда шу эргаш гапнинг бош гапдаги қайси бўлакнинг ўрнида қўллана олишига эмас, балки бош гапдаги қайси бўлакка оидлигига ёки қайси бўлакни изоҳлаётганига эътибор бериш керак³. Бу бўлакни ҳавола бўлак деб аташа бўлади. Ҳавола бўлак деганда умумий тишуносликдаги «дейксис бирликлар» тушунчаси эсга келади.

Дейксис белгилар тушунчаси шундан иборатки, улар мазмунни-воқеа, белги, нарсаларни бевоста ифодаламайди, балки уларга ишора, ҳавола қилади, шунга кўра уларни мазмунан кучсиз, бўш сўзлар сифатида қараш мумкин⁴.

Ўзбек тилида олмош ва бошқа нисбий сўзлар дейксис белги – ҳавола бўлак сифатида қўшма гапларда иштирок этади. Бош ва эргаш гаплардаги ҳавола бўлакнинг савол–жавоб тарзидаги доимий қаршилантиришни ташкил этади: ким-у, ким ўша, кимлар-улар, нима-ўша, нима-шу, нима-у, қанча-шунча, қандай-шундай, нечта-шунча, қанчалик-шунчалик, қаер-шу ер, қай томон-шу томон каби.

¹ Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) таҳлили. ДДА. Тошкент, 1993, 22-26-бетлар.

² Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 172-175-бетлар.

³ Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. М. –Л., 1935, с.230.

⁴ Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. Вып.V. М.: Прогресс, 1970, с.177-183.

Хуллас, эргаш гапларни таснифлашда қўшма гап қисмларининг семантикасини ва уларни алоқага киритувчи грамматик воситаларни ҳисобга олиш лозим. Бу хусусиятларни ҳисобга олиб эргаш гапларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Эга эргаш гап.
2. Кесим эргаш гап.
3. Тўлдирувчи эргаш гап.
4. Аниқловчи эргаш гап.
5. Равиш эргаш гап.
6. Ўлчов-даража эргаш гап.
7. Чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гаплар.
8. Сабаб эргаш гап.
9. Мақсад эргаш гап.
10. Пайт эргаш гап.
11. Ўрин эргаш гап.
12. Шарт эргаш гап.
13. Тўсиқсиз эргаш гап.
14. Натижа эргаш гап.

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 134-бет.

Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент, 1958, 111-112-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 25-26-бетлар.

Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент: Фан, 1966, 175-181-бетлар.

Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 166-218-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 1991, 28-31-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 187-бет.

ЭРГАШ ГАПЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Режа:

1. Эргаш гапларнинг турлари.
2. Эга эргаш гапли қўшма гаплар.
3. Кесим эргаш гапли қўшма гаплар.
4. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар.
5. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар.
6. Равиш эргаш гапли қўшма гаплар.
7. Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар.
8. Чоғилтириш ва ўхшатиш эргаш гапли қўшма гаплар.
9. Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар.
10. Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар.
11. Пайт эргаш гапли қўшма гаплар.
12. Ўрин эргаш гапли қўшма гаплар.
13. Шарт эргаш гапли қўшма гаплар.
14. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар.
15. Натija эргаш гапли қўшма гаплар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида эргаш гапларнинг қуйидаги типлари мавжуд: эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, равиш, ўлчов-даража, чоғилтириш, ўхшатиш, сабаб, мақсад, пайт, ўрин, шарт, тўсиқсиз, натija гаплар.

Эга эргаш гапли қўшма гаплар. Эга эргаш гап бош гапдаги айрим олмошлар билан ифодаланган эгани изоҳлаб, конкретлаштириб келади: Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади (Мақол).

Эга эргаш гап бош гапга кўпинча феълнинг шарт майли шакли билан бирикади: Кимки виждонан ишласа, у хурматга сазовор бўлади («Шарқ юлдузи»).

Масолимизда эргаш гап бош гапда эга вазифасида келган олмошнинг маъносини аниқлаштириб келган. Баъзан эса эргаш гап бош гапда қўлланган эгани ҳам изоҳлайди: Кимки ҳалол меҳнат қилса, ватанимиз томонидан тақдирланади («Ўзбекистон овози»).

Кесим эргаш гапли қўшма гаплар. Кесим эргаш гап бош гапдаги олмош билан ифодаланган кесимнинг маъносини изоҳлаб, аниқлаштириб келади. Кесим эргаш гап кўпинча бош гапда кесим вазифасида келган шу, шундай, шундан иборат каби сўзларнинг маъносини конкретлаштириб келади. Кесим эргаш гап бош гап билан -ки ёрдамчиси орқали бирикади: Айтмоқчи бўлган гапим шуки, радиоузелнинг аппаратураси бундан икки йил бурун олинган (А.Қаҳҳор). Ўзбек муштумининг маҳкамлиги шундаки, бу муштда жуда кўп халқларнинг кучи бирлашган (Ойбек).

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап. Тўлдирувчи эргаш гап бош гаптаги олмош билан ифодаланган тўлдирувчининг маъносини изоҳлаб, конкретлаштириб келади: Бош гапта тўлдирувчи қўлланган ва қўлланмаган бўлади: Сиз кимга ишонч билдирсангиз, уни мен шерик қилиб олишим мумкин (Р.Файзий). Билиб қўйки, сени Ватан кутади (Ғ.Ғулом).

Тўлдирувчи эргаш гап кўпинча бош гапдан кейин келади ва бош гапга -ки, -ми ёрдамчилари орқали бирикади. Бу ёрдамчилари орқали бирикади. Бу ёрдамчилар бош гапнинг кесимига қўшилиб келади: Шунга иқрор бўлингки, Олихўжамақсум одамларга ўтказган зулми учун халқ олдига жавоб бермай қолмайди (А.Мухтор). Биласизми, хўжайиннинг Нури деган қизлари бор (Ойбек).

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап. Аниқловчи эргаш гап бош гаптаги аниқловчи вазифасида қўлланган сўзларнинг маъносини изоҳлаб, конкретлаштириб келади.

Аниқловчи эргаш гап бош гапта аниқловчи вазифасида келган айрим, шундай, баъзи, бир каби сўзларнинг маъносини тўлароқ очиб беради: Бу шундай ажиб диёрки, унинг зўр кўзгуси ойдир (Ҳ.Олимжон).

Аниқловчи эргаш гап бош гапта -ки ёрдамчиси орқали бирикади ва эргаш гап бош гапдан кейин келади: Биз шундай кутубхона бино қўлайликки, бутун эл олдида манзур ва мўътабар бўлсин (Ойбек). Бир аканг борки, мурдани зинда, зиядани газанда қилади (К.Яшин). Сизда айрим нуқсонлар борки, сиз уларни тезда бартараф қилишингиз керак («Ўзбекистон овози»).

Равиш эргаш гапли қўшма гап. Равиш эргаш гап бош гап кесимидан англашилган ҳаракатнинг ёки бош гаптаги бутун воқеанинг қай тарзда, қандай вазиятда юзага келишини кўрсатади: Юрағида ҳислар тўлиб-тошиб, Ўқтам ҳайкал теварағида анча вақт аста-секин юрди (Ойбек).

Равиш эргаш гапларнинг кесими -б(-иб), -май(-масдан) аффиксли равишдош билан ифодаланиб бош гапга боғланади: Ичкарида ашула тутаб шовқинли кулги кўтарилди (А.Мухтор). Сабрим чидамай, юқорига интилдим (Ҳ.Ғулом).

Равиш эргаш гаплар бош гапдан олдин, бош гапнинг ўртасида ёки бош гапдан кейин келади: Назокатнинг овози титраб, юраги урар эди (С.Аҳмад). Ойимлар ўтирар кокилин осиб, Мушки анбар ҳиди ҳар ённи босиб (Ислом шоир).

Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар. Ўлчов-даража эргаш гаплар бош гаптаги воқеани ўлчаш ҳамда бош гапнинг даражасини аниқлаш учун хизмат қилади. Бу ҳил эргаш гап бош гаптаги воқеани чегаралаб кўрсатади: Чуқур қанча кўп бўлса, аравақаш ҳам шунча нотинч бўлади (А.Қаҳҳор).

Ўлчов-даража эргаш гапларнинг кесими шарт майли шаклида бўлади. Бунда эргаш гапдаги **қанча**, **қанчалик**, **нечоғлик** оллошлари бош гап таркибида келган **шунча**, **шунчалик**, **шу чоғли**, **шу қадар** каби сўзларга мос келади. Бош гапга таркибида келган бундай сўз кесимга боғланган бўлса, эргаш гап бош гапдаги иш-ҳаракат, ҳолатнинг қандай даражада, қанча миқдорда бажарилишини билдиради:

Қиладиган ишингиз қанчалик улуғвор бўлса, ғайратингиз шунча қайнай беради (Р.Файзий).

Эргаш гапнинг кесими сифатдошдан сўнг **сари**, **сайин** кўмакчиларини келтириш орқали ифодаланади. Бунда эргаш гапда **қанчалик**, бош гапда **шунчалик** нисбий сўзлари иштирок этади: Офтоб бой ишга қанчалик яқинлашган сайин, Бозорнинг андиша ва хаёлот ишунчалик кўпая борор эди (С.Айний). Ёшинг улғайган сари, тажрибанг ҳам орта борар экан («Шарқ юлдузи»).

Чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гапли қўшма гаплар. Чоғиштириш эргаш гапи бир ҳаракат билан иккинчи ҳаракатни, бир воқеа билан иккинчи воқеани, бир шахс билан иккинчи шахсни чоғиштиради.

Чоғиштириш эргаш гапи бош гапга шарт феъл шакли, сифатдош на равишдош шакллари ҳамда -ки боғловчиси орқали боғланади.

Эргаш гапнинг таркибида **-гунча**, **-гандан кўра**, **-ишдан кўра**, **қандай**, **қандай қилиб**, **шундай**, **ўшандай**, **шундай қилиб**, **ўшандай қилиб** каби нисбий сўзлар иштирок қилади: Чавандозлар боши кесилган улоққа қандай муомала қилсалар, босқинчи отлиқлар тирик Саъдуллага ҳам худди шундай муомала қилдилар (С.Айний). Йигитнинг сазоси сингунча, хўкизнинг шохи синсин (Мақол). Кул бўлиб яшагунча, мард бўлиб ўлган яхши (Мақол).

Эргаш гапнинг кесими сифатдошдан сўнг **-дай**, **-гани**, **-ганидай** аффиксларини ёки **каби**, **сингари**, **сари**, **гўё** ёрдамчиларидан бирини келтириш билан ифодаланиб, эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилишини бошқа предмет ҳаракатига ўхшатиш орқали билдиради: Темир увоқлари оҳангробо парчасини ургандай, ҳамма Павелни ўраб олди («Шарқ юлдузи»). У кимир этмади, гўё асоби ҳам, сезгилари ҳам ўлган эди (А.Мухтор). Башорат худди елкасидан биров туртгандек, чўчиб ўрнидан турди (А.Мухтор).

Сабаб эргаш гапли қўшма гап. Сабаб эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзга келиш сабабини билдиради: Кумуш жуда хафа кўринганлигидан, унинг кўнглини очмоққа тўғри келар эди (А.Қодирий).

Сабаб эргаш гап бош гапга **чунки**, **шу сабабли**, **шу туфайли**, **сабабки**, **негаки**, **шекили**, **шунинг учун**, **-гани учун**, **-гани туфайли**, **-ганидан**, **-и(б)**, **-май** каби ёрдамчилар орқали бирикади: Климов қизикроқ гап айтди шекилли, Жўрабой бутун гавдасини ларзага келтириб кулди (С.Аҳмад). Фуломжон узоқ ўй суриб кетгани сабабли, суҳбат узилиб қолди

(М.Исмоилий). Ҳамма айни шу маҳалда уй-рўзгор иши ва кечки овқат билан банд бўлганидан, гузарда ҳеч ким кўринмас эди (П.Турсун).

Мақсад эргаш гапли қўшма гап. Мақсад эргаш гап бош гапдаги ҳаракат ёки воқеанинг қандай мақсад билан юзага келишини билдиради. Бундай қўшма гапнинг қисмлари ўзаро деб (дея), учун ёрдамчилари воситасида бирикади: Сўзим қандай таъсир этаркан деб, диққат билан унга тикилдим (А.Қаҳҳор).

Мақсад мазмунини янада бўрттириб кўрсатиш учун эргаш гап олдида зора, шояд каби сўзлар ишлатилади: Зора, хўжайиннинг кўнгли бир оз ёзилса деб, меҳмон гаплашади, ҳасратлашади (А.Мухтор).

Мақсад эргаш гап бош гапдан олдин ёки ундан кейин келади: Ота ўглининг уйкусини бузмай деб, ниҳоят эҳтиётлик билан ўрнидан тураётир (Р.Файзий). Ҳар киши тер тўкиб қилади меҳнат, халқимнинг турмуши обод бўлсин деб (Ғ.Ғулом).

Пайт эргаш гапли қўшма гап. Пайт эргаш гап бош гапдаги иш-ҳаракатнинг юзага келиш вақтини билдиради: Кеч кириб, ҳавонинг тапти қайтди (С.Аҳмад).

Пайт эргаш гап бош гапга -ганидан кейин (сўнг, аввал), -ганда, -ган вақтда (пайтда), -масдан, -масдан олдин (бурун, аввал), -а(з), -мас, -н(б), -гач, -гунча, -май, -(и)ши, билан ёрдамчилари орқали бирикади: Орадан кўп вақт ўтмай, идорага чоллар киришди (А.Қаҳҳор). Дилшод қайтиб келганда, Ашурмирзо Зулфиқор ота билан гаплашиб ўтирган эди (М. Исмоилий).

Пайт эргаш гап, асосан, бош гапдан олдин келади: Ўйглаб уйга кирарканман, бувим мени кучоқлаб қарши олди (Ойбек).

Ўрин эргаш гапли қўшма гап. Ўрин эргаш бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиш, бажарилиш ўрнини билдиради: Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади (Мақол).

Ўрин эргаш гап бош гапга кўпинча феълнинг шарт майли шакли орқали бирикади. Бундан ташқари, ўрин эргаш гапли қўшма гапларда бош ва эргаш гап таркибида қаерда-шу ерда, қаердан-шу ердан, қаерга-шу ерга каби сўзлар қўлланади: Соф виждонли Одина қаерда бўлса, унинг севгилиси Гулбиби ҳам шу ерда бўлади (С.Айний). Катта кема қаёққа юрса, хичик кема ҳам шу ёққа юради (Мақол).

Шарт эргаш гапли қўшма гап. Шарт эргаш гап бош гапдаги воқеанинг қандай шарт билан юзага чиқишини билдиради: Қалб саломат бўлса, ақл ҳам, фикр ҳам саломат бўлади (С.Аҳмад).

Шарт эргаш гап бош гапга феълнинг шарт майли шакли ёки -ганда, -ганда эди ёрдамчиси, шунингдек, -(а)р+экан шакллари орқали боғланади: Илғорларни ҳар ишда етакчи қила билсангиз, марра сизники (Ойбек).

Муस्ताқиллик бўлмаганда, биз бундай қувноқ ҳаёт кечирмас эдик («Ўзбекистон овози»).

Баъзан шарт мазмунини янада кучлироқ ифодалаш учун эргаш гапнинг бошида **агар, борди-ю, мабодо, башарти** каби сўзлар келади: Агар шу тупроқ бўлмаганда эди, менда на юрак, на бахт, на оила бўлар эди (К.Яшин). Агар мамлакатда жабр-зулм бениҳоят авж олмаса эди, ишқингиз қора киймас эди (Ойбек).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда бош гап ва эргаш гапдаги мазмун бир-бирига зид бўлса ҳам, шу зидликка, тўсиққа қарамай, бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиши ифодаланади: Кўзи ожиз бўлишига қарамай, Султон бўзчи зах дўконда кечаси билан шам ёқиб, бўз тўқиб ўтирар эди (А.Мухтор).

Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга **-са ҳам, -са-да, -ганда ҳам, қарамай** каби ёрдамчилар орқали боғланади: Дунё гўзал кўринар менга, ўзи қанча эски бўлса ҳам (Х.Олимжон). Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳали тамом сўнмаган эди (Ойбек).

Натижа эргаш гапли қўшма гап. Натижа эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келишидаги натижани билдиради: Азимбой шундай зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр косаси тўлди (С.Айний). У шундай кинояли ҳаракатлар кўрсатдики, одамларнинг кулгидан ичақлари узилаёзди (Ойбек).

Натижа эргаш гап **-ки** ёрдамчиси орқали бириқади. Бундай эргаш гаплар қўпинча бош гапдаги ҳаракат белгисини кўрсатадиган шундай (**шунақанги, чунон(чунонам)**) каби сўзларнинг маъносини конкретлаштириб келади: Ғўзаси чунонам етилибдики, кўсаклар нашватидек келади (С.Аҳмад). Асрорқул чилимни шундай қаттиқ тортдики, сархонасидан аланга кўтарилди (А.Қаҳҳор). Оксананинг шундай аччиғи келдики, ҳатто бурнининг учигача қизариб кетди (С.Аҳмад).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 134-174-бетлар.

Абдраҳмонов Ф. Қўшма гап. Тошкент, 1957, 33-105-бетлар.

Абдраҳмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент, 1958, 111-212-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 26-84-бетлар.

Асқарова М. Ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент: Фан, 1966, 175-237-бетлар.

Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 166-218-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 1991, 32-38-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент, 1976, 415-557-бетлар.

Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 187-223-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. Тошкент, 1966, 420-468-бетлар.

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

Режа:

1. Боғловчисиз қўшма гапларнинг боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларга ўхшаш ҳамда фарқли томонлари.
2. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларнинг ўзаро боғланиш усуллари.
3. Боғловчисиз қўшма гапларнинг турлари.
4. Бир типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар.
5. Турли типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар.

Қўшма гап қисмлари боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги грамматик воситалар ва нисбий сўзларсиз интонация орқали бир-бири билан алоқага киришиб синтактик бутунликни - боғловчисиз қўшма гапни ташкил этади.

Икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг грамматик боғловчилар ёрдамсиз бирикувидан тузилган қўшма гаплар **боғловчисиз қўшма гаплар** ҳисобланади: Юрагида қандай дард бор-мана бу менга сир (Ойбек). Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи (Мақол).

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гаплар мазмунан ба оҳангга киришиб кетади. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гаплар мазмун ва интонацион тугалликка эга бўлмайди. Улар маълум бир фикрни ифодалайди, интонацион тугаллик бундай гапларнинг охирида бўлади. Шў сабабли боғловчисиз қўшма гап таркибидаги содда гаплар, боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплардагидек, ўзаро тенг алоқага ҳам, тобе алоқага ҳам кириша олмайди.

Боғловчисиз ва боғланган қўшма гап мазмунан ва интонация жиҳатидан бир-бирига тенг бўлмайди. Қиёсланг: Сен келасан, - иш бошлаймиз. Сен келасан ва иш бошлаймиз.

Боғловчисиз қўшма гап айирув боғловчили боғланган қўшма гап маъно муносабатини ифодалайди.

Нисбий олмошлар ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапдаги маъно муносабатларини боғловчисиз қўшма гап ифодаламайди.

Изоҳ маъносидаги боғловчисиз қўшма гапга ўхшаш қурилмалар боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларда қўлланмайди.

Баъзи бир боғловчисиз қўшма гапларни эргаш гаплар билан алмаштириш мумкин бўлса-да, уларни эргаш гапнинг бирор аниқ турига киритиш мумкин эмас: Юрт тинч-сен тинч (Мақол).

Боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турлари кўп маъноли бўлиб, боғланган қўшма гапнинг ҳам, эргаш гапли қўшма гапнинг ҳам хусусиятларини ўзида ифодалаши мумкин: Канал қазиган эдик, сув чиқмади (А.Қаҳҳор). Канал қазиган эдик, лекин сув чиқмади (боғловчисиз қўшма гап).

Кўздан кечирилган ўзига хос хусусиятлар боғловчисиз қўшма гапларни алоҳида ўрганишни тақозо этади.

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларнинг ўзаро боғланиши. Ҳар қандай боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гаплар ўзаро маълум бир воситалар ёрдами билан бирлашади ва қўшма гапни ҳосил қилади. Бу воситалар қуйидагилардан иборат:

1. **Лексик элементлар:** шундан буён, шундан кейин, унда, шунда, шу пайтда, олмошлар, синоним ва антоним сўзлар, кириш сўзлар, юкламалар.

Боғловчисиз қўшма гап таркибида келувчи бу лексик элементлар содда гапларнинг бирикиб, қўшма гап ҳосил қилишларида муҳим рол ўйнайди: Авжи кетиш пайти, бироздан кейин тонг отади (Ойбек). Атрофга гуллар сочилди, шунда унинг бахти очилди (Ҳ.Олимжон). Шундай аёллар бўлади: улар ишқни эътиқод каби муқаддас тутади (Ойбек). Бор борича, йўқ ҳолича (Мақол).

2. **Айрим гап бўлақларининг такрорланиши.** Бир хил сўзнинг икки гапда такрорланиши ҳар икки гапни бир-бирига яқинлаштиради, қўшма гапни ҳосил қилади. Умумий гап бўлақлари ҳар икки гапда бир хил вазифада бўлиши ёки турли вазифада бўлиши мумкин: Менинг домлам йўқ, домлам-икки кўзим (А.Қаҳҳор). Ўтди кунлар, ўтди замонлар, ўтди гапга фарқ бўлган онлар (Ҳ.Олимжон). Шу одамлар ҳам ўйин-кулгини билан экан, шу одамларга ҳам ўйин-кулги ярашар экан-ку (А.Қаҳҳор).

3. **Умумий иккинчи даражали бўлақлар.** Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи даражали бўлақ қўшма гап таркибидаги гаплар учун умумий бўлади. Умумий иккинчи даражали бўлақ фақат биринчи гап таркибида қўлланиб, иккинчи гапда ифодаланмайди. Аммо умумий контекстан сезилиб туради: Бойваччанинг ранги бироз оқарди, кўзлари асабий равишда қисилди (Ойбек). Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди (Ойбек). У ерда муҳаббат бўларди меҳмон, оромда ўтарди оқ-ойдин тунлар (Ҳ.Фулум).

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с.447; Вопросы грамматического строя. М., 1955, с.430; Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент, 1958, 236-бет.

4. *Структура*. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг бир структура жиҳатидан шундай тузиладиги, уни қўшма гапнинг бошқа гапидан ташқари тушуниш мумкин эмас. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар структура жиҳатидан бир-бирларига боғлиқ бўлиб қоладилар: Қайси Иномжон бўлар эди, тоғангизнинг ўғли! (А.Қаҳҳор). Яхшнинг шарофати теғар, ёмоннинг касофати (Мақол). Одам тилидан топади, ҳайвон мўғизидан (Мақол). Мисолдаги иккинчи гапнинг кесими тушиб қолган.

5. *Интонация ва ўрин*. Интонация содда гапларни бириктириб, боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилишда муҳим рол ўйнайди: Қор ёғди - дон ёғди (Мақол). Жоди йўқ - сигирларга поя бутун ташланади (А.Қаҳҳор).

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг ўз ўрни бор, шу ўринга кўра бошқа содда гап билан бирикади, маълум мақсадни, фикрни ифодалайди. Гап ўринларининг ўзгариши билан мазмун бузилади ва кузатилган фикрни билдирмайди: Сен келдинг - ясанди дунё (Уйғун). Ясанди дунё - сен келдинг.

6. *Замон муносабати*. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги бир содда гап кесимининг бир хил замон шакли ва мазмунида бўлиши шу қўшма гап таркибидаги иккинчи гап кесимининг унга мувофиқ бўлишини талаб этади: Табиат ўзгарар минг йиллардан сўнг, балки биз билмаган гиёҳлар ўсар (Уйғун). Ваъдага вафо марднинг иши, ваъдасиз - субутсиз киши (Мақол).

Боғловчисиз қўшма гапларнинг тури. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро маъно муносабати ва уларнинг интонацияси ҳам турлича бўлади. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро маъно ва интонацион муносабатларига кўра, қўшма гапнинг ифодалаган умумий мазмунига кўра, боғловчисиз қўшма гаплар икки турга бўлинади:

1. *Бир типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар*.

2. *Турли типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар*.

Бир типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар.

Бир типли гаплардан ташкил топган қўшма гапларнинг таркибидаги содда гапларнинг типини ҳам, уларнинг оҳангини ҳам бир хил бўлади. Уларда маълум бир вақтда ёки кетма-кет рўй берадиган воқеа, ҳодисалар ифодаланади ёки воқеа, ҳодисалар бир-бирига қиёсланади.

Бир турдаги гаплардан ташкил топиб, умумий бир фикрни ифодаловчи қўшма гаплар бир типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар ҳисобланади: Жисмимиз йўқолур, ўчмас номимиз (Ҳ.Олимжон). Нияҳят Павел ўрнидан турди, ҳамма ёқни жим-житлик босди ("Ёшлик").

Бир типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг ўзаро семантик, грамматик муносабатига кўра, икки гуруҳга ажратилиш мумкин:

1. Санаб кўрсатувчи гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар.

2. Қиёслаб кўрсатувчи гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар.

Маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларини санаб кўрсатувчи гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар, иш-ҳаракатнинг бажарилиши ёки белги-хусусиятнинг рўё беришига қараб, икки хил бўлишлари мумкин:

а) ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатган боғловчисиз қўшма гаплар: Куй берар юракка ҳордиқ ва дармон, куй айтиб учади беватан еллар (Х.Олимжон). Гулнинг юраги кучли тўлқинланади, бутун гавдасини тоғли бир титроқ босди (Ойбек).

б) ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар: Булутлар тарқалиб кетган, илиқ қуёш чиқиб, атрофга нур сочарди (М.Ибрагимов). Жилноятчиларнинг қўлларидан пичоқ ва ошпичоқлар ерга тушди, қўллари ҳавога кўтарилди (С.Айниё).

Бир типли боғловчисиз қўшма гаплар фақат икки содда гапнинг бирикувидан таркиб топмай, бу хил қўшма гаплар иккидан ортиқ содда гапларнинг қўшилиғидан тузилиши ҳам мумкин: Иссиқ тобора ортар, ғир этган шамол йўқ, от-арава кўтарган чанг ҳавода узоқ вақт қимирламай туриб қолар, юзларга қизғин темир учқун каби ёпишар, нафасни буғар эди (Ойбек).

Маълум воқеа, ҳодисаларни қиёслаб кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар мазмунига кўра икки турга бўлинади:

а) ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслаб кўрсатувчи содда гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар: Булар роҳатда, мен ҳасратда яшабман (Ойбек). Ўйинини кўриб, эсингиз оғди, яна ёмонлайсиз (Ойбек). Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи (Мақол).

б) ҳаракат, ҳолат, белги-хусусият ва унинг натижасини кўрсатувчи гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар: Ҳаво борган сари иситмоқда, мевалар етилмоқда (Ойбек). Йигитлик кучимнинг қаймоғини бой олди, мен ука бой қилдим (Х.Х.Ниёзий).

Турли типли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гаплар. Турли типли гаплардан таркиб топган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлади, уларда семантик алоқа зич бўлади. Бу хил боғловчисиз қўшма гаплар турли-туман маъноларни ифодалайди, шунга кўра қўшма гап таркибидаги ҳар бир содда гап ўзига хос интонация билан талаффуз этилади.

Турли тишли гаплардан ташкил топган боғловчисиз қўшма гапларда тартиб ҳам қатъий бўлади. Қўшма гап таркибидаги ҳар бир гап маълум ўринга эга бўлади. Бу тартибнинг ўзгариши маъно ва интонацияни ўзгартиради, ифодаланмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади: Юрт бетинч-сен бетинч (Яшнов). Бу гапда-юрт бетинч бўлса, сен ҳам бетинч бўласан-дейилмоқчи. Аммо гап тартибнинг ўзгариши (сен бетинч-юрт бетинч) билан акс маъно келиб чиқардики, бу фикрни муаллиф айтмоқчи эмас.

Турли тишли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар икки хил вазифани бажаришга хизмат қилади:

1. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш шarti, пайти, сабаби, ҳолатини қўшма гапнинг биринчи қисми кўрсатади.

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб келади.

Умуман боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг ўзаро семантик муносабатига кўра, турли тишли боғловчисиз қўшма гаплар куйидаги маъно гуруҳларига бўлинади:

1. Шарт маъносини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар.
2. Тўсиқсизлик маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.
3. Сабаб маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.
4. Натижа маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.
5. Ўхшатиш маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.
6. Пайт маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.
7. Изоҳ маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.

1. Шарт. Боғловчисиз қўшма гапнинг икинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун биринчи қисмдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шарт қилиб қўйилади. Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кўтарилувчи оҳанг билан, иккинчи қисми эса пасажовчи оҳанг билан талаффуз этилади. Ҳар икки гап орасида пауза берилади: Қўшнинг тинч-сен тинч (Мақол). Дангаса бўлманг-бахтсиз бўлмайсиз (Мақол). Қўзим тирик-мен билан муомала қиласиз (Ойбек).

2. Тўсиқсизлик. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмида биринчи қисмидан англашилган зидликка қарамай, маълум бир иш-ҳаракатнинг юзага келиши ифодаланadi. Бу хил гаплар зид маъноли боғловчисиз қўшма гапларга ўхшайди. Аммо оҳанги ва қўшма гапнинг иккинчи қисмининг биринчи қисмга мазмунан тобе бўлиши билан фарқланади: Ўзим ҳали ёшман-оламча ғурурим бор. (Ғ.Ғулом). Ўзим бунда, кўнгил унда (Ойбек).

3. Сабаб. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар сабаб маъносини ифодалаганда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ёки рўй бермаслиги учун

сабабни кўрсатади: Урилмоқ ҳам фойда: пишиқ бўласиз, тажриба ҳосил қиласиз (Ойбек). Ҳа Сидиқжон ака, мунча тикилиб қолдингиз, чиройлик эканми? (А.Қаҳҳор). Ҳамма айб ўғлимда: гўл, бўшанг (Х.Ҳ.Ниёзий).

4. **Натижа.** Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг биринчиси сабабни, иккинчи гап эса ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Бу хил гаплар мазмунан бир типли боғловчисиз қўшма гапларга ўхшайди. Аммо гаплар орасидаги мазмуннинг зич бўлиши билан, гапларнинг интонациясидаги ўзига хослик билан ва кесимларининг турли замон шаклида кела олиши ҳамда турли шаклда бўлиш билан фарқланиб туради.

Натижада маъносини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги содда гапларнинг ўзига хос маъно ва интонацион муносабати ёзувда тире ёки икки нуқта орқали кўрсатилади:

Мен куламан-ҳаёт кулади,
Мен куламан-кулиб кирар йил,
Мен куламан-кўшиқ бўлади,
Мен куламан-эркаланар дил (С.Ақбарий).

5. **Ўхшатиш.** Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг бирдан англашилган мазмун иккинчисидан англашилган мазмунга ўхшатилади. Бу хил қўшма гапларнинг биринчиси кўтарилувчи интонация билан, иккинчиси нормал, текис интонация билан талаффуз этилади, ҳар икки гап орасида аниқ пауза берилади: Қор ёғди-дон ёғди (мақол). Хатингни ўқидим-ўзингни кўрдим (Ойбек). Сув келди-нур келди (Мақол).

6. **Пайт.** Боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги биринчи гап иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш ёки рўй бермаслик пайтини ифодалайди. Биринчи гап кўтарилувчи интонация билан талаффуз этилади, ундан сўнг пауза берилиб, иккинчи гап бир текисда бўлган нормал интонация билан айтилади.

Пайт маъноси ифодланган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гапларнинг кесимлари асосан ўтган замон феъллари орқали ифодаланади: Вақт ҳуфтондан ўтган, жувозхонада чироғ кўринади (Ойбек). Орадан бироз вақт ўтди-ёқимсиз хириллаш билан калта-қалта нафас ола бошлади (С.Айний).

7. **Изоҳ.** Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи гап биринчи гапнинг айрим бўлақларини изоҳлаши ёки уни тўлдириши мумкин. Изоҳ маъносидаги боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги биринчи гап кўтарилувчи ва охирида пасаяувчи интонация билан, иккинчи гап эса пасайиб боувчи тинч интонация билан талаффуз этилади: Маълум бўлди: чекинаётганимиз туфайли руҳан эзилгансиз (М.Шолохов). Ким табиб, бошидан ўтган табиб (А. Қаҳҳор). Нурига ўхшаш қизларнинг ишқи баҳорда ёққан қордай: бир ёқдан ёғиб, бир ёқдан эриб кетади (Ойбек).

Турли типли гаплардан таркиб топган боғловчисиз қўшма гаплар одатда икки содда гапнинг бирикувидан тузилади. Аммо айрим ҳолларда боғловчисиз қўшма гапларнинг таркиби мураккаб бўлиши, иккидан ортиқ содда гаплардан тузилиши мумкин. Бу ҳолат қўшма гапнинг биринчи қисмини турли томондан, кенг изоҳлаш зарур топилган ўринларда рўй беради:

Халққа айтинг мен асло ўлганим йўқ,
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ,
Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман (Х.Олимжон).

Кейинги уч гап биринчи гапга нисбатан тўлдирувчи функциясида келган.

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтакси. Тошкент, 1979, 115-123-бетлар.

Абдурахмонов Ф. Қўшма гап. Тошкент, 1957, 115-146-бетлар.

Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент, 1958, 235-310-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 101-113-бетлар.

Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978, 228-232-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент, 1976, 300-332-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 1991, 39-46-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 223-229-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. Тошкент, 1966, 329-366-бетлар.

МУРАККАБ ҚЎШМА ГАПЛАР

Ржа:

1. Мураккаб қўшма гапларнинг хусусиятлари.
2. Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар.
3. Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар.
4. Боғловчисиз тузилган мураккаб қўшма гаплар.
5. Аралаш мураккаб қўшма гаплар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиладиган эргаш гапларнинг ҳамма турлари ҳам бирдан ортиқ ҳолда келиб ёки бошқа эргаш гаплар билан бирга қўлланилиб мураккаб типдаги қўшма гапни ҳосил қилади.

Қўшма гапни ташкил этган эргаш гаплар бош гапдан англашилган мазмунни турли томондан изоҳлайди, фикрни тўла ва мукамал ифодалашга хизмат қилади: Севинч, қувонч юраклардан тошганда, Шодлик саси осмонлардан ошганда, Тўлқинимиз ер юзини босганда, Қимматхонлар тантанангиз муборак! (Ғ.Фулом).

Мураккаб қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар мазмунан ва тузилиши жиҳатдан бир-бирига зид боғланиб, яхлит бир қурилмани ташкил этади: Мен ўзимни инсон билганда, Гулга тўлиб баҳор кирганда, юрагимда ҳавас ўйғонди (Ҳ.Олижон).

Мураккаб қўшма гап таркибидаги содда гаплар ўзаро турлича муносабатда бўладилар. Шунга кўра, мураккаб қўшма гаплар қуйидагича кўринишларга эга:

1. Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар.
2. Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб гаплар.
3. Боғловчисиз тузилган мураккаб қўшма гаплар.
4. Аралаш мураккаб қўшма гаплар.

I. Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапда эргаш гап бир неча бўлиб, улар битта бош гапга тобеланади. Қўшма гапнинг бу тури бир неча эргаш гапли қўшма гап деб ҳам юритилади: Агар садоқати самимий бўлса, ҳоқон ҳазратлари синаган бўлсалар, у тақдирда камина учун эътирозга ўрин йўқ (Ойбек).

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг тобе компонентлари бир бош гапга алоҳида-алоҳида эргашуви ёки кетма-кет эргашуви мумкин. Бундай қўшма гапда эргаш гапларнинг бош гапга боғланиш усули икки хил бўлади:

1. *Биргалик эргашуви орқали бирикувчи мураккаб қўшма гаплар.*
2. *Кетма-кет эргашув орқали бирикувчи мураккаб қўшма гаплар.*

Қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг бири иккинчиси билан грамматик алоқага киришмай, ўзаро тенг ҳолатда тўғридан-тўғри бош гапга боғланса, бундай эргашиш усули биргалик эргашиш дейилади. Бу хил қўшма гапдаги эргаш гаплар эса биргалик эргаш гаплар деб аталади: Қизлар

чайладай бузилиб, мунчоғи узилиб, оёғи қалтираб, кўзлари ялтираб, сипоҳига бир сўз деди (Э.Жуманбулбул).

Биргалик эргашуви орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гаплар уюшган компонентлардан тузилади.

Уюшган компонентли мураккаб қўшма гапларда бир хил эргаш гаплар бир бош гапга эргашиб келади. Бунда эргаш гапларнинг ҳар бири бош гапнинг маълум бир бўлагини бир хилда изоҳлайди, аниқлайди, тўлдиреди. Улар бир хил сўроққа жавоб бўладилар.

Эргаш гапларнинг ҳамма тури ҳам бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келиб, мураккаб қўшма гапнинг бир турини ташкил қилади:

1. *Эга эргаш гап уюшиб келади*: Кимнинг биллағида кучи бўлса, ким ишнинг ҳавасини олса, ўша ударник бўлади (А.Қаҳҳор).

2. *Кесим эргаш гап уюшиб келади*: Толеим шулки, Ваганда бир гулистон тавладим, Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим (Х.Олижон).

3. *Аниқловчи эргаш гап уюшиб келади*: Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшай олмайди, сен унинг қудратли кучисан (А.Мухтор).

4. *Тўлдирувчи эргаш гап уюшиб келади*: Одамда инсон қўли билан яратилган қанча гўзаллик, табиатда қанча бойлик ва чирой мавжуд бўлса, бўрон буларнинг барчасини ютиб юбораман деб ҳамла қиларди ("Шарқ юлдузи").

5. *Равиш эргаш гап уюшиб келади*: Арафа кечаси қувончлар чулғаб, Уйқусини йўқотган болалардай шод, Минутлар санайман, юрак талпиниб (Ф.Фулом).

6. *Ўхшатиш эргаш гап уюшиб келади*: Насимий байтни гўё бутун вужудини эҳтиросли нафосат қамрагандек, юраги эзилиб-эзилиб кетаётгандек, аянч, ёлворишли ярим йиғи оҳанги билан ўқиди (А.Мухтор).

7. *Ўлчов-даража эргаш гап уюшиб келади*: Душман қанчалик гангитилса, унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади (А.Қаҳҳор).

8. *Ўрин эргаш гап уюшиб келади*: Қаерда бахт бор бўлса, қаерда кулги бўлса, шу ерда кўшиқ жаранглайди ("Шарқ юлдузи").

9. *Пайт эргаш гап уюшиб келади*: Балиқ қорнин ёрганда, Пичоқ белга борганда, Чол бирдан чўчиб кетди (Х.Олимжон).

10. *Сабаб эргаш гаплар уюшиб келади*: Экинзорларда кумзорлардагидек тойғоқ йўқ эди, шамол ҳам орқадан эсарди, шунинг учун уйга қараб боришим унча қийин эмасди (С.Айний).

11. *Мақсад эргаш гаплар уюшиб келади*: Канал қазиб, разил ёвдан қасос олай деб, Азамат нур саройига асос солай деб, Минг-минг одам ўтди Сиринг нарғи ёғига (Ф.Фулом).

12. *Шарт эргаш гаплар уюшиб келади*: Менинг хўжалигимда олимлар тажриба яса, кейин-кейин бундан ҳамма фойдаланса, кимнинг обрўси-бу! (Ойбек).

13. *Тўсиқсиз эргаш гаплар уюшиб келади:* Миллион йиллар ўтганда ҳам, тошга йўнилган хатлар ўчиб кетганда ҳам, Қахрамон кишиларнинг қалбидан ўчмайди. (П.Турсун).

14. *Натижа эргаш гаплар уюшиб келади:* Аллақим шунақанги шўх ўйинга тушиб кетдики, ер ларзага келди, чанги осмонга кўтарилди ("Шарқ юлдузи").

Уюшмаган компонентли мураккаб қўшма гапларда турли хил эргаш гаплар бир бош гапга эргашиб келади. Бунда эргаш гапларнинг ҳар бири бош гаптаги бўлақларни турли томондан изоҳлайди, тўлдиради. Уларнинг сўроқлари ҳам турли хил бўлади.

Ўзбек тилида қуйидаги эргаш гаплар уюшмаган компонентли биргалик эргашувни ташкил қилади:

1. *Пайт ва мақсад эргаш гаплар бирга келади:* Қизгин жангдан чарчаб ва чўллаб Чикқанинга ёвни ўлдириб, Ташналигинг босилсин дея, Шароб берсам коса тўлдириб (Уйғун).

2. *Сабаб ва равиш эргаш гаплар бирга келади:* Шунда канизлар кўрқиб, юзлари бўзариб, лаблари кезариб, титраб туришди (Ислом шоир).

3. *Тўсиқсиз эргаш гап ва ўхшатиш эргаш гап бирга ишлатилади:* Очлик андиқаси бошидан кўтарибса ҳам, юрагимнинг бир парчаси узилган каби, чуқур қайғу, ўксиниш сезди (Ойбек).

4. *Шарт ва пайт эргаш гаплар бирга қўлланилади:* Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин, унча оқирлигим тушмас (А.Қаҳҳор).

5. *Равиш ва ўхшатиш эргаш гаплар бирга қўлланилади:* Ражаб бобонинг лаблари пир-пираб, кўз жияклари ғижимлангандек, сон-саноксиз ажинларга ўралди (С.Аҳмад).

Қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бош гапга тўғридан-тўғри тобеланмай, бири иккинчисига тобеланиб, сўнг биргаликда бош гапга тобеланади. Эргашининг бу тури кетма-кет эргашиб деб аталади. Бу хил қўшма гаптаги эргаш гаплар кетма-кет эргаш гаплар саналади. Улар мазмунан зич боғланган бўлади. Эргаш гаплардан бири туширилса, умумий мазмун англашилмай қолади: Овқат тановул қиларкан, суҳбат жиддийлашиб, сўзнинг калаваси чувалмасдан суғурилаверади (Ойбек).

Кетма-кет эргашув орқали тузилган мураккаб қўшма гаплар таркиби жиҳатдан икки гуруҳга бўлинади:

1. Бир хил эргаш гаплардан ташкил топган кетма-кет эргашувли қўшма гаплар: Кайфим тарқаб, мундоқ ўйлаб кўрсам, энди одамгарчилик қолмабди ("Шарқ юлдузи"). Бу мисолда ҳар икки компонент пайт эргаш гап бўлиб, уларнинг бош гапга боғловчи грамматик воситалари турлича (бирида равишдош, иккинчисида шарт феъл шакли) қўлланган.

2. Ҳар хил эргаш гаплардан ташкил топган кетма-кет эргашувли қўшма гаплар. Бундай қўшма гапларнинг пайт+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап, тўсиқсиз+равиш эргаш гап+бош гап, шарт+мақсад эргаш гап+бош гап,

сабаб+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап, пайт+ўхшатиш эргаш гап+бош гап, ўхшатиш+шарт эргаш гап+бош гап, чоғийгирма+сабаб эргаш гап+бош гап, тўсиқсиз+мақсад эргаш гап+бош гап, пайт+равиш эргаш гап+бош гап, пайт+шарт эргаш гап+бош гап, тўсиқсиз+шарт эргаш гап+бош гап, пайт+тўсиқсиз эргаш гап+бош гапли кўринишлари кўпроқ ишлатилади: Саидий китоблардан бирини сларқан, электр қуввати теккандай, бир иргиб тушди (А.Қаждор). Йўрғаги юзини яширган бўлса, нафас олишга қийин бўлмасин деб, қия қилиб юзини очиб қўяман (Ғ.Ғулом).

II. Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гап. Бундай мураккаб қўшма гапларда содда гаплар ўзаро боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги сўзлар ёрдами билан бирикадилар.

Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гап, таркибидаги содда гапларнинг боғланиш йўллари ва семантик муносабатларига кўра, боғланган қўшма гаплардан фарқ қилмайди. Фарқ фақат содда гапларнинг миқдорида бўлади, иккитадан ортиқ содда гап қатнашади: Баҳор келди, лекин ҳаво унча очилганича йўғ-у, дарахтлар куртак ота бошлади ("Ўзбекистон овози"). Бундаги биринчи гап иккинчисига лекин боғловчиси билан, иккинчи гап учинчисига -у юклагаси билан боғланган.

III. Боғловчисиз мураккаб қўшма гап. Боғловчисиз тузилган мураккаб қўшма гап ўз таркибидаги содда гапларнинг ўзаро боғланиш усули, содда гапларнинг тузилиши ва семантик муносабати жиҳатидан боғловчисиз қўшма гапдан фарқланмайди. Фақат содда гапларнинг ўзаро муносабати мураккаброқ бўлади. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Содда гаплар ўзаро тенг муносабатда бўлади: Ҳиротнинг олим ва шоирларидан маълум бир гуруҳи бу ерга тўпланар, араб, эрон, туркий тиллардаги муҳим асарлар ўқилар, қизгин суҳбатлар, мушоиралар ва мунозаралар бўлиб турарди (Ойбек).

2. Содда гаплардан бири алоҳида вазиятга эга бўлади. Қолган содда гаплар ўзаро тенг муносабатда бўлиб, алоҳида вазиятдаги гапга бир хил боғланади:

Бир қарайсан: боғи қўлда қайиқлар сузар,
Қайроғочлар сояларин сувларга чўзар (М.Шайхзода).

Бу мураккаб қўшма гапда иккинчи ва учинчи содда гаплар биринчи содда гап билан бир хил семантик муносабатга киришган. Улар биринчи содда гапнинг кесимидан англашилган маънони изоҳлаётир.

IV. Аралаш мураккаб қўшма гаплар. Қўшма гапларнинг компонентлари бир-бири билан баъзан ҳам боғланиш, ҳам эргашуш орқали бирикади. Бундай гаплар *аралаш мураккаб қўшма гап* деб юритилади.

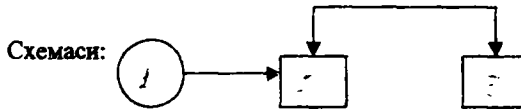
Аралаш мураккаб қўшма гапларнинг кўп учрайдиган турларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Бир эргаш гап ва икки бош гапнинг бирикишидан ясалган аралаш қўшма гаплар. Бундай гапларда эргаш гап бош гапларнинг биттасига ўқи

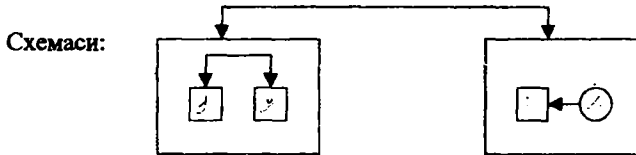
алоҳида-алоҳида боғланади. Бу гап қутилмаган бўлса ҳам, Мирҳомидхўжанинг ёшига муносиб равишда таранг ва тиниқ қизил юзи оқаришди, оқ оралаган чўққи соқол хиёл титради (А.Қаҳҳор).

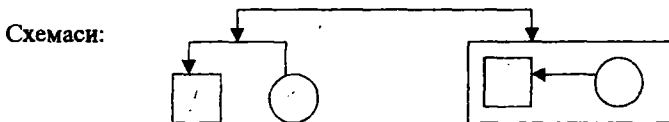
Ғаним келса, хонумони қул бўлур,
Ўз юртида пачақлаш маъқул бўлур (Ғ.Ғулом).

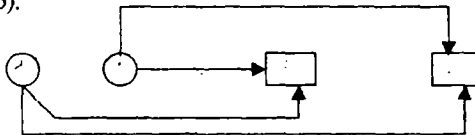
2.Икки компонентли эргаш гапли қўшма гап ҳамда икки компонентли боғланган қўшма гапнинг бирикишидан ясалган аралаш қўшма гаплар: Бир эшитдимки, қочибди деб; бир эшитдимки, қўлга тушди деб (А.Қаҳҳор).

Мен пода боқаман, отимдир Замон;
Ҳасан шоҳнинг феъли, биламан ёмон (Ислом шоир).

3.Икки эргаш гап ва икки бош гапдан ташкил топган аралаш қўшма гаплар таркибида ҳам бир неча эргаш гапли қўшма гап, ҳам боғланган қўшма гап бўлиш мумкин: Агар трактор берилса, ерлар трактор билан ҳайдалса, биринчидан, меҳнат уними ортади, иккинчидан, ҳосил мўл бўлади (А.Қаҳҳор).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1996, 220-228-бетлар.

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдив Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 186-195-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 84-113-бетлар.

Асқарова М. Ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент: Фан, 1966, 315-325-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент, 1976, 496-508-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 1991, 47-53-бетлар.

Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 229-240-бетлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. Тошкент, 1966, 468-490-бетлар.

КЎЧИРМА ҚУРИЛМАЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Режа:

1. Кўчирма қурилмали қўшма гапларнинг хусусиятлари.
2. Кўчирма қурилмали қўшма гапларнинг туллари.
3. Кўчирма гапларнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Ўзлаштира гапларнинг хусусиятлари.
5. Ўзиники бўлмаган кўчирма гаплар.

Кўчирма гапли қўшма гаплар ҳам қўшма гапларнинг ўзига хос бир тури сифатида шакл ва мазмун муносабатида кўра бир қатор хусусиятларга эга. Бундай гапларнинг синтактик қурилиши бошқа қўшма гаплар билан қиёсланса, уларнинг кўпроқ эргаш гапли қўшма гапларга яқин туради. Аммо кўпчилик тадқиқотларда кўчирма гапли қўшма гапларда боғловчилар иштирок этмагани учун уларни боғловчисиз қўшма гапнинг бир тури деб ҳисоблаш мукинлигини таъкидлайдилар.¹ Қандай баҳоланишидан қатъий назар, кўчирма гапли қўшма гапларда ҳам бош ва эргаш гапларнинг мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди. Муаллиф гапи қўшма гап таркибда ҳоким вазиятда бўлади, шу маънода у бош гап саналади.

Баъзан сўзловчи ўз фикрдан ташқари ўзгаларнинг фикрини ҳам баён қилиш зарурияти туғилади. Ўзгаларнинг гапини ҳикоя қилувчи шахс муаллиф ҳисобланади. Ана шу муаллиф бошқа шахсларнинг фикрини

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 459-бет.

Ўзининг нутқи ичида келтиради. Бу ўзганинг гапи кўчирма қурилмали қўшма гап саналади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисига ёзилган илмий мақолалар, монографиялар, дарслик ва қўлланмаларда кўчирма қурилмали қўшма гаплар турли томондан ўрганилгандир.

Ўзбек тилшунослигида кўчирма қурилмали ўзга гап қўшма гапларҳақидаги дастлабки маълумотни Н.Санд ва А.Йўлдошевлар томонидан ёзилган "Ўзбек тили грамматикаси" китобида учратамиз¹. Муаллифлар рус тили грамматикасидан ижодий фойдаланиб, кўчирма ва ўзлаштира гапга алоҳида боб ажратганлар ва улар ҳақида дастлабки фикрларни баён қилганлар. Кейинчалик яратилган грамматикаларда ҳам кўчирма ва ўзлаштира гап ҳақида умумий маълумот берилган². Ўзбек тилшунослигида кейинги йилларда кўчирма гапларга оид махсус ишлар юзага келди. Унда муаллифнинг гапи кўчирма гапга нисбатан ўз мустақиллигини сақлайди, деб кўчирма гапни унга тобе қилиб қўяди. Бу билан кўчирма гапнинг ҳам маъно ва грамматик жиҳатдан ўзига хос мустақиллигини қайд қилмайди.³

Кўчирма гапларнинг ифода шакллари ҳақида ҳам турли қарашлар мавжуд. Жумладан, бир қатор дарслик ва қўлланмаларнинг муаллифларни ўзга гап атамасини ишлатиб, уларнинг икки хил шакли нутқда қўлланишини-кўчирма ва ўзлаштира шакллари мавжудлигини қайд қилсалар⁴, проф.М.Асқарова ва О.Исроилов ўзга гапнинг уч шакли-кўчирма, ўзлаштира ва ўзиники бўлмаган кўчирма гап турлари борлигини кўрсатадилар.⁵ А.Абдуллаев ўзга гапнинг олти шакли борлигини таъкидлайди.⁶

Кўчирма қурилма қўшма гапларда икки хил нутқий қатлам ўз ва ўзига нутқ бир-бирига қоришган ҳолда ифодаланади. Шунга кўра, ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма қурилмали қўшма гапларнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

- 1.Кўчирма гап.
- 2.Ўзлаштира гап.
- 3.Ўзиники бўлмаган кўчирма гап

Кўчирма қурилмали қўшма гаплар таркибида кўчирма гап ҳам, ўзлаштира гапга ҳам ўхшамайдиган қурилмалар мавжуд. Уларни ўзининки бўлмаган кўчирма гап деб атайдилар.

¹ Санд Н., Йўлдошев А. Грамматика, . II, Наҳв, Тошкент, 1936, 56-бет.

² Ҳозиев Ҳ. Ўзбек тили грамматикаси, II бўлим, Синтаксис, Тошкент, 1940, 141-бет.

³ Шарипов М. Ўзбек тилида кўчирма ва ўзлаштира. Тошкент, 1955, 3-5-бетлар.

⁴ Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. Тошкент, 1966, 491-бет.

⁵ Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987, 240-251-бетлар; Исроилов О. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ўзга гап. I қисм, Самарқанд, 1981, 5-бет.

⁶ Абдуллаев А.Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапли конструкциялар. Тошкент: Фан, 1978, 9-бет.

Кўчирма гапларнинг ўзига хос хусусиятлари. Кўчирма гапда нутқ жараёнидан олдин айтилган ёки айтишга мўлжалланган ўзга нутқнинг баъзан эса сўзловчининг ўзи томонидан олдин айтилган гапларнинг бўлиши асосий белги саналади. Кўчирма гапдаги мазмун тингловчига қаратилади.

Ўзгалар фикрининг семантик, лексик, грамматик хусусиятлари сақланган ҳолда, мустақил гап шаклида муаллиф гапи билан бирга ишлатилиши **кўчирма гап** деб аталади: Саксон ота унинг гапини бўлди: - "Умр шомига етсак ҳам, юракда ўтимиз бор" (Ойбек).

Кўчирма гапларнинг характерловчи қуйидаги хусусиятлари мавжуд:

1. Кўчирма гап қандай шаклда бўлмасин, муаллиф гапи билан биргаликда қўлланади.

2. Кўчирма гап алоҳида олиб қаралганда, кўпинча кузатиш мақсад аниқлашмайди.

3. Кўчирма гап ва муаллиф гапи ўртасидаги грамматик ва семантик муносабат уларни айрим-айрим олиб талқин қилишга йўл қўймайди.

4. Кўчирма гапли қўшма гапларнинг асос, тамал турида муаллиф гапи яхлит гапнинг "синчи" сифатида кўчирма гапини ўз ичига олади.

Кўчирма гапларнинг бу хусусиятларини ҳисобга олиб, унинг кузатилишини таҳлил қилиш лозим. Кўчирма гап ўз тузилишига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

а) бир компонентли содда гаплардан иборат бўлади: -Ҳозир! Ҳозир! -қичқаришди ёшлар (Ойбек). -Рост, -деди учувчи Ғабидов (С.Аҳмад).

б) кўп компонентли содда гаплардан иборат бўлади: "Раис қаерда!" - сўради Маҳкам қичқариб (Ойбек). -Ўзингизнинг қовунигизданми? -деб сўради Вали ака (М.Исмоилов).

в) кўчирма гап қўшма гапдан ташкил топади: -Ҳозир ҳосил учун курашнинг авжи вақти, -деди Ўктам жиддий тус билан, - яхши парвариш қилсанг, ғўзани овқатдан, сувдан толиқтирмасанг, кун сайин ҳосилга ҳосил қўшасан (Ойбек).

г) кўчирма гап мураккаб қўшма гапдан ташкил топади: "Аянг телефон қилди", -деди Азиз Ферузнинг қалин патак сочини силаб. -Сени жуда сөгинибди. "Ферузжон уйга келсин!" - деди (Х.Ғулум).

Кўчирма гаплар турли-туман семантикасига эга бўлган феъллар орқали алоқага киритилади. Бундай феъллар кўчирма гапдаги вазифасига кўра **бошқарувчи феъллар** деб аталади. Кўчирма гапли бутунлик икки муҳим қисмдан иборат. У бошқарувчиси (муаллиф гапи) ва бошқарилувчи (кўчирма гап) қисмларидан таркиб топади. Ҳар иккала қисми алоқага киритишда бошқарувчи гап таркибда кесим бўлиб келган феъл муҳим роль ўйнайди. Бошқарилувчи қисм турли йўллар билан шу феълга боғланади. Кўчирма гапларнинг интонацияси модал хусусиятлари, уларнинг замонга муносабати ва синтактик табиати ана шу феъл-кесимга боғлиқдир.

Кўчирма гапда қўлланадиган феълларни лексик-семантик хусусиятига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1.Нутқ феъллари. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапларни ҳосил қилишда демоқ, айтмоқ, гапирмоқ, ҳикоя қилмоқ, сўзламоқ, бақирмоқ, шивирламоқ, урушмоқ, койимоқ, тергамоқ, кулмоқ, букормоқ, топширмамоқ, фармон бермоқ, ҳукм қилмоқ, сўрамоқ, тасдиқламоқ, жавоб бермоқ, бошламоқ, тамомламоқ, овутмоқ, инонтирмоқ, ифодаламоқ каби нутқ феъллари жуда кенг қўлланилади: Шунда бири айтди: "Бизлар меҳмонимиз: Ким яхши ким ёмонини билмаймиз" (Ф.Йўлдош). Подшо буйруқ берди: "Уларни ялонғочлаб қаранг" (Ф.Абдуллаев).

2.Сезги ва ҳолат ифодаловчи феъллар: сесканмоқ, пайқамоқ, ҳайрон бўлмоқ, ҳовлиқмоқ, безовта бўлмоқ, қизишмоқ, аччиқланмоқ, жаҳли чиқмоқ, шовимоқ, қалтирмамоқ, қувонмоқ, кўчирма гапларни шакллантиришда иштирок этади: "Нима уни ишдан олиш керакми? - ҳайрон бўлди Мария Васильевна" (А.Мухтор).

3.Имо-ишора ёки сўзловчининг турли ҳаракатларини ифодаловчи феъллар: куллиқ қилди, кўлини чўзди, энгашди, мушт кўтарди каби кўчирма гапларни шакллантиришда иштирок этади: - Ҳа, саломатмисиз, Жўра ака! - кўлини узатди унга (Ойбек).

4.Тафаккур фаслияти билан боғлиқ феъллар: ўй суриб кетмоқ, хаёлдан ўтказмоқ, фикр қилмоқ, хаёлга ботмоқ, ўз-ўзи билан гапирмоқ сингарилар кўчирма гапларни шакллантиришда қатнашади: "Чўпной бизларнинг розилигимизсиз эрга тегиб, балки яхши иш қилгандир?" - дея ўй суриб кетди (С.Анорбоев).

Кўчирма гап ўзига хос бўлган бир қанча грамматик хусусиятларга эга:

1) буйруқ мазмунидagi кўчирма гапда кўпинча унлалма иштирок этади ва ундалмали гапнинг феъл кесими буйруқ майли шаклида келади: Нортгой полвонга қичқирди Ўктам: -"Ҳорманг, полвон!" (Ойбек). "Ўғлим, яхшиси шуки, -деди Сақсон ота кўлини силтаб, - қолган ишга қор ёғар деган қадимги сўзни унутма" (Ойбек).

2) гапнинг мазмун характериға кўра, кўчирма гапнинг интонацияси турлича бўлади: "Нега хат-пат, телеграмм юбормадингиз?" -деди Жўра (Ойбек). -"Гап қизиқишда, -жавоб берди Эгамберди, ...чаласини китобдан ўқидим-да, тўппа-тўғри: имтиҳонга бордим" (Ойбек).

Кўчирма гап ва муаллиф гапнинг ўрни турли стилистик талабларга мувофиқ турлича бўлади:

1.Кўчирма гап муаллиф гапидан олдин келади. Бунда муаллиф гапидagi гап бўлаклари инверсияга учраб, кесим таркиби олдин, эга таркиби кейин қўлланади: -"Қалай, раис кўзини очдимиз?" -деди Қамчи (Ҳ.Ғулом).

2.Кўчирма гап муаллиф гапидан кейин келади. Бунда муаллиф гапнинг кесими кўпинча айтди, сўради, жавоб берди, деди, гапирди, пичирлади, ўйлади каби феъллар билан ифодаланади: Турғун оҳиста шивирлайди: -"Фолбинга борган эдим... машхур жуда топгич хотин" (Ойбек). У Ўктамга мурожаат қилди: "Манаву мавзуга нима дейсиз?" (Ойбек).

3. Кўчирма гап турли стилистик талабларга кўра, муаллиф гапининг ўртасида келади. Бунда муаллиф гапининг эга таркиби кўчирма гапдан олдин, кесим таркиби кўчирма гапдан кейин келади: Новикова кўйин дафтарига тез-тез ёзар экан, Канизак зерикиб қолмасин учун: "Бу пулларни нима қиласиз?" -деб сўради (А.Қаҳҳор). Кечкурун Канизак эшикдан кириши билан: "Сидиқжон ака, бизнинг звенода ишлар эмишсиз", -деди (А.Қаҳҳор).

4. Кўчирма гап муаллиф гапининг ҳар икки томонида келади. Бу вақтда автор гапи инверсияга учрайди: кесим таркиби олдин, эга таркиби кейин келади: "Одамнинг кўлидан келмайдиган ҳеч бир иши йўқ, -деди болаларга бир-бир қараб Саодатхон, -одам ҳамма нарсадан зўр" (С.Зуннунова). "Ҳақиқий севгини ҳеч нарсага тенглаштириб ҳам, алмаштириб ҳам бўлмайди, дўстим, -деди Элмурод. -Севги - кишилиқнинг энг юксак бебаҳо орзуси" (П.Турсун).

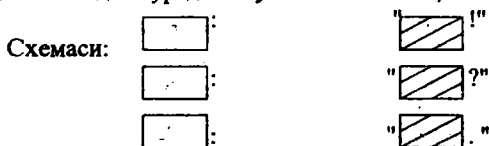
Кўчирма гапнинг муаллиф гапидан кейин ёки унинг ҳар икки томонидан келиш ҳолати бадиий нутқда кўпроқ учрайди. Унинг муаллиф гапидан олдин ёки унинг ўртасида келиш ҳолати эса кўпроқ сўзлашув нутқида учрайди.

Кўчирма гап бирдан ортиқ шахснинг ўзаро сўзлашувидан иборат бўлса, бундай кўчирма гаплар муаллиф гаписиз-диалог шаклида берилади.

Диалог шаклидаги фикрнинг ёки гапнинг қимга қарашли эканлиги нутқ жараёнида маълум бўлади:

- Турдиевни биласизми?
- Биламан. Қадрдонмиз.
- Уларга ёрдам берганмисиз?
- Ёрдам берганман ва бермоқдаман.
- Нималар бергансиз?
- Ҳашарга борганмиз.
- Бепул ишлаганмисиз?
- Ҳашар бепул бўлади-да.
- Қурилиш материаллари ҳам берганмисиз?
- Йўқ (И.Раҳим).

Кўчирма гапда тиниш белгилари. Кўчирма гаплар доим қўштирноқ ичида ёзилади. Муаллиф гапи кўчирма гапдан олдин келса, муаллиф гапидан кейин икки нуқта қўйилади. Кўчирма гапнинг биринчи сўзи бош ҳарф билан ёзилади: У мендан сўради: "Хушхат экансан. Ҳисобни биласанми?" (Ойбек).

Кўчирма гап муаллиф гапидан олдин келса, кўчирма гапдан сўнг вергул ва тире қўйилади: "Чапаничасига гаплашайлик", -деди Насим ("Шарқ юлдузи").

Схемаси:

"!" - .
 "?" - .
 "", - .

Муаллиф гапи кўчирма гап ўртасида келса, тиниш белгилари қуйидагича қўйилади:

1.Кўчирма гапнинг узилган қисмида вергул, нуқтали вергул, икки нуқта қўйилган бўлса ёки ҳеч қандай тиниш белгилари бўлмаса, муаллиф гапи ҳар икки томонидан вергул ва тире билан ажратиб ёзилади: "Ефим тоғам, -деди Пўлатжон, -ҳамма вақт байроқдор бўлганлар" (Ҳ.Назир).

Схемаси: " , - , - ."

2.Икки содда гапдан тузилган кўчирма гапнинг биринчисидан сўнг нуқта қўйилган бўлса, муаллиф гапидан олдин ва вергул ва тире, ундан кейин эса нуқта ва тире қўйилади. Кўчирма гапнинг давоми бош ҳарф билан ёзилади: "Мана шу бўрсик Мирзачўлда яқкаланиб қолган ҳайвонларнинг энг охиргиси, -деб таъкидлади бобом. -Менинг номимдан ҳайвонот боғига бериб юбор" (Ғайратий).

Схемаси: , - . - ."

3.Агар кўчирма гапнинг узилган ерида сўроқ ёки ундов белгиси қўйилган бўлса, муаллиф гапидан олдин тире, муаллиф гапидан кейин эса нуқта ва тире қўйилади. Кўчирма гапнинг давоми бош ҳарф билан ёзилади: "Фаланга ким? -деб сўради бир бола. -Жуда хунук бўлар экан" (Ё.Шукуров).

Схемаси: "?" - . - ."

Кўчирма гап муаллиф гапи орасида келса, муаллиф гапнинг узилиб қолган қисмидан сўнг икки нуқта қўйилади; кўчирма гап бош ҳарф билан ёзилиб, қўштирноҳичига олинади. Кўчирма гапдан кейин вергул ва тире қўйилиб, муаллиф гапнинг давоми ёзилади: Қаландаров бош силкиби: "Зулфиқоров яхши биргадир", -деди (А.Қаҳҳор).

Схемаси: : "", - .

Ўзлаштира гапларнинг хусусиятлари. Ўзганинг гапи баъзан сўзловчи томонидан ўзлаштирилиб айтилади. Нутқ жараёнида айтилган ё айтилиши шарт бўлган фикрни қайта такрорлаб ўтиришга деярли ҳожат қолмайди. Натижада ўзлаштира гапга мирожат қилади. Ўзлаштира гап кўчирма гап берадиган фикрнинг асосий мазмунини сақлаб, грамматик, лексик хусусиятларини ўзлаштириб баён қилади: Комилжон китоб кишини кўп нарсага ўргатишини айтди. Мазкур ўзлаштира гапнинг негизида тубандаги кўчирма гап мавжуд: "Китоб кишини кўп нарсага ўргатади", -деди Комилжон.

Ўзлаштира гапдаги феъл тушум келишигида келиб, кўчирма гапда баён этилган фикрнинг йиғиндисини, жамини ифодалайди.

Кўчирма гап ўзлаштира гапга айлантеририлиши билан унинг аниқ синтактик чегараси, сўз тартиби, интонацияси, модаллиги, сўзловчи нутқнинг хусусияти ўзгаради.

Кўчирма гап бир қўшма гапдан иборат бўлса ёки уюшиқ кесимли бўлса, ўзлаштира гапда уларнинг кесимлари ўзига хос ўзгаришларга учрайди ва улар ўзлаштира гап ичида биргина феъл кесим билан берилади: У бошидан ўтган воқеаларни ипга тизгандек бирма-бир гапира бошлади. Дилдорни севган борми, унга акаси уйлангани борми, жаҳл билан уйдан кетиб қолиб, акаси ўлгандан кейин қишлоққа қайтиб келгани борми, ҳаммасини гапириб берди (С.Аҳмад).

Кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантериришда қуйидаги грамматик тузилишини кузатиш мумкин:

1.Кўчирма гапнинг кесими ўтган замон феъли бўлса, ўзлаштира гапга айлантериришда **ган+лик+и+ни (-ганлигини)** аффикси билан алмаштирилади Бу вақтда кўчирма гапнинг эгаси қаратқич шаклини олади. Муаллиф гапнинг кесими ҳам бошқа сўз билан алмашади: "Тошкентда чиндан ҳам қадамим қутлуғ бўлиб кетди", -деди Ўктам ҳаяжон билан (Ойбек). Ўктам ҳаяжон билан Тошкентда чиндан ҳам қадамининг қутлуғ бўлиб кетганлигини айтди.

2.Кўчирма гапнинг кесими **-ётир, -яп** билан ясалган ҳозирги замон феъли бўлса, замон шакли **-ётган** аффиксига айлантеририлади, сўнг **-лик+эғалик аффикси+-ни** қўшилади: Маърузачи ўз нутқида: "Бутун дунёдаги тинчликсевар халқлар тинчлик учун қурашаётир", -деди ("Ўзбекистон овози").

Маърузачи ўз нутқида бутун дунёдаги тинчлик севар халқларнинг тинчлик учун қурашаётганлигини айтди.

3.Кўчирма гап кесими **-а(й)** билан ясалган келаси замон феъли бўлса, ўзлаштира гапга айлантериришда бу замон ясовчиси **-ажак** билан ёки ҳаракат номи шакли **-(и)ш** билан алмаштирилади, сўнгра **эғалик аффикси+-ни** қўшилади: "Уруғликини ўз пахтамиздан ўзимиз тайёрлаймиз", -деди жиддият билан Тансиқ (Ойбек).

Тансиқ жиддият билан уруғликни ўз пахталаридан ўзлари тайёрляжакларини айтди.

4.Кўчирма гап кесими буйруқ феъли бўлса, тусловчи ўрнига ҳаракат номининг **-(и)ш аффикси+эгаллик аффикси+керак (лозим, зарур) -лик+эгаллик аффикси+ -ни** қўшилади: "Ўғит гўзанинг томир-томирига сингсин!"-деди (Ойбек).

Авор ўғит гўзанинг томир-томирларига сингиши кераклигини айтди.

5.Кўчирма гап кесими бор, йўқ сўзлари билан ифодаланса, ўзлаштира гапга айлантирилганда унга **-лик+эгаллик аффикси+-ни** қўшилади: "Бизнинг ғазалимиз эл орасида бир қадар шуҳрат топганлиги ҳақида ривоятлар бор", -деди Навоий камтаринлик билан (Ойбек).

Навоий камтарлик билан ўз ғазали эл орасида бир қадар шуҳрат топганлиги ҳақида ривоятлар борлигини айтди.

6.Кўчирма гап кесими от кесим бўлганда, бу кесимга **экан+-лик+эгаллик аффикси+ -ни** қўшилади: "Боғ чиндан гўзал, -деди атрофига қараб Биноий, -чиройли манзара!" (Ойбек).

Биноий атрофига қараб, боғнинг чиндан гўзал, манзаранинг чиройли эканлигини айтди.

7.Кўчирма гап **-ми** юкласи билан тузилган сўроқ гап бўлса, ўзлаштира гапга айлантирилганда бу гапнинг кесими **-ган+ -маган+ -лик+эгаллик аффикси+-ни** шаклини олади: "Спорт билан мунтазам шуғулланиш кераклигини унутмадингизми?" -деб сўради Насиба ("Шарқ юлдузи").

Насиба спорт билан мунтазам шуғулланиш кераклигини унутган-унутмаганлигини сўради.

8.Кўчирма гап таркибида ундалма бўлса, уни ўзлаштира гапга айлантириганда ундалма чиқиб келишиги қўшимчасини олиб, воситали тўлдирувчига айланади: -Раис, нима учун бошқалар қолоқ? -деди у ("Ўзбекистон овози"). У раисдан нима учун бошқалар қолоқ эканлигини сўради.

Бадий адабиётда кўчирма ва ўзлаштира гапларнинг аралаш ҳолда ишлатилиши ҳам учраб туради. Бундай ҳолатда ҳам кўчирма ва ўзлаштира гаплар ўз мустақилликларини сақлаб қолади: Йигит бу гап нотўғри, у ўн беш сўм берганини, бу пулни Бўрихўжа амаки, "ўзим гўрковга бераман" деганини дарҳол нафаси тикилиб айтди (Мирмуҳсин).

Хуллас, кўчирма гап олдин, ўзлаштира гап кейин шаклланади.

Ўзиники бўлмаган кўчирма гап. Ўзганинг гапи кўчирма гап билан ўзлаштира гап ораллигидаги ҳолатда бўлади. Бунда ўзганинг фикри муаллиф гаписиз-сўзловчининг иштирокисиз баён қилинади, яъни муаллиф кўчирма гапдаги сўзловчи вазифасини бажаради. Шунинг учун бундай гаплар **ўзиники бўлмаган кўчирма гап** ҳисобланади: Мактуба челадаги чигитни машина қутисига ағдарар экан, Анварнинг ранги қув учиб кетди. Ахир бу қиз-у, эрталаб кўрган ўша соҳибжамол-ку! Ажабо энди коржомда ҳам ўша-

ўша! (М.Қориев). Бу гапда кўчирма гапнинг сўзловчиси (Анвар) номидан муаллифнинг ўзи гапирган. Унинг гапи -Ахир бу қиз-у, эргалаб кўрган соҳибжамол-ку! Ажабо, энди коржомада ҳам ўша-ўша! -ҳеч ўзгаринсиз семантик, грамматик, лексик хусусиятлари деярли сақланган ҳолда келтирилган. Бу жиҳати кўчирма гапга ўхшайди. Лекин бунда муаллиф гапнинг йўқлиги билан кўчирма гапдан фарқ қилади.

Ўзиники бўлмаган кўчирма гаплар кўпроқ бадий асарларда учрайди. Бунда муаллиф персонаж тилидан гапириб, воқеага ўз муносабатини билдиради: Салимбойваччанинг кўзлари ола-кула бўлиб, юзидаги гўштлари пириллади, бу қандай гап? Бир хизматкор унга қичқирса, "сен" десин, "аблаҳ" десин! (Ойбек).

Адабиётлар:

Абдуллаев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапли конструкциялар. Тошкент: Фан, 1978.

Абдурахмонов ., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 195-208-бетлар.

Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 241-бет.

Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960, 113-124-бетлар.

Исроилов О. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ўзга гап. I қисм. Самарқанд, 1981.

Эгамов В. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1988, 115-119-бетлар.

Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976, 457-473-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 1991, 54-65-бетлар.

Фулумов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 240-251-бетлар.

Қўшма гаплар таҳлили тартиби.

1. Қўшма гапларга умумий тавсиф бериш.
2. Қўшма гап қисмларини боғловчи воситаларни белгилаш.
3. Қўшма гап таркибидаги содда гапларга тавсиф бериш, мустақил содда гаплар билан қўшма гаплар таркибидаги содда гапларни мазмун, тузилиши, интонация, тартиб жиҳатдан қиёслаш.
4. Қўшма гапларнинг таснифи.

Боғланган қўшма гап таҳлили

1. Ифода мақсадига кўра гапнинг тури.
2. Компонентларнинг миқдори.
3. Компонентларни ўзаро боғловчи грамматик воситалар.
4. Боғланган қўшма гап компонентларининг ўзаро боғланиш усулларига кўра турлари.
5. Боғланган қўшма гап компонентларининг семантик муносабати.
6. Боғланган қўшма гапда тиниш белгиси ва унинг схемаси.

Эргаш гапли қўшма гап таҳлили.

1. Гапнинг ифода мақсадига кўра тури.
2. Бош гап ва эргаш гаплар.
3. Эргаш гапларнинг бош гапга боғланиш воситалари.
4. Эргаш гапнинг вазифаси, сўроғи.
5. Бош ва эргаш гапларнинг маъно муносабати.
6. Эргаш гапли қўшма гапларнинг турлари.
7. Эргаш гапларнинг миқдори, уларнинг типи.
8. Эргаш гапли қўшма гап қисмларининг тартиби, тиниш белгиси, схемаси.

Боғловчисиз қўшма гап таҳлили.

1. Ифода мақсадига кўра гапнинг тури.
2. Боғловчисиз қўшма гапнинг компонентларини аниқлаш.
3. Боғловчисиз қўшма гап компонентларини ўзаро бириктирувчи воситалар.
4. Боғловчисиз қўшма гап компонентларининг ўзаро семантик муносабати.
5. Боғловчисиз қўшма гапларнинг турлари.
6. Боғловчисиз қўшма гапларда тиниш белгилари, унинг характери ва схемаси.

Мураккаб қўшма гаплар таҳлили.

1. Компонентларнинг миқдори ва чегараси.
2. Мураккаб қўшма гап қисмларининг ўзаро бириктириш воситалари ва уларнинг хусусиятлари.
3. Эргаш иш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар.
4. Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар.
5. Боғловчисиз тузилган мураккаб қўшма гаплар.
6. Аралаш мураккаб қўшма гаплар.
7. Мураккаб қўшма гап таркибидаги тиниш белгилари ва унинг схемаси.

Кўчирма қурилмали қўшма гаплар таҳлили.

1. Кўчирма қурилмали қўшма гапнинг характерини аниқлаш.
2. Кўчирма қурилмали қўшма гапларнинг тузилишини белгилаш.
3. Кўчирма қурилмали қўшма гапларнинг турларини аниқлаш.
4. Кўчирма гапларнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларда тиниш белгилари, схемаси.
5. Ўзлаштирма гапларнинг хусусиятларини аниқлаш.
6. Ўзининки бўлмаган кўчирма гапларнинг хусусиятлари.
7. Кўчирма қурилмали гапларнинг турини тузилиши жиҳатдан бир-бирига айлантириш. Уларнинг грамматик тузилиши ва услубий хусусиятларида юз берган ўзгаришларни аниқлаш.

МАТН ЛИНГВИСТИКАСИ

Режа:

1. Матн ва унинг тузилиши.
2. Матн бирликлари.
3. Матн ва мураккаб синтактик бутунлик.
4. Абзацнинг хусусиятлари.
5. Период ва унинг хусусиятлари.

Ҳар қандай гап грамматик жиҳатдан структурал тугаллиги билан фарқланади. Бу эга ва кесим гуруҳи ёки уларнинг бири орқали шаклланиб, интонацион бутунликка эга бўлади. Фикран эса, матндан ажратиб олинган гап одатда тугал бўлмайди. Фақат нутқдагина у тугал фикр англатади. Унинг тугал фикр аниқлиги матнга боғлиқдир.

Гапларнинг реал ҳаёти боғланишли нутқ оқимида намоён бўлади. Матндан ажратиб олинган гап грамматик мустақиллигини сақласа ҳам, матндаги бошқа гаплар билан боғлиқ бўлган фикрий тугаллигини йўқотади.

Нутқ оқимидан ажратиб олинган гапларнинг фикран мустақиллиги нисбийдир. Фақат айрим гапларгина, масалан, мақол ва ҳикматли сўзларнинг айрим турлари, баъзи ахборотли ёки хроникал мақолалар таркибидаги гаплар, абзац вазифасида келган гаплар ўз табиати билан мустақил бўлиши мумкин.

Масалан: Ойни этак билан ёпиб бўлмас (Мақол). Бу мақолда олам-олам мазмун бўлиб, у мустақил ҳолда ҳам бир матн мазмунини жамғаргандир.

Гапларни фикран нотугал, тузилишига кўра мустақил, тўлиқлиги уларнинг оппозицион табиатини белгилайди. Фикрнинг тугаллик томон ривожланиши бошқа гапларнинг келишини тақозо қилади.

Боғланишли нутқ таркибидаги грамматик гап матн билан боғлиқ бўлади. Сўзловчининг мураккаб ижодий фикр ифода қилишга бўлган

эҳтиёжи икки ёки ундан ортиқ гапларни мазмун ва грамматик жиҳатдан боғлаб, йирик синтактик бирликлар ҳосил қилади.

Айтилмоқчи бўлган фикр алоҳида олинган бир гап билан ойдинлашмай қолиши мумкин. Шу вақтда муаллиф шу гапнинг мазмунини изоҳловчи, мазмунан бир-бирига алоқадор бўлган бир қатор гапларни ёнма-ён келтиради. Бу нарса йирик грамматик тузилманинг ҳосил бўлишига олиб келади.

Йирик грамматик тузилма жиҳатидан уюшган жумлалар матн саналади. У нашр орқали акс эттирилган нутқ ёки нутқ парчасидир.

Матн ўз характери ва тузилишига кўра, икки турли бўлади: макроматн, микроматн.

Макроматн тўлиқ асар, мақолалар ва мақолалар шаклида намоён бўлади. Масалан, Хайриддин Султоновнинг "Саодат соҳили" қиссаси тўласинча макроматн саналади.

Микроматн абзац, синтактик бутунлик, период шаклида намоён бўлади. Ҳар бир асарнинг таркибидаги абзац, синтактик бутунлик, период микроматн саналади. Уларнинг барчаси йирик синтактик бирлик ҳисобланади.

Йирик синтактик бирликлар ўз характериға кўра қуйидагилардан иборат:

1. Мураккаб синтактик бутунлик.

2. Абзац.

3. Периодлар.

1. Матннинг йирик синтактик бирликларидан бири мураккаб синтактик бутунликдир. Мураккаб синтактик бутунликнинг структурал қурилишида асосий ролни, кўпинча, биринчи гап ўйнайди. Биринчи гап мавзунини белгилайди. Бу мавзу кейин жойлашадиган гапларнинг мазмунини ёрдамида ойдинлашади. Биринчи гап мураккаб синтактик бутунликнинг мазмунини ва синтактик марказини тапшиқ этади, фикрнинг яна давоми борлигини эслагани, шу билан бирга, унинг тузилишини белгилайди.

Мураккаб синтактик бутунликнинг айрим типларида мустақил гаплар ўзаро лексик элементлар ёрдамида боғланади: шундай қилиб, шундан бери, шунга кўра, бу ҳақида, шу билан бирга кабилар. Бу хил лексик элементлар мураккаб синтактик бутунликнинг иккинчи қисмида жойлашади: Терим бошида бир оз бўш бошланган бўлса ҳам, ишбошларининг раҳбарлиги соясида кейинчалик иш қизиқ кетди. Ёшлар, мактаб ўқувчилари ҳам катта ёрдам қилдилар. Шундай қилиб, терилмаган бир донга ҳам кўрак қолмади (С. Айний).

Ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган мураккаб синтактик бутунликларни уч типга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Статик мураккаб синтактик бутунликлар. Бундай синтактик бутунликлар тасвирий характерға эга бўлиб, улар драматик асарлар тилида учрайди. Тасвирий мураккаб синтактик бутунлик бир неча номинатив

гаплардан ёки шуларга яқин бўлган гап типларидан ташкил топади: Дадавой акаларнинг яхши жиҳозланган уйи. Диван, стол, стуллар, радио, ерга гиламлар тўшалган, кўрпачалар солинган. Бир чеккада сандал. Чапда опхонага, тўғрида ҳовлига чиқадиган эшик. Рўбарўда деразалар. Январ ойлари Дадавой гингиллаб ашула айтиб, қандайдир бир ҳўл соатни тузатмоқда (Уйғун).

2. Динамик мураккаб синтактик бутунлик. Бундай бутунликлар таркибида анафора, эпифоралардан фойдаланадилар: Олий кенгаш халқ учун яшайди ва халққа хизмат қилади. Олий кенгаш ижтимоий-сиёсий ташкилотнинг олий шакли мустақил республикамизнинг раҳбар ва етакчи кучидир. Олий кенгаш халқнинг буюк яратувчилиқ фаолиятига раҳбарлик қилади, унинг пиروард мақсадга-мустақиллик ғалабасига эришиш йўлидаги курашига ташкилий, режали, илмий жиҳатдан асосланган характер беради ("Халқ сўзи").

3. Аралаш типли мураккаб синтактик бутунликлар. Бунда шўридаги иккала тип аралаш ҳолда ишлатилади: Ҳозир кўрғон ичи тинч. Нури билан Ҳакимбойваччанинг хотини Турсуной кечки салқинда кезиш учун чиқиб кетишган. Эсли болалар ҳам кўринмайди. Гўдаклар эса бешикда, дарахлар орасидаги беланчаларда ухлаб ётишади (Ойбек).

II. Абзац-мураккаб синтактик бутунликдан стилистик-композицион бирлик сифатида фарқланади, чунки мураккаб синтактик бутунлик структурал-семантик бирликдир.

Абзац воситасида матннинг янги композицион бирлиги баён этилади. Бадий асарнинг ҳар бир абзацда асар қаҳрамонининг характери, ҳаракат манераси ҳақида маълумот берса, илмий асарда илмий мантқиқий хулосалар берилади.

Абзац бир гапдан ва мураккаб синтактик бутунликдан таркиб топиши мумкин: Музаффар дарҳол хушёр тортди чоғи, гайритабий жилпанглаб, Расулга пешвоз чиқди (О.Ёқубов). Кечаси улар тун ярмигача ишлашди. Энг нодир топилмаларни: кулоқ, бурунлари синган бўлса ҳам, тарихий аҳамияти муқаррар ганч ҳайкалчалар-бу ҳайкалчалар бир маҳаллар бу ерда Будда дини ҳокимлик қилганини кўрсатарди! -ёқут ва забаржад қадалган кумуш зийнатлар, хум ва хумчалар, беҳисоб қилич ва қалқонларни махсус қутилларга жойлашгунча алламаҳал бўлди. Ҳар қалай, бу ишлардан чарчаган Нигора, ётишдан олдин бир лаҳза очиқ ҳавода юриш учун ташқарига чиққанида соат бирдан ошган эди (О.Ёқубов).

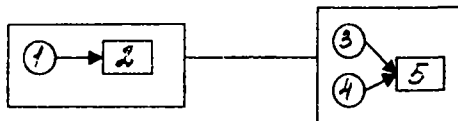
III. Период (теварак, атроф, айлана) синтактик бутунлик бўлиши билан бирга, интонацион тугаллик характерига эга. Периодлар таркибидаги содда гапларнинг нечталигидан қатъий назар, икки қисмга ажралади:

а) овоз кўтариладиган қисм;

б) овоз пасаядиган қисм.

Ҳар доим периоднинг биринчи қисми кўтариливи, иккинчиси пасаяви бўлади: Мавсумни ўтказмасдан куёв қилсалар, ўзларига ҳам бизга

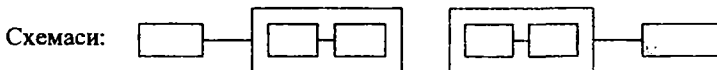
ҳам яхши бўлар эди, Тожиҳон ўзларидан ибрат олса, камина куёвларидан ибрат олсам, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб кетса ажаб эмас (А.Қаҳҳор).

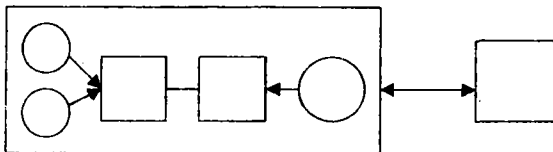
Таркиби иккитадан ортиқ содда гапларнинг ўзаро семантик-грамматик томондан жипс бирикувидан ташкил топган, тўлиқ интонацион ва мазмуний тугалликка эга бўлган, турли хил мазмун муносабатларни ифодаловчи йирик семантик қурилмалар *период* деб аталади.

Период тузилиши, интонацияси, мазмунига кўра, яхлит бир бутунлиқни ташкил этади. Периоднинг қисмлари ўзаро, асосан, интонация ёрдамида бирикади. Периодни иккитадан ортиқ гаплар ташкил этади. Бу гаплар орасида маълум мазмун муносабатлари ўрнатилади. Аммо периодни қанча гаплар ташкил этмасин, улар қандай семантик муносабатга киришмасин, икки қисмга ажралади, ана шу қисмлар орасида уч хил мазмун муносабати ифодаланади:

1. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни қиёслаш. Периоддаги гаплар икки қисмга ажралиб қисмларнинг бири содда гапдан, иккинчиси боғловчисиз ёки боғланган қўшма гапдан, ёхуд эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади. Бу қисмлардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади: Очлик, ялонғочликка кўникиб, тирикчилигимизни қилар эдик, лекин бир нарсага бошимиз гаранг бўлиб қолди: дадамизнинг гарданида қарзи бор экан (Ойбек).

Кўчада битта занглаган миҳ тушиб ётган бўлса-ку, керак бўлади деб, дарров оламиз, занглаган бўлса ҳам, чўнтагимизга соламиз, нега бутун бошли одамни кўчага чиқариб ташлаймиз? (А.Қаҳҳор).

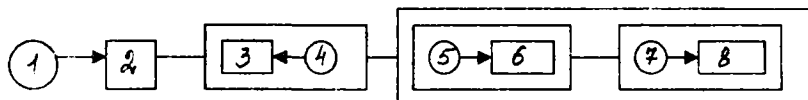

2. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни изоҳлаш. Мураккаб қурилманинг биринчи-изоҳланувчи қисми бир гапдан иборат бўлиб, иккинчи изоҳловчи

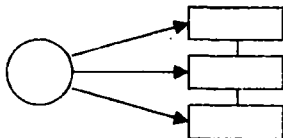
қисми бир неча содда гапдан тузилади. Мураккаб қурилманинг иккинчи қисми биринчи қисмидан ёки унинг айрим бўлақларидан англашилган мазмунни изоҳлайди, улар билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотни ифодалайди:

Кунлардан бир кун чойхонага чиқиб чой ичиб ўтирса, ҳамма ёқда дув-дув гап: подшо ҳазратларининг қизи Сурайёхон шахмат ўйнашда шундай доно бўлибдики, дунёда унга тенг келадиган бирфурта одам йўқ эмиш, кимдаким Сурайёхонни ютса, у ўшанга тегар эмиш, ютқазса, калласи кетар эмиш ("Ўзбек халқ эртақлари").

Схемаси:

3. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни бириктириш. Мураккаб гап қурилмалари қисмларидан англашилган мазмун бир-бирига қўшилади, бирикади ва шундай қилиб маълум воқеа, ҳодиса, тушунчаларҳақида ҳар томонлама тўлиқ таассурот туғилади. Бу хил гаплар асосан тасвирлаш ёки характерлаш учун қўлланади. Периоднинг бу тури структура жиҳатидан анча эркин тузилиб, очиқ қурилмаларни ташкил этади. Ёвларига осмон тутундур, шунинг учун бағри бутундир. Шунинг учун ёпинмагай хас, шунинг учун кийнара атлас (Х.Олимжон).

Адабиётлар:

Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холмёрров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 186-195-бетлар.

Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 232-241-бетлар.

Закиев М.З. Ҳозирги татар адабий тили синтаксиси ва пунктуацияси. Қозон, 1984, 199-212-бетлар.

Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидан маърузалар. Қўшма гаплар. Тошкент, 1991, 66-72-бетлар.

Матн лингвистикаси таҳлили.

1. Матн компонентларининг миқдори ва чегарасига кўра кўринишлари.
2. Матннинг бирликлари ва қисмлари, уларнинг ўзаро бириктиш йўллари.
3. Матн ва мураккаб синтактик бутунлик.
4. Матнда абзац ва унинг хусусиятлари.
5. Период, унинг қисмлари, таркиби ва мазмун муносабати.
6. Микроматнларни ажратиб таҳлиллаш.

ЎЗБЕК ТИЛИ ПУНКТУАЦИЯСИ

Режа:

1. Ўзбек тили грамматик қурилиш ўзбек пунктуациясининг асосини белгиловчи таянч сифатида
2. Ўзбек пунктуацияси тарихи.
3. Пунктемалар таснифи.
4. Тиниш белгиларининг қўлланиш ўринлари.
5. Тиниш белгиларининг қўша қўлланиш усуллари.

Пунктуация миллий тил ёзувига хос махсус ва мустақил бўлим, унда тиниш белгилари миқдори, маъно ва вазифалари ҳамда уларнинг қўйилиш ўринлари ва қўлланиш усуллари, ўзига хос хусусиятлари ва ёзувнинг бошқа воситаларидан фарқи каби қатор ҳодисалар текширилади.

Пунктуация миллий тил ўзувининг тарихий қисми ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек ёзуви икки хил типдаги белгилар тизимидан иборат: 1) ҳарфлар-булар, 30та шартли белгилардан иборат бўлиб, лотин ёзувига асосланган ўзбек тили алфавитини; 2) тиниш белгилари-булар, 10 та шартли белгидан иборат бўлиб, ўзбек тили пунктуациясини ташкил этади. Ҳозирги ўзбек графикаси 40 та шартли белгидан иборат бўлиб, улар ёзма нутқнинг ифодаланишида асосий тизим саналади.

Пунктуация сўзи лотин тилидан олинган бўлиб, у нуқталар илми деган маънони белдиради. Пунктуация атамаси уч маънода қўлланилади: 1) тиниш белгилари тизими ва қўлланиш қонун-қоидаларини ўрганувчи бўлим; 2) пунктуацион қонун-қоидалар маромлари тўплами; 3) тиниш белгилари.

Пунктуация - тизим сифатида ёзма нутққа хос ҳодиса бўлиб, у ҳар бир миллий тил табиатига, ёзув тизимига боғлиқ ҳолда белгиланади. Тиниш белгилари тизими пунктуацияни ҳосил қилади.

Пунктуация - ёзув ойнаси сифатида ҳар бир гапнинг мазмуни, маъно гуслари ва синтактик қисмлари орасидаги турли муносабатларни аниқлашда ўрни муҳимдир.

Пунктуация ижтимоий ҳодиса бўлиб, у даврлар ўтиши, ёзувнинг ўсиши билан ўзгариб, такомиллашиб боради. Пунктуация полисемантик ва

полифункционал хусусиятга эгадир. Масалан, ёзма нутқ жараёнидан вергул ажратиш чегаралаш, айриш, изоҳ, таъкид каби вазифаларни бажариш учун ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва адабий тил вазифавий услубларининг тараққий этиши, ёзма нутқ маданиятининг ўсиши, мамлакатларимизда матбуот ва нашриёт ишларининг кенг ривожланиши пунктуациянинг ижтимоий-амалий аҳамиятини янада оширади.

Пунктуациянинг тилшуносликнинг бошқа соҳалари билан муносабати. Пунктуация ёзунинг ажралмас бир қисми ва график тизимларидан бўлганлиги учун ҳарфлар тизими, яъни алфавит ва ёзув тизими-графикаси тизимида тиниш белгилари бўлмаган. Ўзбек графикаси кирилл ва лотин алфавитига асосланиб иш кўргач, пунктуация қоидалари ҳам ишлаб чиқилди.

Пунктуация фонетик вазифани бошқарганда интонация билан алоқага киришади. Масалан, сўроқ, ундов ва нуқта белгилари муайян интонацион тугалликнинг сигнали сифатида қабул қилинади; уюшиқ бўлакларда қўлланилган вергул санаш интонациясига тенг келади.

Пунктуация синтаксис билан узвий алоқадор бўлиб, пунктуация қоидалари тининг синтактик қонуниятлари, маромлари асосида талқин этилади. Ҳар бир тиниш белгисининг қўлланиш ўрни ва тарғибини белгилашда тилнинг барча грамматик-синтактик хусусиятлари ҳисобга олинади. Ёзма матндаги ҳар бир тиниш белгиси муайян синтактик ҳодисани акс эттиради.

Пунктуация синтаксис билан мустаҳкам алоқада бўлиб пунктуация синтактик қурилишга асосланади. Тиниш белгилари содда ва қўшма гап таркибида асосан симантик-синтактик вазифа бажаради.

Содда ва қўшма гапларда пунктуация асосларини аниқлашда тўрт ҳолатни ҳисобга олиш лозим:

1. Структурал ҳолат. Содда гаптаги пунктуация бир гапга ва шу гап ичидаги бўлақларга тегишли бўлади ва уларнинг семантик-синтактик муносабатини ифодалайди.

Қўшма гаплардаги пунктуация гапларга, бу гаплар ичидаги бўлақларга тааллуқли бўлади ва уларга хос семантик-синтактик муносабатларни ифодалайди. Қўшма гап таркибида тиниш белгиларининг вазифаси кенгайди ва ортади.

Масалан, тире содда ва қўшма гаплардаги от кесимни эгадан ажратиш, изоҳловчилар, ажратилган бўлақларни ажратиш вазифасини бажариш билан бирга қўшма гаптаги гапларни ажратишга ҳам хизмат қилади.

2. Грамматик ҳолат. Содда гапнинг таркибида гап бўлақлари билан синтактик алоқага киришмаган қурилмалар (ундалма, кириш ва киритмалар, ундов сўзлар, тасдиқ, инкор, сўроқ сўзлар) бўлса, улар махсус тиниш белгиси билан ажратилади. Қўшма гап қисмлари зидлов боғловчилари билан

бириканда мазкур боғловчилардан олдин вергул қўйилади. Боғловчисиз қўшма гапларда эса, лексик-грамматик ҳолатга кўра у ёки бу тиниш белги қўлланади.

3. Семантик ҳолат. Содда ва қўшма гапда тиниш белгилари гап ва шу гап ичидаги бўлақларнинг семантик муносабатини ифодалаш учун қўлланади. Шунга кўра, тегишли тиниш белгилари ишлатилади.

4. Стилистик ҳолат. Тиниш белгилари содда ва қўшма гаплар таркибида компонентларнинг синтактик-стилистик ва стилистик бутунлиги, стилистик раволигини таъминлаш учун хизмат қилади.

Содда ва қўшма гаплардаги пунктуация логик-грамматик муносабатни, гап ва гап бўлақларининг бириктиши, ажратиши, чегараланишини; семантик, грамматик муносабатларни ва бутунлиқни таъминлайди.

Ўзбек пунктуацияси тарихи. Ҳозирги замон ёзувида тиниш белгиларининг вазифаси жуда тараққий этиб, уларнинг қўлланиш доираси ҳар томонлама кенгайди. Лекин ўзбек пунктуацияси ўз тарихи тараққиёти даврида бир неча босқичларни босиб ўтди. Уни шартли равишда 4 босқичга бўлиш мумкин:

1. Қадимги ёзувларда ишлатилган пунктуацион характердаги ишораларнинг дастлабки вазифаси-ажратишдир. Ажратувчи белгилар матндаги сўзларни шаклан ажратиш учун қўлланган, Аммо ҳеч қандай маъно ифодаланмаган. Сўзлар интервал воситасида, айрим гап ёки гап қисмлари "пунктуацион" ишора воситасида ажратилган.

2. Иккинчи босқичда ажратувчи белгилар семантик вазифани ҳам бажара бошлайди. Ажратувчи белгилар дастлаб семантик жиҳатдан умумий вазифани бажарган. Охирига ажратиш белгиси қўйилган гаплар хабар, сўроқ, буйруқ каби маъноларни ифодалаган. Кейинчалик гаплардаги маъноларни ажратиш, фарқлаш зарурати туғилган. Ёзувдаги мазмуний муносабатларни фарқлаш эҳтиёжи туфайли ажратувчи белгининг турли хил шакллари пайдо бўлган: бир нуқта, икки нуқта, нуқталар комбинацияси, нуқтанинг ўзгартирилган шакллари каби.

3. Учинчи босқичда том маънодаги пунктуацион тизим вужудга келади. Пунктуация тараққиётининг бу босқичда семантик вазифа ифодаловчи пунктуацион белгилар муайян маромга, тизимга киради, уларнинг семантик вазифаси аниқлашади. Китоб, газета ва журналларнинг кўплаб нашр этилиши адабий тилнинг ижтимоий вазифасини кенгайтиради. Янги пунктуацион белгилар пайдо бўла бошлайди. Пунктуацион ишоралардан фойдаланиш қондалаштирилди.

4. Пунктуация тараққиётининг бу босқичида тиниш белгиларининг вазифаси ҳар жиҳатдан тараққий этади. Айниқса, уларнинг услубий вазифалари кенгайди. Бу - адабий тил вазифавий услубларининг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ,

Санаб ўтилган тараққиёт босқични босиб ўтган ўзбек тили пунктуацияси ўз асосларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.

Пунктуация асосларини белгилашда уч хил нуқтани назар мавжудлигини кўрамиз.

Биринчи нуқтани назар тарафдорлари пунктуацияга маънони асос қилиб оладилар. Тиниш белгиларининг қўлланилишини маънога боғлаб изоҳлайдилар.¹

Иккинчи қараш тарафдорлари пунктуацияга грамматик қурилишни асос қилиб оладилар. Улар тиниш белгиларининг ишлатилишини белгиларининг ишлатилишини гапнинг синтактик қурилишига боғлаб изоҳлайдилар.²

Учинчи гуруҳ тилшунослар пунктуацияга интонацияни асос қилиб оладилар, пунктуацион қонун-қондаларни гапнинг интонацияси билан боғлаб тушунтирадилар.

Пунктуацион асосларни белгилашда нутқ мазмуни, тузилиши ва интонацион хусусиятлари бир бутун ҳолатда олиб қаралиши даркор.

Пунктемалар таснифи. Ҳозирги ўзбек тилида тиниш белгилари қўлланиш ўрни, ишлатилиш усули, тузилиши ва вазифасига кўра таснифланади.

Пунктемалар қўлланиш ўрнига кўра уч гуруҳга бўлинади:

1. Гап охирида қўлланивчи тиниш белгилари. Бунга нуқта, сўроқ ва ундов белгилари киритилади.

2. Гап ичида қўлланилувчи тиниш белгилари. Бунга вергул киритилади.

3. Аралаш ҳолда қўлланилувчи тиниш белгилари. Бунга икки нуқта, нуқтали вергул, қўштирноқ, қавс, кўп нуқта, тире киради.

Пунктемалар қўлланиш усулига кўра икки гуруҳга бўлинади:

1. Якка ҳолда қўлланилувчилар. Бунга фақат икки нуқта киради.

2. Кўша ҳолда қўлланилувчилар. Бунга сўроқ, ундов, қўштирноқ, қавс, вергул, кўп нуқта кабилар.

Пунктемалар тузилиши жиҳатидан икки гуруҳга бўлинади:

1. *Бир элементли тиниш белгилари.* Бунга вергул, тире, нуқта киритилади.

2. *Кўп элементли тиниш белгилари.* Бунга икки нуқта, нуқтали вергул, сўроқ, ундов, қавс, кўп нуқта; қўштирноқ кабилар.

Пунктемалар вазифасига кўра уч гуруҳга бўлинади:

1. *Чегараловчи тиниш белгилар.* Бунга қўштирноқ, қавс киради.

2. *Айирувчи тиниш белгилар.* Бунга нуқта, сўроқ, ундов, нуқтали вергул киради.

3. *Мураккаб вазифали тиниш белгилар.* Бунга икки нуқта, вергул, тире, кўп нуқта киради.

¹ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1976, 43-бет.

² Шоабдурахмонов Ш. Пунктуация қондалари. Тошкент, 1953, 4-бет.

Тиниш белгиларининг қўлланиш ўринлари.

Ўзбек тилида тиниш белгилари нутқ бўлақларининг грамматик муносабатларига, нутқнинг мазмунига, нутқ оҳангига, ёзувчининг хоҳишига кўра ва эмоционалликни сишириш учун қўйилади.

Нуқта ва унинг қўлланиш ўринлари. Нуқта энг қадимги ва энг кўп қўлланивчи тиниш белгиларидан бири бўлиб, у қуйидаги ўринларда ишлатилади:

1. Дарак гаплар охирига қўйилади: Фақат Азизхон бу суҳбатларга, бу шодликларга аралашолмай бир четда чироқ ёқилмаган чодир олдида, афтодаҳол ўтирарди (С.Аҳмад).

2. Баъзан буйруқ гаплар охирига қўйилади: Кўрқма, қочсанг ўзинга жабр қиласан. Қани юр-чи ичкарига (П.Турсун).

3. Ремарка типидagi гаплар охирига қўйилади: -Халқимга, ижодкоримга! (Кета бошлайди.) (Уйғун).

4. Нумеративлар билан санаб кўрсатилган гаплар охирига қўйилади: қуйидагиларга "Ўзбекистон қаҳромони" фахрий унвони берилсин:

1. Воҳидов Эркин - Ўзбекистон Халқ ёзувчиси ("Ўзбекистон овози").

5. Йирик сарлавҳалар ва айрим йирик рубрикалардаги гаплар охирига қўйилади: Шоир қалбида - миллат ғами ("Даракчи"). Чорвачиликка алоҳида эътибор. Жонкуярлар ташаббуси ортмоқда ("Ўзбекистон овози").

6. Харфлар ёки рақамлар билан кўрсатилган нумеративлардан сўнг қўйилади: Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга бағишланган қайси асарини биласиз?

Д. "Хамсатул-мутаҳайрин";

7. Қисқартмалардан сўнг қўйилади: Алишер Навоий-А.Навоий.

8. Цитата манбаини кўрсатувчи киритмалар охирига қўйилади: "Хар нарсадан олий юрт ва халқ бахти!" (Уйғун, "Вафо".)

9. Математикада кўпайтирув аломати сифатида қўлланилади: $5 \cdot 5 = 25$.

10. Нуқта саналарда кун, ой ва йилларни ажратиш учун ишлатилади: 3.06.1936, 22.07.1959 кабилар.

Сўроқ белгиси ва унинг қўлланиш ўринлари. Сўроқ белгиси гап охирида қўлланивчи асосий белгилардан ҳисобланиб, уларнинг қўлланиши қуйидагича:

1. Соф сўроқ маъносини аниқловчи гаплар охирига қўйилади: Бўлар-бўлмасга йиғлаган вақтингиз ҳам бўлгандир? (А.Қаҳқор).

2. Сўз ёки жумлада ноаниқлик, чумон сезилса, бундай сўз ёки жумладан сўнг сўроқ белгиси қавсга ўралган ҳолда қўйилади: Кампир ўзининг содда тафаккури, ўтмиш онги (?) билан, тилидаги ўзбекча жозиба (?) билан эсда қолади ("Ўзбекистон овози").

3. Сўроқ гап типидagi сарлавҳалардан кейин қўйилади: Ўзбекистонни биздан ким тортиб олоқчи? Сизни севолмасам, нетай? ("Даракчи").

4. Айрим сўз ва сўз бирикмалари сўроқ маъноси учун ишлатилса, улардан сўнг сўроқ белгиси ишлатилади: ким?, нима?, қандай?, қандай қилиб? каби.

Ундов белгиси ва унинг қўлланиш ўринлари. Ундов белгиси гап охирида қўлланилувчи тиниш белгиларидан бўлиб, унинг қўлланиши куйидагича.

1. Ундов гаплар охирига қўйилади: Ҳеч кимга бермайман сени, Ўзбекистон! ("Дарақчи"). Олтинсой ажойиб гўзал қишлоқ! (Ш.Рашидов).

2. Вокатив гаплар охирига қўйилади: Мансур. Амир! Мажиддин. Кул! (Уйғун).

3. Ундов интонацияли номинатив гаплар охирига қўйилади: Уруш! Дунё! Мустамлака! (Ҳ.Олимжон).

4. Ундов интонацияли инфинитив гаплар охирига қўйилади: Ўқув режасини тезда бажариш керак! ("Маърифат").

5. Ундов гаплар охирига қўйилади: Чўх, жонивор! -деб отга қамчи босди ("Шарқ юлдузи").

6. Буйруқ гаплар охирига қўйилади: Қахрамоним, арслоним, меҳрибоним, бўл омон! (Ҳ.Олимжон).

7. Риторик сўроқ гаплар охирига қўйилади: Қутлаймиз янги йил янги бахт билан Дўстлар қадаҳларни кўтаринг, қани! (Уйғун).

8. Шарт, истак маъносини билдирган охирига қўйилади:

Қўшиқ айтгим келди сенинг тўйингда,
Қандай қилай, севинч сайратса тилни!
Қандай қилай дўстим, бахт таронаси,
Баҳор туйғулари яйратса дилни! (Уйғун).

Вергул ва унинг қўлланиш ўринлари. Вергул энг кўп қўлланилувчи ва энг кўп вазифани бажарувчи тиниш белгилардан саналади.

Вергул содда гап таркибида ҳам, қўшма гап таркибида ҳам қўлланади.

Вергул содда гап таркибида, гап бўлаклари, айрим сўзлар, оборотлар ва кириш гапларни асосий гапдан ажратиш учун ишлатилади: уюпиқ бўлақлар, ажратилган бўлақлар, равишдош, сифатдош оборотлар, ундалмалар, кириш сўзлар, ундов сўзлар, тасдиқ ва инкор билдирувчи ҳа, йўқ, хўп сўзлари, модал маънони англатувчи қани, майли кабилар вергул билан ажратилади (булар ҳақида содда гап қисмида тўхталганимиз учун батафсил ёритмадик).

Вергул қўшма гап таркибида ҳам қўлланилади. Бунда у қўшма гап компонентларини бириктириш ёки ажратиш учун ишлатилади. Вергул қўшма гап таркибида қўлланилганда, шу қўшма гапни ҳосил этвчи гапларнинг турлича лексик-грамматик муносабатини ифодалашга хизмат қилади. (Бу ҳақда қўшма гап қисмида тўхталганимиз).

Кавс ва унинг қўлланиш ўринлари. Ҳозирги ўзбек тилида чегараловчи тиниш белги сифатида куйидаги ўринларда қўлланилади:

1. Киритма қурилмаларни ажратишда: Кеча "Динамо" стадионида "Дўстлик" (Тошкент) ва "Динамо" (Самарқанд) командалари ўртасида футбол ўйини бўлди ("Зарафшон").

2. Ремакчаларни ажратишда: Қани энди (оёғини шাপатилаб), ишқал бўлмаганда-ку, роса тепардим-а! (К. Яшин).

3. Цитата ёки мисолнинг манбани кўрсатишда: "Она тили - бу миллатнинг руҳидир" (И. Каримов).

4. Изоҳ, уқдириш маъносидagi сўз, сўз бирикмасини ажратиш учун: Жомбой (туман) бу йилги пахта тайёрлаш режасини бажарди ("Зарафшон"). Прагматика (тилнинг муносабат соҳасини ўрганadi) ҳозирги тилшунослигимизнинг долзарб муаммоси ("Халқ сўзи").

5. Бирор сўз ёки сўз бирикмасига муносабат билдирилса, сўроқ, ундов белгилари қавс ичига олинади: жафокашлиги бўйи-баста (?) билан, гўзаллиги ва соддалиги (!) билан кўринди ("Маърифат").

Нуқтали вергул ва унинг қўлланиш ўринлари. Нуқтали вергул аралаш ҳолда ишлатиладиган тиниш белгилари гуруҳига киради. У ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги ўринларда ишлатилади:

1. Мураккаб уюшиқ бўлақлар ажратилади:

Пахта, мева, қанд, асал, шомгул, ипак, донинг сара;
Тошқумир, олтин, кумуш, нефт-ранг-баранг
Кўп фазилатларга тўлган бебаҳо коним менинг (Уйғун).

2. Рақам ёки ҳарфлар билан ифодаланган нумеративлардаги гаплар охирига қўйилади: Ҳозирги асосий вазифа: а) ўқув йилининг яхши яқунлаш; б) ўқитувчиларни ёзги таътилга жўнатиш; в) ўқувчиларни дуруст дам олдиритиш; г) янги ўқув йилига тайёргарлик кўриш ("Маърифат").

3. Боғловчисиз қўшма гапларда бир-бирига яқин бўлмаган фикр берилса, қиёсланса қўлланилади: Улар мусиқа тинглаб ўтириб, Беҳзодни унутдилар; Беҳзод эса қафтлари билан сувни уриб чўмилмоқда эди ("Шарқ юлдузи").

4. Мураккаб қўшма гапларда қўйилади:

Ер кўкармас, эл яшармас,
Бўлмаса кўк томчиси;
Қайдан олсин шеърни шоир.
Бўлмаса илҳомчиси (А. Тўқай).

Кўп нуқта ва унинг қўлланиш ўринлари. Кўп нуқтанинг вазифаси мураккаб бўлиб, ўртаси ва охирида, ҳатто сўз ўртасида қўлланилади. Унинг қўлланишида қуйидаги ҳолатларни кузатиш мумкин:

1. Мазмунан тугалланмаган гаплар охирида: Бошимни олиб бирор ерга қочмоқчи ҳам бўлиб қолдим... (F. Фулом).

2.Сўзловчининг турли ҳис-ҳаяжони ва ҳолатини кўрсатувчи гаплар охирида: Кўм-кўк... Кўм-кўк... Кўм-кўк... Меҳнат шараф ва шон бўлган водийлар кўм-кўк... (Ҳ.Олимжон).

3.Матн, жумла қисқартирилса: Она тилига муҳаббат масаласи... Она тили - бу миллатнинг руҳидир (И.Каримов).

4.Баъзи сўзлар орасига қўйилади: Э... Дилбарим? Эри-чи? ("Шарқ юлдузи").

5.Ёзма нутқда кокофемизмларни бериш мумкин бўлмаганда: У сўкмоқчи бўлиб,... сўзини айтмади ("Шарқ юлдузи").

Тире ва унинг қўлланиш ўрнилари. Ҳозирги ўзбек тилида тире аралаш ҳода қўлланилувчи тиниш белгиларидан бири бўлиб, у энг кўп қўлланилади. У қуйидаги вазифаларда ишлатилади:

1.Ажратилган бўлақларни чегаралаш, ажратиш учун: Табиатнинг маржон танли, гул сочли Эрка қизи - тонг оқариб келади (Уйғун). Тоғаларим-Эгамберди ва Раҳимберди - мени бир-бир кучоқлаб ишга бериладилар (Ойбек).

2.Киритма қурилмаларни чегаралаш учун: Аввал ўқи, кейин... - Очилнинг "сев" сўзини айтишга юраги бетламади - кейин дўстлаш деган маъноси бўлмаса керак (П.Қодиров).

3.Бирон ташкилот, таълимот, нарса-ҳодисаларнинг номини англагувчисўзлар орасида қўйилади: Тошкент - Самарқанд поезди, Ўзбекистон - Тожикистон ахбороти.

4. -дан, -гача грамматик шакллари вазифасини бажаради: 80-90 йиллар, XX-XXI асрлар, яқшанба-шанба каби.

5.Расмий ҳужжатларда асосий масалаларни таъкидлаш учун: Маъмурий кенгашнинг асосий вазифаси:

-ходимларни рағбарлантириш, ишдан озод қилиш, ишга олиш;

-ходимларни меҳнат интизомини кўриб чиқиш... ("Маъмурий ҳужжат"дан).

6.От кесимни эгадан ажратиш учун: Сен-Лайло, мен-Мажнун (Э.Воҳидов). Доннинг бўлиғи - омборнинг тўлиғи (Мақол).

7.Эгани таъкидлаш учун ишлатилади: У-бир заҳар, У-бир ўлим сувидир (Ҳ.Олимжон).

8.Поэзияда бир синтактик бутунликни ифодаловчи бирикмаларнинг бўлинишини кўрсатиш учун:

Тушунчаси қоп-қора булут-

Кабі борган сари қуюлар (Ҳ.Олимжон).

9.Баъзан эмоционалликни ошириш учун: Тонглар, тонглар-севаман сизни ("Халқ сўзи").

10.Уюшиқ бўлақлардан сўнг келган умумлаштирувчи сўзларни ажратиш учун: Сарик қизил, оқ-хилма-хил гуллар (Ойбек).

11. Кўшма гап таркибидаги айрим гапларнинг тугалланиш чегарасини кўрсатиб, уни иккинчи гапдан ажрати: Ит хуради - қарвон ўтади (Мақол). Мундоқ қарасам - гилос ёнида пастаккина ошхона турибди (Ойбек).

12. Кўшма гап таркибидаги гаплар тўлиқсиз гап шаклида қўллansa, тушиб қолган бўлакнинг ўрнини қоплаш учун: Олтин ўтда билинади, одам-мехнатда (Мақол).

13. Диалогларда ҳар бир шахс нутқини бир-биридан ажратиш учун:

-Намозбой!...

-Намоз полвон келяпти!

-Авлиё Намоз деганлари шу бўладими? (Х.Тўхтабоев).

14. Баъзан тире факультатив вазифани бажаради: -Уйга кир! -кески равишда буюради отаси Аъзамга. Кейин менга дейди: -Қараб тур, сен отангга чақмасамми!... -Ўдағайлади чол (Ойбек).

15. Кўчирма гапли кўшма гапларда қўлланилади (Улар ҳақида аввалги бобда батафсил тўхталганмиз).

Кўштирноқ ва унинг қўлланиш ўринлари. Ҳозирги ўзбек тилида кўштирноқ икки элементли бўлиб, у қуйидаги ўринларда қўлланилади:

1. Кўчирма гапда ишлатилади: Амударё қадим замонларда ҳар хил номга эга эди: "Авесто"да Арангға ёки Аранг дейилган (М.Жўраев).

2. Цитаталарда: "Бадий асар тилини ўрганиш унинг фақат лексик-грамматик хусусиятларини ўрганиш билан чегараланмайди, балки биринчи навбатда ёзувчининг бадий маҳорати билан боғланади" (Х.Дониёров, Б.Йўлдошев).

3. Кўчирма маъноли, эскирган, янги, кесатик маъноли сўзлар кўштирноққа олинади: Озиқ-овқат керакдан мўл: "сен жемен же"... (Ғ.Ғулум). Ҳаром пул "ҳавоскор"лари ўз ашулаларини айтиб бўлишди ("Мушгум").

4. Бадий ижод намуналарининг номи: "Тил ва адабиёт таълими" журнали, "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали, "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси, "Шарқ юлдузи" журнали.

5. Ташкилот, корхоналарнинг номлари: "Афросиёб" меҳмонхонаси, "Фан", "Ўқитувчи" наشريёти кабилар.

6. Ички монолог: "Бугун домламиз жудаям меҳрибон?" деб ўйладим, ичимда... ("Шарқ юлдузи").

7. Қарор буйруқларнинг айрим бандлари, синфлар ажратилади: 5-"А" синф, 110-"А" рақамли қарор, 20-модданинг "В" банди.

8. Рейтинг, баҳо баллари: "эллиқ", "етмиш", "ўрта", "аъло", "яхши" каби.

9. Матн ичидаги келтирилган мақоллар, сарлавҳалар, асарлар номи:

Икки нуқта ва унинг қўлланиш ўринлари. Ҳозирги ўзбек тилида икки нуқта икки элементли бўлиб, у қуйидаги ўринларда қўлланилади:

1. Боғловчисиз кўшма гап таркибидаги гапларни ажратиш учун: Ким билмайди: деҳқонларга дўст агроном... (Ғ.Ғулум).

Унинг шеъри мисоли олтин:
Очилган ўқиган сайин (Уйғун).

2. Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақларидан олдин келганда: Биттаю битта ўғлим бор: ювош, мўмин-қобил, одобли бола, уни ҳамиша сўкканинг-сўккан, тилинг кесилгур! (Ойбек).

3. Муаллиф гапидан сўнг келган кўчирма гап, цитатада қўйилади: У бирмай ётган мураккаб ва чигал ишларни эслади-ю, музаффар миъзога қараб: "Фақирни маъзур тутинг, мирзо ҳазратлари", -деди (П. Қодиров).

4. Қўйдаги сўзлар (масалан, мисол, чунончи, қарор, режа, мавзу, мақсад, сабаб, сабаби)дан сўнг қўйилади.

5. Нисбатлаш, бўлиш маъносини ифодалаганда: "Дўстлик" - "Динамо" ўйини 6:2 ҳисобида тугади ("Зарафшон"). 6:3=2.

6. Ихчамлаш, стилистик равонлик учун ишлатилади: БМТ-Бирлашган миллатлар ташкилоти тинчлик сари.

Хозирги ўзбек адабий тили ёзувида тиниш белгиларининг кўша қўлланиш тизими ҳам мавжуд. Тиниш белгиларининг кема-кет қўлланиши маънони бўрттириш, услубий аниқлик, равонлик ва турли фикрий-грамматик муносабатларни кўрсатиш каби масалалар билан боғлиқдир.¹

Адабиётлар:

Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. Тошкент: Фан, 1974.

Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1976.

Шоабдурахмонов Ш. Пунктуация қоидалари. Тошкент, 1953.

Қудратов Т., Нафасов Т. Лингвистик таҳлил. Тошкент: Ўқитувчи, 1981.

Ҳозиев Х. Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти. Тошкент: Фан, 1979.

Пунктуацион таҳлил тартиби.

1. Ифода мақсадига кўра гапнинг тури ва тиниш белгиси, унинг қўлланиш хусусияти.
2. Гапнинг грамматик тузилиш жиҳатидан тури.
3. Гап таркибидаги тиниш белгиларининг миқдори.
4. Гап таркибида тиниш белгиларининг ўрни, ҳар бир белгининг ўрни, ҳар бир белгининг хусусиятлари.
5. Гап таркибида тиниш белгиларининг қўлланиш усулига кўра турларини аниқлаш.
6. Тиниш белгиларининг тузилишига кўра хусусиятларини аниқлаш.
7. Тиниш белгиларининг вазифасига кўра хусусиятларини изоҳлаш.
8. Гап таркибидаги тиниш белгиларининг оғзаки нутқдаги интонацияси.

¹ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1976, 107-118-бетлар.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Синтаксис предмети.....	5
Синтактик бирликлар.....	8
Синтактик алоқалар	11
Синтактик муносабатлар ва уларнинг ифодаланиши.....	16
Сўз бирикмаси.....	19
Гап-синтаксиснинг текшириш объекти.....	27
Гап бўлаклари.....	34
Кесим ва унинг ифодаланиши.....	38
Иккинчи даражали бўлаklar.....	43
Содда гапларнинг актуал бўлакланиши.....	56
Бир составли гаплар.....	64
Гапнинг коммуникатив вазият жиҳатидан бўлиниши.....	71
Ажратилган бўлакли гаплар.....	92
Кириш ва киритма қурилмалар.....	96
Ундалмалар.....	100
Қўшма гап синтаксиси.....	104
Боғланган қўшма гаплар.....	111
Эргаш гагли қўшма гаплар.....	118
Эргаш гапнинг бош гапга эргashiш воситалари.....	122
Эргаш гаплар ва уларнинг таснифи.....	126
Эргаш гапларнинг турлари.....	130
Боғловчииз қўшма гаплар.....	135
Мураккаб қўшма гаплар	142
Кўчирма қурилмали қўшма гаплар.....	147
Матн лингвистикаси.....	157
Ўзбек тили пунктуацияси.....	162

*16.01.2001 йилда босишга рухсат этилди. №171 буюртма,
11,0 босма табоқ, ҳажми 60x84 1,16. Адади 100 нусха*

*СамДУ Нашр-матбаа маркази босмаҳонасида чоп этилди.
703004, Самарқанд ш., Университет хиёбони, 15.*